

Református templomok stílussteremtései

Kulcsár Attila

építésszámológ, tervező, Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építésszámológ
Tanszék, nyugalmazott tanára (1992-2012), tanszékvezető,
műteremvezető
Pláne és Plánung Kft ügyvezető, vezető tervező (1992-2024)

Tézis:

A magyar református templomok az elmúlt 500 év alatt sem találtak meg karakterüket, azt a stílust, amellyel azonosíthatók lennének a világban.

A kezdetek

A protestantizmus, azon belül a reformáció, a katolikus egyház válsága miatt jött létre. Vallásháborúk és mártírok élete árán terjedt el a kontinensen a XVI–XVII. században. Fejedelmek, királyok tértek át az új hitre, velük alattvalóik is, az augsburgi béke *cuius regio, eius religio*-ja szellemében. Az új vallás szertartásai anyanyelven szóltak, nemzeti zsinatok koordinálták hitelveiket, csak a szentírás alapján hirdették a hit által való üdvözülés útját. A történelmi Magyarország területén a török hódoltság idején és azt követően a megmaradt lakosság sok településen új prédikátort választott magának. A törökök 150 éves uralma alatt az ország három részre szakadt, a protestantizmus is különböző módon terjedt: református, evangélikus és unitárius felekezetek jöttek létre Erdélyben, a Felvidéken, az Alföldön és a királyi Magyarországon, zsinati határozatok után. Debrecenben Kálmánccsehi Sánta Márton, és Melius Juhász Péter prédikátorok munkássága eredményeként 1567-ben a Debreceni Zsinaton 17 tiszántúli egyházmegye fogadta el a Második Helvét Hitvallást és egyházi rendtartást, csatlakozva a protestantizmus kálvini ágához. Ezután minden református gyülekezet arra törekedett, hogy új templomait a katolikus templomoktól eltérő stílusban hozza létre, a megváltozott liturgia követelményei szerint. A német és svájci protestáns példák sokféle alappal adtak példát egyházi építészettünknek és új téralakításokra tettek javaslatot. A magyar református templomok sokféle stílusváltozatot hoztak létre. Ezek ugyan ma sem egységesek, de létrejött a városi nagytemplomok és a kis települések néphagyományokat ápoló istenházainak sokféle megoldása.

A gyülekezetek első kultikus terei

Az első református templomok belső tereit, a katolikus templomok átalakításával tették alkalmassá az igehirdetés minél jobb befogadására és az újakat is a liturgia zökkenőmentes lebonyolítása érdekében építették. Christoph Sturm 1723-ban készült mintakönyvében az alaprajzok szinte minden formáját kipróbálta. (Lőrincz, 2010.) „Centrális tereket javasol, négyzetes, háromszög alakú T formájú alaprajzokkal, és a legkülönbébb karzatmegoldásokkal” (Bibó, 1967.), mindezt a horasztika (a jól láthatóság), az akusztika (a jó hallhatóság) és a dinamika szempontjai szerint, hogy a templomtérben a szertartások (keresztezés, konfirmáció, úrvacsoraosztás, esketés) gördülékények legyenek. Ezek a szempontok formálták át a katolikusok lineáris tereit centrális termékké, derékszögű, amfiteátrumos vagy diagonális padosoros átrendezésekkel, centrumba helyezve az igehirdetés helyét: a szószéket és az úrasztalát. Befolyásolják a szintváltásokat, karzatokban, pillérek kiosztásában, a megvilágítás irányában és a szerkezeti rendszerek megválasztásában.

A mohácsi csatában sok katolikus vallási vezető is meghalt, az Alföld templomai elnéptelenedtek. Erdély és a Felvidék urai az új vallás hívei lettek, az anyanyelven hirdetett ige széles néprétegeket érintett meg. A szászok és a felvidéki bányavárosok lakói az ágostai hitvallást választották, a fejedelemség lakóinak többsége a kálvinista reformátorok tétéleit. Dávid Ferenc pedig Erdélyben megalapította a reformáció egyetlen magyar alapítású ágát, az unitárius egyházat és gyülekezeteit, melyeket János Zsigmond idején 1568-ban törvényesen is elismeretek.

A református vallás a Habsburg Birodalomban csak 1781-ben, II. József türelmi rendeletében kapott engedélyt szabad gyakorlására és templomok építésére, legalább 100 családot számláló közösségei számára, megszorításokkal. Magyarországon és Erdélyben a református gyülekezetek első templomaikat a hívek saját erejéből kezdték el építeni sárból (patics fallal), torony nélkül (fa haranglábakkal), udvarokról nyíló bejárataikkal, mert kezdetben csak ilyenre adott a rendelet engedélyt. Erdélyben a szászok evangélikus templomai példájára a reformátusok is falkerítéssel, várfallal és kaputoronnyal határolták le templomuk telkét, temetkezési helyeiket, mint Körösfőn, Illyefalván. (Toronyvigyázó, 249.)

A magyar református egyház debreceni zsinatán fogadta el a II. Helvét Hitvallás 30 tételét, és a Heidelbergi Kátét. Az öt sola szellemében gyakorolja hitét, és építi templomait. Ezek a következők: SOLA SCRIPTURA (egyedül a Szentírás), SOLA FIDE (egyedül hit által), SOLA GRATIA (egyedül kegyelemből), SOLUS CHRISTUS (egyedül Krisztus) és SOLI DEO GLORIA (egyedül Istené a dicsőség).

Európa templomépítészete a keresztyénség felvétele óta, a katolicizmus középkori századaiban és azt követően az építőművészet látványos katedrálisait

hozta létre a korakeresztyén, a román, gótikus, barokk, reneszánsz történelmi stí-luskorszakaiban. Fejlődésük az egyház szertartásait és szervezeteinek térigényeit követve történt. A XVI—XVII. században az építőművészetben a késő barokk és klasszicista stílus szerinti alkotások születtek. Mindig is elvált egymástól a köz-épület-építés és a népi építkezés, mind méreteiben, mind anyaghasználatában. Jól látható ez a föld-fa szerkezetű és téglakő építészet, valamint a mesterségbeli tudás tanultsága és a népi építőmesterség gyakorlatának különbségeiben is. Külön-böztek egymástól az idegen iskolákban, műhelyekben tanult építőmesterek és a pa-raszti élet mesteremberei, akik az ács- és más famunkák szakértői voltak. Ők vol-tak a tornácos lakóházak, száraz- és vízimalmok, csűrök, bútorok mesteremberei. Később az elhagyott, leégett, falusi katolikus templomok fedélszékeinek felújítása és átalakítása után közülük kerültek ki az első protestáns templomok építői is. Ha-ranglábat építettek a hajók mellé, karzatokat hoztak létre, kazettás mennyezeteket, szószékek, padosokat, úrasztalt ácsoltak, melyek eltértek a korábbi templomépí-tészeti szokásoktól.

A falusi katolikus templomok átalakításával létrejött első reformátustem- plomokban a szószék az arcus triumfalís déli pillérére került, az úrasztal középre, vele szembe a Mózes-szék, a szentélybe a férfiak ülősorai, a sekrestye felesle- gessé vált.

A református templom építészetét a vallási elnyomás korlátozta a török ki- üzését követően is. „A Rákóczi szabadságharc után sem javult a helyzet, mert az Alföldön nem voltak artikuláris helyek.” (Bibó, 1967. 526.) Ezek a király által a protestáns fundus kialakítására megjelölt területek voltak, ahol templom épülhe- tett paplakkal, iskolával. II. József 1781-es türelmi rendelete után szűnt meg a jogi korlátozás, a református gyülekezetek is hozzáláttak tágas, toronnyal ékes tégl- templomok építéséhez az Alföldön. Ekkor alakult ki az a hosszahajós elrendezés, mely a liturgia igényei mellett a hajó rövidebb oldalain létrehozott karzatokkal a hívek minél nagyobb létszámú befogadására törekedett. A karzatok után a szó- székekkel szemben is létrejöttek ülősorok, galériásan összekötve a korábbiakat, pél- dául Gyomán és Szentesen, s így egy újabb templomépítészeti típus jött létre. (Bibó, 1967. 530., 533.) A legnagyobb gyülekezetek befogadására épített temp- lomterek háromhajósok lettek, amelyekben a karzat mindkét hosszoldalon végig- fut. Ilyen például Kisújszállás és Kunhegyes református temploma. (Bibó 1967. 530., 533.)

Díszítések és a torony

A reformáció száműzte a templomból a barokk díszítéseket és az emberábrázolást is. A XVI. század előtt épült templomokban a középkori szenteket, a bibliai ábrá- zolásokat levakolták, a feszületeket eltávolították. „„A díszítés első lépés a művé- szet felé, mely egyúttal az elkülönülés, és individualításra törekvés” – írja Gottfried Semper. (Moravánszky–M. Gyöngy, 2009. 50.) A református egyház

mégsem művészetellenes. A növényvilág biológiai motívumait használták kiemelésre a szószékkoronán, festett mennyezeteken, abroszokon, a népművészet szimbolikájával a technológiák elvontságában. A templom a hívő gyülekezet háza, és a családmódel hierarchiája szerint alakította ki ülésrendjeit is, ahol a családfő maga az Isten. A külső megjelenést a torony uralja a betlehemi csillag szimbolikájával, amely a bölcséket a kisdedhez vezette (sok helyen kakassal is idézve Péter apostol megtagadását), és órával, harangozással jelzi az idő múlását. A kezdetek toronyépítési tilalma alakította ki azt a hagyományt, hogy a torony a hajó mellé épült mint a harangláb, melyet még falazott templomok esetén is alkalmaztak. Talán az egyik legszebb harangláb a Báthoryak neogótikus kegyúri temploma mellé épült Nyírbátorban, 1640 körül. Ez az országgrész legnagyobb fa haranglába, felsőtiszavidéki és partiumi minták alapján, reneszánsz oszlopos karzatokkal, fiatornyokkal ékes. (Kulcsár, 2022. 197.) A tűzvészek miatt tértek át a templomépítők a falazott tornyokra, és a hosszhajós alaprajzok nyomták be a tornyokat később a bejárati falsíkokba.

A dogmatikus elvek érvényesülése a historizmusban

A reformáció elterjedésével, a vallásszabadság és a nemzetiségek keveredése révén különböző felekezetek templomai együtt határozták meg egy-egy település ikonikus látképét. A házak nyája felett a pásztorok sziluettjei.

Az emancipáció versenyre készítette az építetőket, és a XX. század fordulóján Csikesz Sándor, az egyház teológiai professzora tárgyilagosan megállapíthatta, hogy legtöbb református templom a katolikus szögletes templomok másolásával jött létre. A debreceni Kistemplom végül nem Szkalnitzky Antal terve alapján valósult meg, és a Nagytemplom építéskor is elmaradt a Péchy Mihály által tervezett centrális kupola, s maga a templom sok-sok útkereső áttervezés után, 1824-re lett kész.

Buda első református templomát a Szilágyi Dezső téren, Pecz Samu, a református karakter reprezentatív példajaként kívánta megvalósítani, ötszögű csarnokterével, centrális elrendezésben, különálló toronnyal, de nem talált sok követőre, (Jancsó, 2010.) csak Sztéhlo Ottó szolnoki református temploma lett hasonló térképzésű, historikus, neogót stílusban, a XIX. század végén.

A modern építészet stílusigénye új református templomok építésében

A historizmus évszázadokon át alakuló építészetét kikezdték az új funkciók igényei, új anyagok és szerkezeteik, a régiak használatát a korszellem kritikája, kultikus versenytársak, az építészet formaalakító avantgárdja, az új társadalmak stílusakarásai. A templomok több évszázados eszmeisége is találkozott a technikai haladás új lehetőségeivel. A református szellemiség új muníciókat kapott a mesterséges kő, és acélszerkezetek eget ostromló képességeiben a szakralitáshoz (pl. Barcelona, Brazília, Reykjavik).

A modern építészet premodern, Bauhaus, posztmodern, organikus és újmodern stílusirányzatai csak néhány építész nemzeti hagyománnyal kísérletező építészetében öltöttek testet: Kós Károly, Árkai Bertalan, Medgyaszay István templomaiban.

A szecesszió formaakarása idegen a reformáció puritánságától, de a kerámia új lehetőségeit próbálja ki Árkai Aladár fasori remekművén. A modern betonszerkezet eszközeivel kísérletezett Medgyaszay rárósműlyadi templomán, mely centrális téralakítással is párosult. Kós Károly Kolozsvárott megépült falazott temploma is karzatos fatornyot kapott. A falusi fiatornyos harang-lábakkal épült templomok mindig is közelebb álltak a nép ezermester tudásához, a kalákában építés közösségteremtő voltához. A modern mozgalom útkeresései hidegen hagyták a trianoni traumától szenvedő kultikus közszellemet. A Felső-Tiszavidék az erdélyi mintákat követte néhány olyan kísérlet után, mint Borsos József Egyetemi temploma Debrecenben. (Rácz, 1990.)

A megtűrttség évtizedei

A szovjet megszállás alatt a kommunista rendszer nem épített új templomokat, az ateizmus koncepciója szerint a meglévő templomok elegendők, műemlékei a múltnak, kiüresednek. Közben a városokba csábított ipari munkásság számára épültek 5-10 000 fős lakótelepek a városok periferiáin, később a kertvárosok is a régi külterületeken. Megkapták a rendszer szolgáltatásait, de a hitélet igényeire a normatívák nem gondoltak, templomoknak nem adtak helyet az általános rendezési tervek. Mára a szocialista építés első generációja nyugdíjba vonult. Templomokat követelt a lakóhelye közelében ez a népesség, és a települések önkormányzati testületei telkeket jelöltek ki a felekezetek számára a szabadon maradt „talált” területeken. Paplak, felekezeti gyermekintézmények ritkán férnek el közelükben.

Ezekben az évtizedekben református templomok csak visszafordításként épültek, ilyen Bachman Zoltánék református temploma Szamoskéren, (Kulcsár 2022., Rév, 1987. 58–59.) az 1970-es árvízi pusztítást követően. Kálmán Ernő Nagyerdei temploma Debrecenben (Wesselényi-Garay, 2010. 58–61.) bedobozolta a szertartás terét a várható házgyái invázió környezetébe. Szabó István Dunaújvárosban épült hatszögű ferde hasáb temploma (Wesselényi-Garay, 2010. 78–80., Rév 1987. 66–67.) látszó acél terráccsal lefedve ipari jellegű, a „vas és acél országa” acélvárosának önkifejezése.

A rendszerváltás felismerései

1990 után a református templomépítészet stílussteremtése ott áll, ahol a türelmi rendelet pillanatában. A ma is útkeresők kísérleteznek: Rácz Zoltán Ebesen megépült templomával, ovális alaprajzzal, középre szervezett úrasztallal, boglya formájú toronnyal. (Wesselényi-Garay, 2010. 140–144.) Basa Péter Budakeszin kör-

szelet kontúrú centrális templomterét félnyereg tetővel világítja be, és modernizálja a Felső-Tiszavidék harangláb típusát. (Wesselényi-Garay, 2010. 112–115.) Lengyel István Debrecenben a Széchenyi-kertben (Wesselényi-Garay, 2010. 202–205.), és Rostás László Miskolcon, (Wesselényi-Garay, 2010. 184–187.) a Felsővárosi református temploma köré a lakótelepek vizuális inváziója ellen erőfalat épít, erdélyi mintára. Csete György Debrecen Tégláskertben épült temploma (Wesselényi-Garay, 2010. 176–179.) a hajlékot szimbolizálja, fő- és fiatornyai Krisztust és az evangélistákat. Makovecz Imre Kolozsvárott álló eget és földet összekapcsoló kultikussága (Wesselényi-Garay, 2010. 162–165.) is csak további kísérlet volt a stílussteremtésre. Makovecz ellipszis alakú, centrális tere négy sarkán álló, katedrálisos harangtornyos megoldását más gyülekezetek presbitériumai nem találtak követésre méltónak. Az organikus filozófiából a biológiai hasonlóságot mellőzik, szellemiségéből a direkt ég-föld kapcsolatot nem materializálja a reformátusok gyülekezeti közössége. Makovecz Imre és Dósa Papp Tamás Pest-erzsébet-Szabótelepen épült legújabb organikus temploma összefoglalja az iskola szellemiségét, a szent és profán tereket is különválasztva. (Dénes 2018.)

Stíluskénszer vagy feladása

Csak már időzavarban vagyunk, mondaná a türelmetlen művészettörténet, ötszáz éves késést kell behozni vagy lemondani róla. A XX. század hektikus építészeti útkeresései nem mutattak modellt a protestáns „Isten háza” számára. A templomaiknak nincs bevált receptje. A premodern, Bauhaus, poszt- és újmodern, de még az organikus útkeresések összes csatlakozását is lekéste. Ennek az lehet az oka, hogy a református templom a Biblia szerint, a katolikusokéval ellentétben soha nem is volt Isten háza, csak a hitvalló gyülekezet otthona, a lélek temploma. Az ige szerint Isten nem lakik ember építette házban. Így építészeit sem érintheti meg a modern építészet évtizedenként változó dilemmája, mint Sullivan kinyilatkoztatása, hogy a funkció határozza-e meg a formát, vagy a forma idézi fel a funkciót, amikor emóciót keres magának. A „kevesebb több”, majd a „kevesebb unalmas”, a modern és posztmodern kételtű dilemmái is hatástalanok. Talán csak a szerkezet és a forma egysége az, ami az alapító atyáknak is tetszene, mert az őszintétlenség és az álság kerülését már Kálvin is előírta. Kenneth Frampton regionalizmusa használható még a hely szellemének megőrzéséhez, a hagyományok követésében: „A modern építészet életképes formákkal újratemti a regionális kultúrát,” (Frampton, 2009. 413.) de a technikai haladás érvényesülését csak mértékel használja.

Magam is kísérletet tettem néhány kertvárosi település új református templomának megfogalmazására Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, a Felső-Tiszavidék hagyományainak idézetével, mert hazánk e keleti megyéje ma is haranglábos, középkori falusi templomok utódaiban gyakorolja hitét.

Az építészet új igazodási teóriája, a „kurokawai tetraéder szimbólum fogalma”.(Zalavári, 2006.) Geometriájából, a stílussteremtő forma megtalálásához, talán csak az anyag és a szerkezet őszintesége érvényes. A világvárvány idején divatba hozott on-line istentiszteletek a gyülekezeti közösségeket is kikezdték. A zsolttárok kivetítése az énekes könyvek praktikus lecserélése, a szertartás új komfortja lett, de a pillérek zavarók a láthatásban. Centrális térben nem volnának, de az ígéhirdető szemkontaktusa fontos ma is, és a szertartás eseményeinek követését a hívek igénylik.

Kuyper teóriája

A holland teológus Kuyper Ábrahám szerint a mai stílustalanság állapotának oka az lehet, hogy „a kálvinizmus lényege, tisztán szellemi vallás”, (Kuyper, 1922.) ezért az építészeti stílusok anyagi meghatározottságán felülemelkedő diszciplína. A stílus pedig, Nietzsche szerint, minden utánzástól mentes formák eredője, szükségyszerűség. (Moravánszky – M. Gyöngy, 2009. 15.)

A szentírás szerint Isten nem lakhat ember építette épületben, a református templom a lélek otthona, a hívő gyülekezet háza. Benne egy lelki közösség az Istennel egyesül, és a szertartás alatt kultuszközösségbe lép vele.

A gyülekezet rendjét a maguk közül választott világi tájékozódású presbiteri demokrácia irányítja. Testületük az építészet anyagorientált ügyeibe is beleszól, a forma kérdéseit befolyásolja. Ezért tart olyan sokáig az alternatívák keresése, és készül el sok változás után a református templomok épülete.

Mégis milyen legyen akkor a református gyülekezetek háza?

Összefoglalás

Korunk szekularizálódó társadalmaiban a magyarság igyekszik a keresztény hagyományait megőrizni. A templomhiányos helyeken a református egyház új templomaiban keresi egyéni karakterét, kultikus formáját, amely stílusa lehet egyszer. Úgy látszik, hogy a tiltások korának hagyományőrző akarata lehet a gyülekezetek mai önkifejezése. Ezek ne legyenek katedrálisok. Befogadó képességüket a személység, családiasság korlátozza. A településrészlakóinak, református hitét gyakorló gyülekezeteinek, társadalmi összetartozása határáig fogadja híveit. A templomok a lakótelepekből, kertvárosok központjaiból a pártállami időkben kifelejtett, talált helyeken is XVII. századi tiltások tömegkapcsolatait idézzék, a hajó mellé épített haranglábakat favorizálják, akár falazottan is.

A szószék köré szerkesztett hajók kultikussá centralizált tere különüljön el az evangelizáció profán tereitől. Berendezésük a népi „anyaghelyesség, szerkezeti racionalitás elveinek ösztönös megvalósítása legyen.” (Moravánszky–M. Gyöngy, 2009. 30.) Az építészeti „művészetakarásban, Alois Riegl szerint ez a cél, – azonban, – az anyag és a technika leküzdendő negatív faktoraival szemben”

(Moravánszky – M. Gyöngy, 2009. 14.) hasson. Hasonló Kenneth Frampton kritikai regionalizmusának kulturális önazonosság koncepciója, (Frampton, 2009. 412.) és ez a gyülekezetek mindenkori választott testületének nézőpontja lehet hazánkban is.

Tömegük lehet, hogy nem válik stílussá csak a presbitériumok kálvini, „apolói” szigorúságú akarata, és a tervezők „dionüszoszi” formaakarásának kompromisszuma lesz – a filozófus Nietzsche stílustipológiai hasonlatával –, ha a sola Scriptura igazságai érvényesülnek benne.

A magyar református templomok karaktere abban különbözhet legjobban a többi felekezet istenházától, ha a népi hagyományokat a korának architektúrájával idézi, bennük a hit állhatatosságát, mint ahogy a zsidók Salamon templomát romjaiban őrzik, mint hitük ereklyéjét, megszenvedett hagyományaikat.

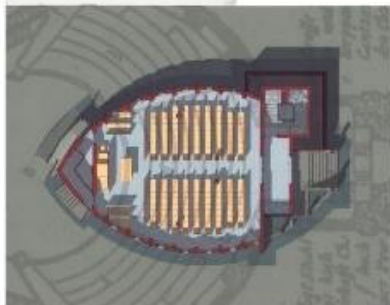
A szentírás szerint: „Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak az építők” (Zsolt 127). Ha az építők ma valamilyen tanúságtételként kegyelmi állapotban emelik a falakat, mint ahogy egyes költők teszik, ahogyan Nagy Gáspár írja egy versében: „ihletett állapotban, valaki ír a kezével. (Nagy, 2022. 20.) Az építők megtalálják a formaakarás optimális kompromisszumát, azt a nagy törvényt, melyet a gyülekezeti közösség felvállal az éppen épülő templomban. Ekkor a szentlélek templomában a scriptura szövege a prédikációban érvényesül, és a gyülekezet az szentírás ígését be tudja fogadni.

A szerző építész, és az épített gyülekezet elöljáróinak sikeres kompromisszumát három közelmúltban épült református kis gyülekezet templomának bemutatásával kívánja illusztrálni. Hitelességét az adja, hogy maga volt a tervezője, és a Tiszántúli Református Egyházkerületben, Isten dicsőségére és a gyülekezetek akaratának megfelelően megvalósultak.

Melléklet

1. Kulcsár Attila: Nyíregyháza modern építésze 1945–2020. Sóstófürdő református gyülekezet központja. 255–258.

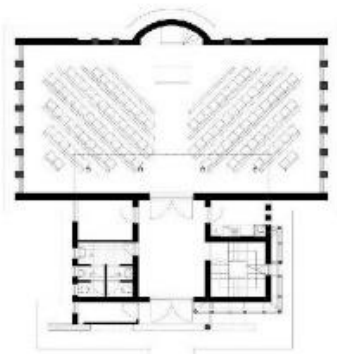
Nyíregyháza-Sóstófürdő Református templom:

A település hulladék területére épült, elválasztotta tömegében a szent és profán funkciókat. A kiszolgáló helyiségek az alagsorba kerültek. Hal tömege a kereszténység üldöztetésének jelképére utal, mellé épített tornya a Türelmi Rendelet tilalmára. Formája a Felső-Tiszavidéki haranglábak modernizált konstrukciója. A bejárata a családi ház modell tornácát idézi. Előterében a városrésztiltás korszakában elbontott Ország zászlóját idézi, félárbocra eresztett trikolorral. A templom felirata: Millenniumi templom, az igazodását jelzi, üzenet a jövőnek. Tervezője, presbiter építésvezetője, erdélyi műszaki ellenőre és első lekipásztora, tanúságtételként vett részt megvalósításában. Épült: 2000-2001

2. Kulcsár Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye modern építésze 1970-2020, Fehérgyarmat új református templom, 60-61. o.

Fehérgyarmat Új Református templom:

A település kertvárosi nyúlványán, egy hívő telekajándékán épült a kistemplom a felekezet adományából, és a gyülekezet mestereinek vezetésével. A templomtér keresztbe fordított csarnoktere tengelyesen íves, apszisba állított szószékre szerkesztett. Padsorai diagonálisan a tér centrumára néznek, dinamikája optimális. Aszimmetrikus tornya a Felső-Tiszavidéki haranglábak modernizált változata, váza falazott. Szoknyója földig ér, belseje a karzati feljártot rejt. Tűtornya kalapos, a harangháza nyitott. A bejáratán vasbeton félboltozat, konzolosan a jövőbe ível. Felirata: a III. évezred temploma. A kisváros reformátusainak üzenete a jövőnek. London látványos ezredfordulós alkotásainak követése. A templom kultikus előterében a biblia fordító Károli Gáspár büsztségét állították fel. Épült: 2001 -2003.

Felhasznált irodalom

- Bibó, 1967.: Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építési és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967.3–4. sz. 525–564.
- Dénes, 2018.: Dénes Eszter: Templom épül. Pesterzsébet, Szabó-telep. Építészet: Dósa Papp Tamás, Makovecz Imre. Fotó Schmill Rafael. Országépítő, 2018. 4. sz. 56–59. https://epa.oszk.hu/02900/02952/00144/pdf/EPA02952_orzagepito_2018_4_056-059.pdf utolsó letöltés: 2023.11.19.
- Frampton, 2009.: Frampton, Kenneth: A modern építészet kritikai története. Budapest, 2009. <https://konyvtar2.mome.hu/doktori/ertekezesek/DLAertekezes-ZalavariJozsef-2007.pdf> utolsó letöltés: 2023.07.18.
- Jancsó 2019.: Jancsó Ágnes: 165 éve született Pecz Samu. Octogon, 2019.03.01. <https://www.octogon.hu/epiteszet/voros-teglas-neogotika/> utolsó letöltés: 2023.11.16.
- Kulcsár, 2021.: Kulcsár Attila: Nyíregyháza modern építésze 1945-2020. Nyíregyháza, 2021.
- Kulcsár, 2022.: Kulcsár Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye modern építésze 1970-2020. Nyíregyháza, 2022.
- Kuyper, 1922.: Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege. Budapest, 1922.
- Lőrincz 2000.: Lőrincz Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot”, Új református templomok 1990–1999. Budapest, 2000.
- Lőrincz, 2010.: Lőrincz Zoltán: A historizálás, mint attitűd a kortárs református templomépítészetben. Szakrális építészet, 2010.07.01. <https://szakralis.wordpress.com/2010/07/01/a-historizalas-mint-attitud-a-kortars-reformatus-templomepiteszetben/> utolsó letöltés: 2023.11.18.
- Moravánszky–M. Gyöngy, 2009.: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: A stílus Kritikai antológia. Budapest, 2009.
- Nagy, 2022.: Nagy Balázs: „Valaki ír a kezdeddel” Tanulmányok a szakrális irodalom köréből. Nyíregyháza, 2022.
- Ordasi, 2021.: Ordasi Zsuzsanna: Református templomok 2010–2020. Budapest, 2021.
- Rác 1910.: Rác Zoltán: Borsos József és Debrecen korai modern építésze. Debrecen, 1990.
- Rév, 1987.: Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest, 1987.
- Toronyvígázó, 2005.: Toronyvígázó. Debreceni László műhelye. Szerk. Sas Péter. Budapest, 2005.
- Wesselényi-Garay, 2010.: Wesselényi-Garay Andor: A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészet. Kiállításkatalógus. (MODEM, 2009.03.21–06.28.). Debrecen, 2010.
- Zalavári, 2006.: Zalavári József: „Mokka Kanna”. A formatervezés evolúciós szemlélete az „agyag-szerkezet-funkció-forma” fogalomrendszer tükrében. DLA értekezés. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest, 2006.

Újjászülető kastélyok – magyarországi kastélyok turisztikai hasznosítása

Molnár Anna Erzsébet és Vargáné Csobán Katalin

turizmus-vendéglátás szakos BSc. hallgató, Gazdaságtudományi Kar,
Debreceni Egyetem – egyetemi adjunktus, Vidékfejlesztési és
Funkcionális Gazdálkodási Intézet, Debreceni Egyetem

Bevezetés

A kastélyok a magyar táj, főleg a vidéki környezet jellegzetes, meghatározó elemei. E művészi épületek stabilitást és erőt sugároznak egy állandóan változó korban. Amellett azonban, hogy történelmünk részei, olyan turisztikai potenciál hordozói, melyet érdemes kihasználni a turisztikai desztinációk fejlesztése során, hiszen a történelmi épületek megfelelő hasznosítással hozzájárulhatnak Magyarország turisztikai kínálatának gazdagításához. Feltáró jellegű kutatásunk elsődleges célja, hogy a kastélyok hasznosításának előnyeit és nehézségeit vizsgálja, különös tekintettel a már létező hazai „jó gyakorlatok” elemzésére. Arra is kerestük a választ, hogy milyen turisztikai funkciókkal lehet felruházni ezeket a történelmi épületeket annak érdekében, hogy jól értékesíthető terméké váljanak a turizmus piacán. A közelmúltban kiemelt támogatást élvező Nemzeti Kastélyprogram és az egyre bővülő számú kastélyfelújítás megerősíti a kutatás jelentőségét.

A 20. század átalakuló fogyasztói szokásai, a képzett és tapasztalt turisták megjelenése a piacon, a természeti és kulturális örökség felértékelődése életre hívta a kulturális- és örökségturizmust (Puczko – Rátz, 2005.). A kulturális turizmus fókuszában a turista legszélesebben értelmezett intellektuális igényeit kielégítő vonzerő áll (Rátz, 2011. 57.). A globalizált világban egyre jelentősebb szerep jut az örökségturizmusnak is, amely olyan utazást jelent, ahol a motiváció egy adott közösség, ország, régió múltjának, történelmének megismerése (McNulty – Koff, 2014.). A kastélyturizmus a kulturális turizmus része (Gonda, 2014.), ahol „a termék maga a kastély, a hozzá kapcsolódó komplex szolgáltatásokkal együtt” (Husz, 2007. 104.). Célcsoportját a tömezturizmus alternatíváját kereső, magas hozzáadott értékű attrakciókat kedvelő belföldi és külföldi turisták alkotják (Gulyás, 2017.).

1. Kastélyok hasznosítása

1.1 Kastélyorsok a 20. századtól napjainkig

A 20. század társadalmi, politikai változásai nem hagyták érintetlenül sem az arisztokráciát, sem pedig a tulajdonukat képező kastélyokat. A második világháború pusztításai következtében sok épület megsemmisült, a megmaradt nemesi hajlékok pedig kastélyidegen funkciót kaptak: a német és szovjet katonák laktanyának, műhelynek, istállónak használták őket, később raktárak, magtárak, szövetkezeti irodák kaptak helyet bennük. A méltatlan bánásmód visszafordíthatatlan károkat okozott a magyarországi kastélyállományban. Az épületek állapota végleg megpecsételődött, amikor a kastélyokat államosították, tulajdonosaikat kiköltöztették, a hatalmas parkokat felparcellázták, a drága bútorokat, berendezési tárgyakat, könyvtárat pedig széthordták (Nagy, 2013.). A kastélyokat mint a régi feudális világ jelképeit az új rendszer a spontán pusztulás pályájára állította. A legkisebb kárt azok az épületek szenvedték, amelyek közösségi funkciót láttak el (szociális intézmények, üdülők, kórházak, szanatóriumok, iskolák, irodák, hivatalok működtek bennük), így ugyanis karbantartották őket (Husz, 2007.).

A kastélyhasznosítási törekvéseknek a rendszerváltás adott új lendületet, ekkor múltunk méltatlanul elhanyagolt értékei, a kastélyok újból felértékelődni látszottak (Kátay, 2009.). Megindult a kárpótlás és a privatizáció, amelynek következtében számos kastély került magánkézbe, de a legjelentősebb kastélytulajdonos továbbra is az állam maradt (Lipták – Péter, 2017.).

Az ezredfordulón hazánkban is megjelentek a magántőkéből épült, színvonalas kastélyszállók, elsőként Parádsasváron és Röjtökmuzsajon (Nagy, 2013.), amelyek igazi sikertörténetnek számítottak. A romos kastélyok felújításához tőkeerős és szakmailag elhivatott vállalkozókra volt szükség, akik tisztában vannak a beruházás nehézségeivel, a hosszú megtérülési idővel, a magas fenntartási költségekkel és a szűkös kormányzati forrásokkal (Németh, 2009.). A felújításnál figyelembe kellett venni a műemlékvédelmi és az esztétikai szempontokat, azokat kombinálni a modern kor igényeivel, vagy éppen kompromisszumot kötni. 2014-ben ismét fordulópontra következett be a hazai kastélyok sorsát illetően, ugyanis elindult a Nemzeti Kastélyprogram, amely Európai Unió és állami forrásokkal törekszik arra, hogy a kastélyokat átalakítva, felújítva, új funkciókkal gazdagítva kapcsolja be a turizmus vérkeringésébe. Mindeközben a turizmusban jelentős paradigmaváltás következett be, a digitális technológiák elterjedésével előtérbe kerültek az innovatív technológiai megoldások az értékesítés, a kommunikáció és a turisztikai termékfejlesztés terén is (Ivancsóné Horváth et al., 2021., Vargáné Csobán – Molnár, 2022.).

1.2 Kastélyok turisztikai hasznosítása

A magántőke szerepe a kastélyhasznosításban vitathatatlan, ugyanis számos épület pusztult volna el, ha a privatizáció során és később nem kerülnek magánvállalkozók vagy cégek kezébe. A saját célra fenntartott és lakóházként, nyara-

lóként funkcionáló kastélyok azonban nem látogathatók, kulturális és történelmi értékük pedig nem tudatosul a társadalomban. A kastélyok turizmusba való bekapcsolása az örökségi értéket mindenki számára elérhetővé teszi, ezért ez tekinthető a hasznosítás ideális formájának.

A kastélyokhoz kapcsolódó turisztikai funkciók az alábbiak lehetnek:

- szállásadó funkció, rendezvényhelyszínek
- étterem
- múzeum
- rendezvény, szórakoztató tevékenység (Kovács, 2002.).

A turisztikai hasznosítás akkor a legsikeresebb, ha ezen funkciókat kombinálva komplex szolgáltatáscsomagot hozunk létre (Kovács, 2002.). A felújítás, átépítés során mindenképpen számolni kell azzal, hogy a kastély műemlékvédelem alatt állhat. Ebben az esetben az építető keze meg van kötve, az átalakításokat és a modernizálást a műemlékvédelmi szabályozás jelentősen korlátozza. A kastélynak a felújítás vagy hasznosítás után megfelelően kell ellátnia új funkcióját (például szálláshely vagy múzeum esetén legyen elegendő a befogadóképessége).

Mivel a kastély és környezete szervesen összetartozik (Bodnár – Jászberényi, 2018.), a kastély a turisztikai hasznosítás által hozzájárulhat a település és a térség jólétéhez. A kastélyok működtetése új munkahelyeket teremthet, és mivel a látogatók minden bizonnyal igénybe vesznek más szolgáltatásokat is, a helyi vállalkozók bevételei is növekedhetnek. Közösségi és kulturális rendezvények szervezésével a kastélyok bekapcsolhatók a helyi kulturális életbe. A kastélyturizmus hozzájárulhat a térségi egyenlőtlenségek csökkentéséhez, kiegyenlítéséhez (Pénzes et al., 2014.). A kastély jelenléte növelheti a helyiek büszkeségét, lokálpatriotizmusát, erősíti a lakosság identitását, és elősegítheti a térség ismertségét, pozitív megítélését még olyan területeken is, amelyek nem kifejezetten ismert és népszerű úticélok. Számos olyan turisztikai desztináció ismert, amely távoli elhelyezkedése és körülményes megközelíthetősége ellenére is látványos fejlődésen ment keresztül, mivel az elérhetőséget más vonzó tényező – így például egy egyedi jellemzőkkel bíró kastély – lényegében kiegyenlítheti. Emellett olyan desztináció is elképzelhető, ahol éppen a kedvezőtlen elérhetőség és az ebből következő „megközelíthetetlen” és „rejtélyes” imázs növeli a vonzerőt (Vargáné Csobán – Molnár, 2023.).

1.3 Kastélyok szállásfunkcióval: kastélyszállók

Kastélyszálló „az a szálloda, amely megfelel a minimum háromcsillagos szállodákra előírt követelményeknek, kastély, kúria, palota vagy más kastélyjellegű épületben üzemel, bemutatható történelmi háttérrel, magas színvonalú szolgáltatásokkal rendelkezik, üzemeltetője az épített kulturális örökség és a gasztronómiai hagyományok ápolását folyamatosan biztosítja” (Nagy, 2013. 67.).

Röviden: a kastélyszállók olyan speciális szálláshelyek, amelyek a vendéglátó funkciót a történelmi értékekkel és az örökséggel ötvözik (Horváth – Nagy, 2012. Kovács, 2002.; Lee – Chhabra, 2015.). Kastélyban megszállni felér egy időutazással, ottlétük alatt a vendégek átélhetik a legendákat, a kastély sajátos hangulatát. Ez a szállástípus olyan különleges érdeklődésű látogatók igényeit igyekszik kielégíteni, akik nyitottak az újdonságok iránt, és átlagos szálloda helyett egy egyedi helyszínen szeretnének megszállni (Sala, 2018.).

A kastélyszállók nem rendelkeznek külön kritériumrendszerrel, ami megnehezíti a statisztikai adatgyűjtést, ugyanis semmi nem különbözteti meg őket más típusú szálláshelyektől. Ez azért jelent komoly hátrányt a kastélyszállók számára, mert a műemlékvédelmi szabályok miatt és a kastély adottságaiból adódóan nem mindig tudják teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket a többi szálláshely egy újonnan épített épületben könnyen meg tud valósítani. A kastélyszálló elnevezést is bárki használhatja, ugyanúgy egy pár szobás kúria, mint egy korhű bútorokkal berendezett, egyedi művészeti értéket képviselő impozáns kastély. A szállodai besoroláskor alkalmazott kritériumrendszer azon túl, hogy irreális elvárásokat támaszt a kastélyszállókkal szemben, figyelmen kívül hagyja egyediségüket és unikális értékeiket, amelyek legfőbb vonzerejüket adják.

A kastélyszállók látogatói többségében belföldi vendégek, hiszen egyrészt ők azok, akik a leginkább kapcsolódni tudnak a közös történelmen és kultúrán keresztül a kastélyhoz. A vendégek általában tudatosan választják ezt a szállástípust, mivel vonzóknak találják az épület és a park romantikus, múltidéző hangulatát, izgalmas számukra, hogy történelmi falak között szállhatnak meg. A tudatosság mellett azonban a szálláshely kiválasztásában komoly szerepet játszanak az emocionális ösztönzők, mint a nemzeti identitás és a történelmi, kulturális értékek autentikus környezetben való átélésének igénye (Kátay, 2009.).

2. Anyag és módszer

Kutatásunkban primer és szekunder forrásokra támaszkodva vizsgáljuk Magyarországon történelmi kastélyainak jelenlegi helyzetét, turisztikai hasznosításuk előnyeit és kihívásait. A kastélyok múltbeli és jelenlegi helyzetével, a turisztikai hasznosítás lehetőségeivel kapcsolatban elemeztük, összevetettük és szintetizáltuk az elmúlt két évtized legfontosabb hazai tudományos eredményeit. Primer forrásként szakértői mélyinterjút készítettünk a röjtökmuzsaji Szidónia Kastélyszálloda marketing igazgatójával, a Magyar Kastélyszállodák és Történelmi Épületek Szövetségének (a továbbiakban: Szövetség) elnökével. Gulyás Eszter a Szövetség elnökeként átfogó képet adott a kastélyszállók működtetésének sajátosságairól, a hazai kastélyok helyzetéről és a történelmi épületeket üzemeltetők együttműködési lehetőségeiről. A témának a kastélyhasznosítási igények elterjedése, a kastélyok problémájának köztudatba kerülése és a Nemzeti Kastélyprogram törekvései adnak aktualitást.

3. A magyarországi kastélyok turisztikai hasznosítása - a szakértői mélyinterjú eredményei

A szekunder források elemzését követően primer kutatásunk főbb eredményeit mutatjuk be tematikus csoportosításban. Gulyás Eszter gondolatait néhány esetben kiegészítjük a szakirodalmi források témára vonatkozó megállapításaival.

3.1 A hazai kastélyok piaci helyzete

A múltidéző szálláshelyek marketingje akkor a legsikeresebb, ha egyediségüket, más szállástípusoktól eltérő értéküket megfelelően tudják kommunikálni célcsoportjaik felé. A kastélyszállók keresletét elsősorban a magas jövedelemmel rendelkező belföldi turisták alkotják, bár a nyugati határszélen jelentős a külföldiek száma is. Jellemzően magas igényekkel érkeznek, elvárják azt a luxust és az exkluzivitást, amit a kastélyhoz mint főúri rezidenciához kapcsolnak (pompa, fényűzés, gazdagság, jólét, előkelő környezet). A kastélyszálló magában hordozza mindezeket a tulajdonságokat, de már egy kevésbé merev, modern formában, lazán kezelt etikettel, inkább a jó hangulatra, családias légkörre törekedve. A vendégek többsége középkorú vagy idős látogató, de igyekeznek megszólítani a fiatalabb korosztályokat is.

A pandémia érzékenyen érintette a hazai kastélyszállókat is, elsősorban a járvány következtében kialakult munkaerőhiány, ezt követően pedig az energiaválság jelentett számukra problémát. A Szövetség elnökének véleménye szerint a hazai kastélyszállodák elsősorban egymás versenytársai, a történelmi szálláshelyek iránt érdeklődő vendégek számára nem jelent akadályt a földrajzi távolság, a nehezebb elérhetőség, ha kastélyszállodát kívánnak felkeresni. A kastélyturizmus piacán nem az ár az elsődleges utazási döntést befolyásoló tényező, sokkal inkább a kiemelkedő színvonalú, érdekes programokkal, a korhű hangulat megteremtésével és a személyre szabott kiszolgálással lehet versenyelőnyt szerezni. A szálláshelyek legtöbbször rendezvényhelyszínként is működnek. Számos kastélyszálló használja ki a romantikus, idilli park és a kastélyépület szépsége nyújtotta előnyöket, családi és céges rendezvényeknek, baráti összejöveteleknek, konferenciáknak, esküvőknek adnak otthont. A komplex – szálláshelyként és rendezvényhelyszínként való – hasznosítás elősegíti a szélesebb rétegek megszólítását, csökkenti a szezonalitást, és állandó bevételt biztosít (Gulyás, 2023.).

3.2 A kastélyhasznosítás nehézségei

Kastélyfelújításba fektetni manapság igen költséges és kockázatos vállalkozás. Mint arról korábban szó volt, a rendszerváltást követő privatizációs törekvéseknek köszönhetően számos kastély került magánkézbe. Míg az ingatlanpiacon viszonylag olcsón hozzá lehet jutni egy kastélyhoz vagy kúriához, addig a felújítás költségei meglehetősen magasak.

A kastély fenntartási költségeinek előteremtésére mindenképpen profitorientált gazdasági tevékenységet kell végezni. Az ebből származó bevételek (múzeumoknál belépőjegyek, szálláshelynél szállásdíj, rendezvényhelyszíneknél bérleti díj) sem mindig elegendőek, ilyenkor önkormányzati vagy állami támogatásra is szüksége lehet az intézménynek. Amennyiben az üzemeltető a nonprofit működtetés mellett dönt, kezdetben akkor is szükség van bevételt generáló tevékenységre a projekt finanszírozásához (Horváth, 2020).

A Szövetség elnöke megerősítette a gazdasági fenntarthatóság nehézségeit, hangsúlyozva, hogy a választott gazdasági tevékenység semmilyen formában nem károsíthatja az épületek fizikai állapotát, a működtetés során tiszteletben kell tartani a kastély magas eszmei értékét. A romos, rossz műszaki állapotban lévő épületek egyszeri helyreállítása nem elegendő, állandó karbantartásra és állagmegóvásra van szükség. A turizmusba bevonni kívánt épületeknek ráadásul olyan modern technológiai elvárásoknak kell megfelelniük, (légkondicionáló berendezés, elektromos vezetékezés, gáz- és vízvezetékezés, lift) amelyek nehezen vagy egyáltalán nem egyeztethetők össze a műemlékvédelmi szabályokkal. Az üzemi helyiségeket, konyhát, garázst úgy kell kialakítani, gépekkel berendezni, megoldani a vezetékezésüket és a szellőzésüket, hogy az épület szerkezetében semmiféle kár ne essen, és a módosítások legkisebb jelei se látszódnak.

A magas igényvel érkező vendégekből a műemlékvédelem és a modern technológia ütközése, a kompromisszumos megoldások elégedetlenséget válthatnak ki. Gulyás Eszter elmondta, hogy a műemlékvédelmi korlátozások mellett nehéz fejlődni, újdonságokat bevezetni, a kívánt beruházások ugyanis évekig elhúzódhatnak a hivatali szabályok miatt. A vendégeknek fontos azonban tisztában lenniük azzal, hogy egy egyedi, akár többszázéves műemléki épületben szállnak meg, amelynek sajátja a helyenként alacsonyabb komfortérzet, csaldottságukat azonban más, csak ott átélhető élmények enyhíteni tudják (Gulyás, 2023.).

A piaci hasznosítást tovább nehezíti, hogy az épületek turisztikai szempontból csak korlátozottan terhelhetők. A kastélyépülethez hozzáépíteni nem lehet, szálláshely kialakítása esetén új szobákat esetleg a padlástérben vagy egyéb, korábban más funkciót betöltő melléképületekben (cselédház, magtár stb.) lehet kialakítani (Fekete, 2019.; Praznovszky, 2005.). A rossz szigetelés, a régi nyílászárók és nagy terek miatt az épületek fűtése nagyon drága, ráadásul a színvonal megtartása érdekében követelmény az állandó állagmegóvás, karbantartás, restaurálás is, a sok esetben hatalmas park művelése. A költségek fedezése pedig csak állandó vendégforgalom mellett lehetséges (Gulyás, 2023.).

A turisztikai hasznosításnál szükséges figyelembe venni a desztináció ismertségét is, a tényleges vendégforgalmat generáló attrakciók számát. A kastélyok általában vidéki területen helyezkednek el, gyakran elmaradott térségekben, ahol az infrastruktúra, a kereslet és a helyi vonzerőkínálat hiánya nehezíti a mű-

ködőképes turisztikai attrakció kialakítását (Fekete, 2019.). Azonban az olyan szállás, amely elég élményt és lehetőséget kínál a szórakozásra és kikapcsolódásra, sokkal kevésbé van kiszolgáltatva a desztináció vonzerejének. A változatos programok akkor is biztosítják a vendégek szabadidejének kellemes eltöltését, ha a térség más turisztikai attrakciói nem nyújtanak alternatív programlehetőséget.

3.3 A Magyar Kastélyszállodák és Történelmi Épületek Szövetsége: a szakmai együttműködés „jó gyakorlata”

A mélyinterjú során Gulyás Eszter kulcsfontosságúnak ítélte meg az együttműködés, a közös érdekérvényesítés erősítését. Jelenleg a Szövetség biztosít fórumot a kooperációra, amelynek elődje 2001-ben kezdte meg a működését a Magyar Szállodaszövetségen belül, pénzügyi tevékenységet itt azonban nem folytathatott. A fejlődés érdekében gazdasági és jogi keretet kellett adni az együttműködésnek, így alakult meg 2007-ben a Magyar Kastélyszállodák és Történelmi Épületek Szövetsége.

A Szövetség fő célja a szállodaként és/vagy rendezvényhelyszínként, múzeumként működő kastélyok képviselete, a kastélyturizmus köztudatba történő bevezetése és népszerűsítése. Tagjai olyan, legalább százéves múlttal rendelkező kastélyok, kúriák és egyéb történelmi háttérű épületek vezetői lehetnek, amelyek szállodát, rendezvényhelyszínt vagy egyéb szolgáltatást működtetnek. A jelentkezőknek szigorú minőségi kritériumoknak kell megfelelniük a felvétel során, tagként azonban értékes marketingtámogatásra és a helyi kastélyturizmus fellendítésére számíthatnak. A Szövetség elnöke elmondta, hogy klubrendszerként fogják össze a hazai történelmi épületek tulajdonosait, akiket összeköt, hogy hasonló problémákkal szembesülnek az üzemeltetés során, olyan kihívásokkal, amelyek egy hagyományos szállodánál nem fordulnak elő. A jó közösség mellett azonban segítik is egymást, közös programokkal és rendezvényekkel igyekeznek népszerűsíteni a kastélyturizmust és felhívni a figyelmet a kulturális örökség megőrzésének fontosságára (Gulyás, 2023.).

4. Következtetések, javaslatok - lehetőségek a kastélyhasznosítás terén

A kastélyok eredetileg nem csupán lakófunkciót tölthettek be, a szükséges szobaszám többszöröse állt tulajdonosaik rendelkezésére, hiszen gyakoriak voltak a vendégfogadások, hosszú látogatások. A vendégek és a lakók számára ellátási, vendéglátási, szórakozási lehetőséget kellett biztosítani, de a tanácskozási, kulturális és pihenési célt szolgáló helyiségek sem hiányozhattak (Kátay, 2009.). A kastélyok szálláshelyként való hasznosítása áll tehát legközelebb az épület eredeti funkcióihoz (Husz, 2007.).

A kastélyszállók kínálati elemei közé tartoznak azok a sportok, szabadidős tevékenységek, amelyeket egykor az arisztokraták űztek. Számos hazai kastély-

szállók kínál lehetőségeket a főúri sportok (golf, vadászat, lövészet, lovaglás, úszás, tenisz) művelőinek, és nyújt egyéb, az arisztokráciához köthető szórakozási lehetőségeket (pl. billiárdszoba, kártyaszoba). A kastélyturizmus számos más turizmus termékkel kombinálható, amelyekkel komplex szolgáltatáscsomag alakítható ki. A következőkben az egyes turisztikai termékek kastélyszállókban megvalósítható lehetőségeire teszünk javaslatot (1. táblázat).

1. táblázat: A kastélyszállók kapcsolódási elemei más turisztikai termékekhez

Turisztikai termék típusa	Kastélyszállókban megvalósítható lehetőségek
Örökségturizmus	A kastély történetét bemutató anyag, a korábbi lakók életét, mindennapjait megelevenítő interaktív kiállítás, képgaléria archív anyagok, festmények, fotók felhasználásával, idegenvezetés a kastély termeiben
Kulturális turizmus	Kulturális estek, koncertek, összművészeti rendezvények, színházi előadások szervezése, korabeli élet felelevenítése játékok, programok, ismeretterjesztő anyagok segítségével
Vadászturizmus	Vadászatok szervezése, vadételek az étlapon
Lovasturizmus	Lovaglási lehetőség, lovastúrák szervezése, (lovaskocsi, lovas szán)
Gasztroturizmus	Helyi fogások az étlapon, helyi termelői termékek, tradicionális receptek, korabeli hangulatot idéző műsoros vacsora régi korok ételeivel
Borturizmus	Borospince, borkóstolás, tematikus borutak
Ökoturizmus	Túraútvonalak a kastély körül, piknik a parkban, télikert, üvegház, botanikus kert
Golfturizmus	Saját golfpálya, versenyek, bajnokságok szervezése
Hivatásturizmus	A vidéki, csendes környezet ideális az elvonulásra, munkára való koncentrációra, akár külön szárny is elkülöníthető az e céllal érkező vendégek részére.

Falusi turizmus	Aktív üdülés: kerékpárkölsönzés, horgászfelszerelés kölsönzése, szervezett természetjáró túrák. A falusi életmód bemutatása: gasztronómiai élmények, hagyományörző fesztiválok
Egészségturizmus	Gyógynövények, egészséges élelmiszerek, biotermékek felszolgálása. Wellness-részleg kialakítása, korabeli szépségápolási praktikák használata, gyógynövényes kezelések, életmódprogramok
Rendezvényturizmus	Családi és baráti összejövetelek, céges rendezvények, konferenciák, esküvők szervezésénél előny a festői környezet, a kastély egyedisége.

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

A táblázat soraiból látható, milyen változatos programkínálattal szolgálhat egy kastélyszálló. A szórakoztató és kulturális tevékenység növelheti a tartózkodási időt, a vendégek úgy érezhetik, ki sem kell mozdulniuk a szórakozáshoz, hiszen minden a rendelkezésükre áll. A kastélyszálló mint szállástípus népszerűsítésének eszközét az igényes, komplex szolgáltatáscsomag kialakításában látjuk, amely a szállásadást más, profitorientált tevékenységekkel ötvözi (például koncertek, előadások, esküvők, rendezvények, konferenciák, kiállítások stb. szervezése). Olyan szolgáltatásokat kell létrehozni, amelyek a kastély autentikus hangulatát megőrizve, értékeit bemutatva kínálnak lehetőséget a minőségi időtöltésre.

A kastélyturizmus népszerűsítésére számos lehetőség kínálkozik, a kastélyokat megfelelő menedzsmenttel, tervezéssel piacképes turisztikai attrakciókká lehet formálni. A kastélyok önmagukban is vonzerőt jelentenek, azonban a több kastélyt összefogó, valamilyen téma vagy művészeti ág köré csoportosuló tematikus utak jobb lehetőségeket kínálnak, ugyanis ezáltal a különböző tematikájú attrakciók „menedzselt, sokszínű, mégis egységes, a piacon valóban eladható termékekké” válnak (Nagy, 2009. 275.). Az út témája lehet valamilyen építészeti stílus (barokk, romantika, klasszicizmus), egy régió értékei, vagy akár végigkövetheti egy történelmi személy életútját.

A kastélyok hasznosítása legjobb módjának a turizmusba való bekapcsolást találtuk, hiszen egyrészt ekkor a kastély betöltheti azokat a funkciókat, amikre eredetileg tervezve volt, másrészt pedig mint közösségi érték a nagyközönség számára is hozzáférhető lesz. A legcélszerűbbnek a komplex hasznosítást tartjuk, amely a kastélyokat komplex turisztikai terméként értelmezve, többféle színvonalas szolgáltatással kiegészítve formálja őket piacképes turisztikai attrakcióvá.

Felhasznált irodalom

Bodnár – Jászberényi, 2018.: Bodnár Dorottya – Jászberényi Melinda: Felfedezésre váró "gyöngyszemek", kastélyok és várak iránti attitűd feltáró kutatás keretében. In. : Generációk a turizmusban I. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia. Szerk. Csapó János – Gerdesics Viktória, Töröcsik Mária. Pécs, 2018.

Fekete, 2019.: Fekete J. Csaba: A magyarországi kastélyprivatizáció történeti áttekintése és a magánkézbe került kastélyok fenntartásának lehetőségei az ezredforduló két évtizedében. *Architectura Hungarie*, 2019, XVIII. évf. 4. sz., 111–145.

http://arch.et.bme.hu/wp-content/uploads/epaper/AH_vol18_no4_pp111-145_FeketeJCsaba/AH_vol18_no4_pp111-145_FeketeJCsaba.pdf utolsó letöltés: 2023.11.26.

Gonda, 2014.: Gonda Tibor: A turisztikai klaszterfejlesztés régiós tapasztalatai a Dél-Dunántúlon. *Modern Geográfia*, 2014. IX. évf. 3. sz., 1–16.

Gulyás, 2017.: Gulyás Eszter: A kastélyturizmusban vannak még kiaknázatlan lehetőségek. *KamaraOnline*, 2017.04.18. <https://kamaraonline.hu/gulyas-eszter-a-kastelyturizmusban-vannak-meg-kiaknazatlan-lehetosegek/> 2023.11.01.

Gulyás, 2023.: Gulyás Eszter szóbeli közlése, 2023.

Horváth, 2020.: Horváth Alpás: Örökségvédelem és múzeumi attrakciófejlesztés a miklósvári Kálnoky-kastélyban. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 2020. V. évf. 4. sz., 5–28.

Horváth – Nagy, 2012.: Horváth Zsuzsanna – Nagy Adrienne: Baron for a day. Guests' Perception Of Historical Past In Castle Hotels. *Journal of tourism challenges and trends*, 2012. V. évf. 2.sz., 103–124. <https://core.ac.uk/reader/18421690> utolsó letöltés: 2021.11.26.

Husz, 2007.: Husz Mária: Hét fejezet a kulturális örökségturizmusról. Pécs 2007.

Ivancsóné Horváth. – Kupi, Happ, 2021.: Ivancsóné Horváth Zsuzsa – Kupi Marcell – Happ Éva: Digital services of tourist areas. In. *12th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications*. Eds. Anon. Nemzetközi. 459–464.

Kátay, 2009.: Kátay Ákos: Mit tanuljanak a kastélyszállók jövődó kastellánjai?. In: *Örökség és turizmus*. Szerk. Aubert Antal – Jónás- Berki Mónika Gizella. Pécs, 2009.

Kovács, 2002.: Kovács Viktória Imelda: Kastélyok a turizmusban és az Európai Hagyományok Konzorcium munkája. *Turizmus Bulletin*, 2002, VI. évf. 4.sz.

https://igyutazunk.hu/storage/media/2022/Turizmus%20Bulletin_%C3%89vf.6_2002_04.pdf utolsó letöltés: 2024.05. 22.

Lee – Chhabra, 2015.: Lee, Woojin – Chhabra Deepak: Heritage hotels and historic lodging: Perspectives on experimental marketing and sustainable culture. Journal of Heritage Tourism, 2015, Volume 10. Issue 2., 103–110. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1743873X.2015.1051211> utolsó letöltés: 2024.05.22.

Lipták– Péter, 2017.: Lipták Katalin – Péter Zsolt: Kastélyok turisztikai célú hasznosítása Magyarországon, különös tekintettel az Észak-magyarországi régióra. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok, 2017, II. évf. 1. sz. 5464.

Magyar Kastélyszállodák és Történelmi Épületek Szövetsége (2022): Rólunk. www.kastelyszallodak.hu utolsó letöltés: 2023.03.23.

McNulty,– Koff, (2014): McNulty, Robert – Koff, Russell. Cultural heritage tourism. Partners for Livable Communities, Washington. <http://livable.nonprofitsoapbox.com/storage/documents/reports/CB/C/culturalheritagetourism.pdf> utolsó letöltés: 2021.10.30.

Nagy, 2009.: Nagy Adrienne: Kastélytúrák Észak-Magyarországon. In: Örökség és turizmus. Szerk. Aubert Antal, Jónás-Berki Mónika Gizella: Pécs, 2009.

Nagy, 2013.: Nagy Adrienne: A kastélyhasznosítás regionális jellemzői Észak-Magyarországon, különös tekintettel a turizmusra. Pécs, <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15078> utolsó letöltés: 2013.11.26.

Németh, 2009.: Németh Márk: Kastélyszállók: türelemjáték. Világgazdaság, 2009. december 3. 10.

Pénzes – Bujdosó – Dávid – Radics – Kozma, 2014.: Pénzes János – Bujdosó Zoltán – Dávid Lóránt Dénes – Radics Zsolt – Kozma Gábor: Differing development path of spatial income inequalities after the political transition - by the example of Hungary and its regions Ekonomika Regiona. Economy of Region 2014, Volume 1 Issue 1., 73–84. <https://cyberleninka.ru/article/n/differing-development-paths-of-spatial-income-inequalities-after-the-political-transition-by-the-example-of-hungary-and-its-regions/viewer> utolsó letöltés: 2023.

Praznovszky, 2005.: Praznovszky Hajnal: A kastélyhasznosítás problémái Magyarországon. Turizmus Bulletin, 2005. IX. évf. 3.sz. 49–60.

Puczkó , Rátz , 2005.: Puczkó László – Rátz Tamara: A turizmus hatásai. Budapest, 2005.

Rátz, 2011.: Rátz Tamara: Kulturális turizmus. In. (Turisztikai terméktervezés és fejlesztés. Szerk. Michalkó Gábor. Pécs, 2011. <https://eturizmus.ttk.pte.hu/szakmaianyagok/Turisztikai%20term%c3%a9ktervez%c3%a9s%20%c3%a9s%20fejleszt%c3%a9s/book.html> utolsó letöltés: 2023.11. 26.

Sala., 2018.: Sala Krzysztof: Historical hotel management in Poland on the example of the Historical Heritage Hotels Foundation (Heritage Hotels Poland). The Malopolska School of Economics in Tarnow Research Papers Collection, 2018, Volume 40. Issue 4. 37-48.

Vargáné Csobán – Molnár, 2022.: Vargáné Csobán Katalin – Molnár Anna Erzsébet: „Játék a kastélyban” – interaktív programok az örökségturizmusban. A Falu, 2022, 37 (4) 5–18.

Vargáné Csobán – Molnár, 2023.: Vargáné Csobán Katalin – Molnár Anna Erzsébet: Interaktív interpretáció a kastélyturizmusban. „Új turizmus? – Lehetőségek és kihívások” XIII. Nemzetközi Turizmus Konferencia Tanulmánykötet, Győr, 2023. 159–169.

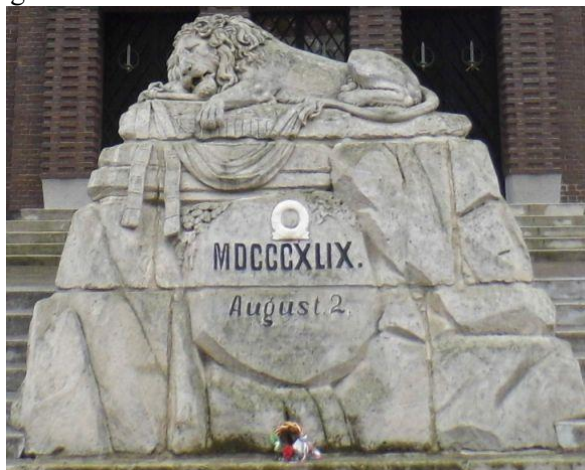
Hasábok az oroszán mögött A modernizmus és az art deco keveredése a Hősök Mauzóleumán

Bodó Péter

művészettörténész, Szépművészeti Múzeum

A Hősök Mauzóleuma Debrecen egyik igazán különleges építménye, mely tekintélyt parancsolóan áll a Honvédtemető magaslatán. Elsődleges célja az elhunytak emlékének ápolása, de téglaborítású hasábjaival keletkezésének idejéről is rengeteget elárul. A tanulmány ezért a történelmi ismertető után a stílusok szempontjából igyekszik vizsgálni ezt a nagyszerű alkotást.

Debrecen városa az 1849. augusztus 2-án a település határában zajlott csata helyén hősi temetőt alakított ki, és később az első világháborúban elhunytakat is itt helyezték örök nyugalomra. (Pamer, 2001.) A megemlékezők hosszú ideig csak egy kisebb dombhoz tudtak zarándokolni, ahol egy idő után hivatalos megemlékezéseket is tartottak. A dombot 1899-től Marschalkó János *Haldokló oroszán* című, sósokúti mészkőből faragott emlékműve díszítette,¹ de szükség mutatkozott egy olyan épület emelésére is, amely kedvezőtlen időjárás esetén is lehetővé teszi az ünnepségek megtartását.

1. kép: Marschalkó János: *Haldokló oroszán*. Fotó: Bodó Péter, 2022.

¹ Az 1861-ben készült szobrot a református Nagytemplom és a Kollégium közötti emlékkertből helyezték át a temetőbe. Műemlékvédelem 1983. 4. szám 297.

A tervpályázat

Noha Borsos József műszaki tanácsos 1929 novemberében, nem sokkal utána pedig Györgyi Géza is készített hozzá tervet, de azokat a Városi Tanács nem találta megfelelőnek (utóbbi hatalmas költségekkel járt volna), így 1930. október 23-án országos pályázatot hirdettek. Erről értesülve a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Szövetség felajánlotta a városnak a szolgálatait, hiszen 1917 óta már több mint ezerötyszáz emlékművet állítottak fel, de Vásáry István polgármester válaszelevelében világossá tette, hogy ezúttal nem emlékműről, hanem egy egész épületről lenne szó. (MNL HBVL, 5684/1939)

A tervezési programban feltételül szabták, hogy a belső falfelületen legalább kétezer névnek – a temetőben nyugvó összes halottnak – el kell férnie, valamint javasolták, hogy az épület egy része nyúljon a fák koronája fölé is. Az ünnepségek megrendezése érdekében szükség volt egy tágas teraszra is. Az 1930. december 30-i határidőig negyven pályamunka érkezett be, melyek rendkívül nagy változatoságot mutattak stílus tekintetében. További érdekesség, hogy még az Amerikai Egyesült Államokból is küldtek terveket és egy makettet is. (Vállalkozók Lapja, 1930. 10–11. sz. 4.)

Az 1931. január 30-án folytatott bírálaton a zsűri nemcsak az épületek megjelenését, hanem a környezetbe illesztését is figyelembe vette. E szerint két csoportra osztották a műveket: amelyek csak a temető bejáratának tengelyére néznek, illetve amelyek a temetőhöz tartó Hősök utcája tengelyéhez is alkalmazkodnak. Magával az épülettel kapcsolatban pedig a befogadóképesség játszott kulcsszerepet, a tágasabbakat részesítették előnyben. Az első díjat Vass Béla és Tóth János szombathelyi építészek nyerték, a részlettervek kidolgozására és a megvalósításra azonban a második helyezést elérő Lechner Jenő² irodája kapott megbízást. (Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1931. 11–12. sz. 74.) Ebben valószínűleg Lechner politikai összeköttetéseinek is szerepe volt, jó kapcsolatot ápolt ugyanis az akkori kultuszminiszterrel, Klebelsberg Kunóval is. (Magyarság, 1928. 40. sz. 8.)

A Lechner-iroda tervváltozatai

A kivitelezésre kiválasztott tervet a Lechner irodájában dolgozó Szontagh Pál készítette,³ és bár egyáltalán nem tartalmazott magasra nyúló elemet – 15 méteres szélességéhez képest csupán 19 méteres magasságot irányozott elő –, a zsűri dicsérte az újszerű homlokzatát. A bírálati jegyzőkönyvben így írtak róla: „*megkapóan impozáns az emlékmű korszerű téгла architektúrája.*” (MNL HBVL,

² Lechner Jenő és családja 1942-ben felvette a Kismarty- előnevet, így a szakirodalomban sok helyen Kismarty-Lechner Jenőként szerepel. A Hősök Mauzóleumának tervezésekor azonban még nem az volt a neve, így a dolgozatban is a rövid változatát használtam.

³ Lechner Jenő levele Borsos Józsefhez 1931. május 9-én. MNL HBML, 5684/1939

5684/1939) Negatívumként az alacsony voltán kívül egyedül azt hozták fel, hogy a bejárattal szemközti fala nem nyitott.

2. kép: Lechner Jenő irodájában készült kör alakú alternatív terv.
BTM Kiscell, ltsz: 66.61.6

A pályázatra készülve egyébként több art deco stílusú tervet is készítettek, melyeken azonban magyaros részletek is megjelentek. Lechner Jenő – Ödön bácsikájához hasonlóan – fontosnak tartotta, hogy a nemzeti gondolat az építészetben is megjelenjen, amit különböző módszerekkel igyekezett elérni. Egy gloriett alakú terven – ami a temetői környezet miatt kézenfekvő volt – az ablakrácsokat például a népművészetből származó vitézkötésekkel díszítette. Egy másik változaton a tornyokat szénaboglyák formáját követő sisakokkal zárta, egy harmadikon pedig a magyarosnak tekintett pártázattal koronázta az építményt. (BTM Kiscell III/3., ltsz.n. 2.1-2.3) A kör alakú negyedekhez metszetet is készítettek, melynek belső terében egy Piéta-jellegű szoborkompozíció látható. (BTM Kiscell III/3., ltsz: 66.61.6) A tervváltozatok közös vonása még, hogy mindegyik centrális elrendezésű, hiszen az emlékeztető funkcióhoz hagyományosan ez társul (Hajós-Baku, 2018.).

A megvalósult épület

A végül megvalósult épületre a modernizmus és art deco keveredése jellemző. Alaprajza egy 15 méter oldalhosszúságú négyzet, tömegformálására pedig a lépcsőzetesen elrendezett geometrikus testek jellemzőek: a magját alkotó kocka oldalalaiból kissé alacsonyabb hasábok lépnek előre, a sarkait pedig még alacsonyabb

hasábok egészítik ki. Az így körülépített tömb tetején egy 5 méter magas, 10 méter átmérőjű henger áll – kupola hatását keltve –, melyet enyhe lejtésű, bádoggal borított, úgynevezett gömbsüveg tető fed. Az épület teljes magassága 19,5 méter. (Tér és Forma, 1932. 9. sz. 274.) Ez a világos tagolás a modern elvekből következik, és az épület vasbeton szerkezete is ennek felel meg. A tiszta, mértani formák által sugallott örökérvényűség – mely az ókori építészethez is köti – kellően monumentális hatást kölcsönöz, ami elengedhetetlen egy emlékezőt szolgáló épületnél. (Magyar Építőművészet, 1983. 2. sz. 26.)

3. kép: A Hősök mauzóleumának délkeleti nézete. Fotó: Bodó Péter, 2022

A felső hengeren megjelenik a modernizmus egyik legjellegzetesebb ismérve, a szalagablak is: a két méter magas, kettős üvegezésű ablak a henger teljes kerületén, komolyabb tagoló pillérek nélkül fut végig. Erre a nagy felületre szükség is van, ugyanis máshol nem nyílnak rajta ablakok. Az eredeti, teknőszerűen kialakított lapostető is modern volt – csakúgy mint a falba rejtett esőcsatornák –, azonban ezek hamar vízesedési gondokat okoztak. Hiába volt aszfalttal szigetelve a tető, a víz megállt rajta és beszivárgott, a csatorna megrepedése pedig szintén hasonló következménnyel járt. Ezért volt szükség a tető formájának utólagos módosítására, és a csatornák helyett is újat vezettek az épület külsején.

4. kép: A keleti bejárat. Fotó: Bodó Péter, 2022

A nyerstégla homlokzat viszont az art decora jellemző, amit a bejárat körül játékosabbá tettek a tervezők: az előcsarnok négy alacsony pillérének felületét bordázattal élénkítették. A téglák különlegesek voltak: sötétbarna, érces fényű klinkerek,⁴ melyek a debreceni városi téglagyárban készültek Borsos József műszaki főtanácsos javaslatára. A lábazathoz szintén Borsos javaslatára ugyanolyan köveket használtak, mint az akkoriban épült debreceni krematóriumban. (Rác, 2015) Az épület monumentalitását a komoly barna szín tehát elősegítette, de a túlzott monotonitás elkerülése végett néhány világos elemet is beépítettek: a bejáratokhoz felvezető lépcsők, valamint az említett pillérek kocka talpzata is világos műköből készült. A bejáratok kialakításánál figyelembe vették a zsűri megjegyzését, és a hátsó oldalára is helyeztek kaput. A vasajtók nagy üvegfelületeit rombusz alakú rácsok védik, melyek felső harmadára kovácsoltvas díszeket: zöld koszorúba foglalt ezüst pengéjű kardokat rögzítettek, utalva az itt nyugvó háborús halottakra. E színek üdítően hatnak a monumentális, ám komor épületen. Az előző homlokzat tetejére Debrecen, a hátsóra pedig Magyarország világos kőből kifaragott címerét is elhelyezték.

A belső tér

A belsőt a pályamunkához mellékelt műleírás szerint nemcsak a debreceni hősi halottaknak, hanem trianoni emlékműnek is szánták volna a tervezők. A négyzetes tér sarkaiban egy-egy lépcsőfokkal felemelt és ráccsal elzárt fülkében a négy elszakított országrészt (észak, dél, kelet és nyugat) jelképező szobrokat állítottak volna. Az elképzelés úgy valósult meg, hogy a sarkokat kiállítótérnek rendezték

⁴ A magas hőmérsékleten égetett klinker vagy más néven kongótégla nagy tömörségű, és ezáltal a környezeti hatásoknak jobban ellenáll, mint a hagyományos eljárással készült téglák.

be. A belső tér egyébként tükrözi a külső megjelenést, hiszen centrális elrendezésű: egy négyzet alakú térhez keskenyebb, dongaboltozatú fülkék csatlakoznak, a dongák pedig viszonylag vékony vasbeton pillérekre támaszkodnak. E pilléreket eredetileg márvánnyal burkolták volna, de az anyagi erőforrások szűkössége miatt végül csak vörösre festették azokat. A teret felülről a dongákon és az úgynevezett csegelyeken nyugvó, henger alakú kupola zárja le, melyben a sárga és kék üvegablakok mintha glóriát képeznének. A padlót világosbarna járólapok borítják, de a széleket sötétbarna lapokból rakott mintázat díszíti. Az oldalfalakra kerültek a hősi halottakra emlékező táblák, mely az eredeti elképzelésekkel ellentétben nem sorolja fel a mintegy kétezer nevet (csupán töredékéről sikerült hiteles adatokat találni), csak néhány sorban tiszteleg az elhunytak előtt. E szövegeket egyébként Lechner kifejezett kérése ellenére nem sárgás árnyalatú haraszti mészkőre vésték fel, hanem sokkal egyszerűbb megjelenésű – de jóval olcsóbb – műkő táblákra, amelyet a tervező *végzetes hibának* ítélt, mert nagyban csökkentette a tér nemes megjelenését.⁵ A tervezők a dongával fedett félköríves mezőkbe a hősök küzdelmét megörökítő ábrázolásokat képzeltek (mozaik, sgraffito vagy freskó technikával), de végül a gazdasági válság miatt ezek sem valósultak meg, csak zöldre festették a falat. A belső azonban így is illeszkedik a külső monumentalitásához: a vörös és a zöld mint nemzeti színek határozzák meg. (Tér és Forma, 1932. 9. sz. 273.)

5. kép: A Hősök mauzóleumának belső tere. Fotó: Bodó Péter, 2022

⁵ Eredetileg márványt javasolt, de tudomásul vette, hogy ilyen drága anyagra nem volt pénze a városnak. Lechner Jenő 1931. november 13-án kelt levele a polgármesterhez. MNL HBML, Debrecen Város Törvényhatósági Bizottságának iratai, 5684/1939

A dombtetőn – vagyis pontosabban sírhanton – álló épület körül téglával borított teraszt képeztek ki, melyhez műkö lépcsők vezetnek fel. Marschalkó János szobrát ebbe a lépcsőbe építették be. A különleges helyszín miatt a Déri Múzeum felhívta a figyelmet, hogy az alapozási munkálatok során nagy esély van régészeti leletek előkerülésére, amelyeket igyekezett begyűjteni. Lechner és Szontagh 1931 júniusában készítették el a kiviteli terveket, és az építkezés az év nyarán indult. Viszonylag kis mérete ellenére a kivitelezés átsúszott a következő évre is. A föld- és kőműves munkákat a Tóth és Sebestyén Rt. végezte, a tetőfedést Lukács Vilmos, a lakatos munkákat Király Imre, az üvegezést Berger Zsigmond, a padlóburkolást Poroszlai János, a falburkolást (egyúttal az emléktáblák kivitelezését) pedig a Debreceni Műkőgyár. A Hősök Mauzóleumát a debreceni csata évfordulóján, 1932. augusztus 2-án avatták fel, összköltsége 63.637 pengő lett. (MNL HBVL, 5684/1939)

Összefoglalás

A Hősök Mauzóleuma Debrecen két világháború közötti építészetének egyik legfontosabb emléke, és kis mérete ellenére több jelentéssréteget is hordoz. Elsődleges céljával, a hősök tiszteletével a múlthoz kötődést fejezi ki, a letisztult, geometrikus tömegek, vagyis a modern építészet alkalmazása pedig a korral való haladás jele. A téglahomlokzat amellet, hogy az art deco hatását mutatja, a helyi téglagyár kiváló képességeiről is tanúskodik.

Bibliográfia

Magyarság, 1928.

Magyar Építőművészet, 1983.

Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1931.

Tér és Forma, 1932.

Vállalkozók Lapja, 1930.

BTM Kiscell: Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, Kismarty-Lechner Jenő hagyatéka

Hajós-Baku Eszter, 2018.: Hajós-Baku Eszter: Hagyomány és újítás. A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar, Budapest, 2018.

MNL HBVL: Magyar Nemzeti Levéltár, Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár Debrecen Város Törvényhatósági Bizottságának iratai, 5684/1939

Pamer, 2001.: Pamer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Budapest, 2001.

Rácz, 2015.: Rácz Zoltán: Borsos József. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015.

Egy elfeledett debreceni építőmester – Stegmüller Árpád

Nyul Imre

helytörténész, ny. középiskolai tanár

Stegmüller Árpád nevéhez sok érdekes és szép épület tervezése, illetve építése fűződik. Tapasztalatom szerint legtöbbször csak a Stegmüller-villával és az egyetem főépületének építésével kapcsolatban ismerik a nevét. Pedig nap mint nap megyünk el az általa alkotott impozáns épületek mellett.

Élete

Stegmüller Árpád László Gábor építőmester, téglagyáros¹, kilencgyermekes családba született 1866. március 23-án, Debrecenben. Szülei, Stegmüller Sándor (1833–1894) vaskereskedő és Gerster Mária (1843–1930) festő, grafikus, iparművész voltak. Édesanyja, Gerster Kálmán² építész testvére volt, akinek a nevéhez sok debreceni épület fűződik.

Az Egyház tér 1584. számú házban nőtt fel.³ Iskoláit Debrecenben, a Római Katolikus Elemi Népiskolában végezte, majd a Református Főgimnáziumban folytatta. Az 1870-es években zongorázni tanult a debreceni Zenedében.⁴ Építőmesteri vizsgáját Budapesten, a Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolában szerezte.⁵ 1908-tól a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet,⁶ valamint a Magyar Iparművészeti Társulat tagja volt.

Stegmüller munkáját a Gerster és Rössler építési vállalatnál kezdte, mint gyakornok. Gerster Béla építész mellett (Gerster Kálmán unokatestvére) részt vett a Korinthosi csatorna építésében. 1931-ben a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozott tizenegy korinthosi vázát, amit a csatorna építéskor hozott magával.

1893-ban a volt Dragota kereskedőházban (Piac utca 41.) nyílt meg Stegmüller Árpád építészirodája, amely 1894 májusától Novelly Ede Rákóczi utca 32. számú házában működött tovább.

¹ A lejjebb szereplő két téglagyár igazgatósági tagja volt

² Nevéhez fűződik többek között a Debreceni Első Takarékpénztár bérháza (Piac u. 51.) és a református egyház tanítói árvaháza (Bem tér 18.)

³ A későbbi Piac utca 9., a mai Aranybika új szárnya helyén állt a ház, 1973-ban bontották le.

⁴ Zenede Közgyűlési jegyzőkönyv és igazgatói jelentés. Debrecen, 1875.

⁵ Az iparoktatás az 1899–1901. években. Budapest, 1901.

⁶ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1908. december 13.

Stegmüller nemcsak tekintélyes építész volt, hanem tagja volt Debrecen törvényhatósági bizottságának, valamint a debreceni kereskedelmi és iparkamara alelnökeként és katolikus egyháztanácsosként is tevékenykedett. Igazgatósági tagságot töltött be öt cégnél: a Debreceni Gőztéglagyár Rt.-nél (itt ügyvezető igazgatói posztot is betöltött), a dr. Rex Gyógyszergyár Rt.-ben, a Takaré- és Hitelintézet Rt.-ben, a Debreceni Kölcsönös Segélyzőegyletben és a Máramaros-szigeti Körkemencze Téglagyár Rt.-ben.

1916-ban Stegmüller Árpád egy alapítványt is létrehozott. Leírása szerint „2 drb 1000–1000 k névértékű, 6%-al kamatozó magyar járadék /:hadi:/ kölcsön kötvény 1916. máj. 1-től esedékes szelvényekkel az alapítványt létesítette Stegmüller Árpád debreceni építész azon rendeltetéssel, hogy annak kamatai a róm. kat. „Zita” hadi árvaház fennállásáig annak céljaira-, ennek megszűnése után pedig a Theresianum árvaházban nevelt árvák karácsonyfájára adandók ki.”⁷

Stegmüller Árpád sógora⁸, Chylinski⁹ György 1892-től Debrecenben fényírdát, fényképműtermet működtetett az egykori Szikszay-házban, a Piac utca 1824. szám alatt (később 41. szám). Miután műterme 1902-ben tönkrement, az építész kivásárolta. Stegmüller Árpád fényképműterem-tulajdonos továbbra is „Lovag Chylinski György fényképműterem” néven működtette a céget.¹⁰ A vállalkozást 1904-ben eladásra kínálta egy hirdetésben: „Fényirda, 12 éve fennálló üzlet, családi körülmények miatt jutányos áron, teljes felszereléssel, de csakis készpénzért eladó. Fölvilágosítást ad: Stegmüller Árpád, építész, Debrecen.”¹¹ A műtermet Rajzó Miklós vette meg tőle.

Stegmüller Árpád 1894. április 3-án, Budapesten kötött házasságot, amikor feleségül vette unokatestvérét, **Stegmüller Mária „Irma” Annát**¹² (1869. július 20., Pest – 1946. szeptember 2., Budapest). Feleségének szülei Stegmüller József szabómester és Verebes Anna voltak. Stegmüller Árpádnak házasságából négy gyermeke született, de mindannyian csecsemőkorukban elhunytak. Bizonyára emiatt, egy 1903-ban elhunyt távoli rokonuk árván maradt lányát, Chylinski Emíliát (1887–1916) (a családban Milus) örökbe fogadták, és nevükre írták. Örömük azonban nem tartott sokáig, mert adoptált gyermekük 28 éves korában, házasságának második évében elhunyt.

⁷ Debrecen.Nyíregyházi Egyházmegye Levéltára (DNYEML) III-9/j.8.k. A Római Katolikus Szent Anna Plébánia Alapítványi iratai. Alapok könyve

⁸ Stegmüller testvérének, Etelkának első férje

⁹ Chylinszky néven anyakönyvezték, de munkája során a fenti formát használta.

¹⁰ Központi Értesítő, 1902. február 16.

¹¹ Budapesti Hírlap, 1904. április 8.

¹² Mária Anna néven anyakönyvezték, házasságkötésekor Mária néven szerepel, gyermekei születésénél már az Irma nevet használja.

Az 1910. évi nyilvántartás szerint¹³ a Stegmüller házaspár tulajdona volt Debrecenben a Csigekertben, a Honvédtemető utca 4. számú, a Csigekert utca 7. számra átnyúló telek, továbbá a Péterfia utca 42–44. (azonos a Thaly Kálmán u. 2.) számú ház, a Kazinczy utca 1. (azonos Kölcsey u. 3.) A Török Bálint utca 20. számú, illetve a Simonyi út 26./a (azonos Komlóssy út 9.) számú ingatlan.

Az építési vállalkozó Stegmüller Árpádot a Tisza István Tudományegyetem építése (*ld. később*) csődbe vitte, ami nagyon megviselte az egészségét. 1934-ben „*valamilyen ügyben tanúnak idézték be a járásbíróságra. Az idézés az egyik harmadik emeleti szobába szólt s Stegmüller Árpád lassan igyekezett fölfelé a lépcsőkön. Amikor a második emeletre ért, hirtelen megszédült, elesett és olyan szerencsétlenül vágta bele fejét a lépcső sarkába, hogy vérző halántékkal, eszméletlenül rogyott össze. Amire orvosi segély érkezett, a szerencsétlen építész már meghalt. Az orvosi megállapítás szerint szívszélhűdés érte.*”¹⁴

Az 1934. augusztus 29-én elhunyt Stegmüller Árpádot Debrecenben a nagyerdei Köztemetőben temették el. Sírja megváltás és gondozás hiánya miatt felszámolásra került 2002-ben.¹⁵

A neves építőmesterről a leggondosabb kutatás ellenére sem sikerült fényképet fellelni. Az egyetem központi épületének kivitelezőiről több csoportkép is készült, amelyekben minden bizonnyal szerepel, de azt, hogy az ott szereplő személyek közül melyik volt Stegmüller Árpád, nem lehetett megállapítani.

Az özvegy 1946-ban írt végrendeletében a Péterfia utcai házat és a Honvédtemető utca 4. szám alatti telket, amelyen egy kis ház is állt, testvére, Károly négy lányára hagyta, haszonélvezetét pedig testvéreinek özvegyére.¹⁶

Munkássága

Stegmüller-ház (Kölcsey utca 3. azonos a Kazinczy u. 1.)

Stegmüller Árpád és felesége 1895-ben megvette Major András és neje, Facsar Zsuzsanna „Kis-Szappanos utcai 407-dik sorszámú házat 2350 forintért.”¹⁷ Az 1898-as házszámzás során Kölcsey utca 3. és Kazinczy utca 1. számú saroktelken a régi házak helyére építette fel az új, klinkertégla falazatú házat még abban az évben.¹⁸ Az új házban három szoba, konyha, fürdőszoba, előszoba és folyosó volt. Az építőmester és felesége később innen költöztek át a Simonyi úton felépült villájukba. A Kölcsey utcai ház a fellelhető dokumentumok¹⁹ szerint 1921-ben és

¹³ M. kir. országos kataszteri felmérés: Debrecen belsőségének házjegyzéke, 1910.

¹⁴ Magyar Hírlap, 1934. augusztus 30.

¹⁵ Debreceni Köztemető Ügyfélszolgálati Iroda 2024. február 21-i tájékoztató levele

¹⁶ BFL VII 6 e 1948 V (I)079 I 0004086 – özv. Stegmüller Árpádné kihirdetett végrendelete (1948)

¹⁷ Debrecen-Nagyváradai Értesítő, 1995.04.28.

¹⁸ Fotó: Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti gyűjtemény

¹⁹ Gyászjelentés (1921) és Debrecen címtára, 1940.

még 1940-ben is Des Combes Henrik mérnök tulajdonában volt. A ház ma már nincs meg.

Az 1999 előtt lebontott Kölcsey u. 3. és Kazinczy utca 1. számú sarokház

A Stegmüller-villa (Simonyi út 14.)

A Stegmüller házaspár az új villájukat, ami eleinte nyári lakként szolgált, a Simonyi út 14. (korábban 26./a, 28. és 12.) szám alatt építtette fel. A sétakerti telket 1903-ban vásárolták meg, és a villát 1912-re építtette fel az építőmester. Érdekes, hogy a használatbavételi engedélyt csak 1924-ben adták ki az új házra. A telekkönyvi birtoklap szerint a telek 600 n-öl (2160 m²) volt, melyből 222 n-öl szőlő, 227 n-öl kert, 151 n-öl épület (543 m²). Az új ház háromszintes (szuterén, földszint és emelet) volt. A hat szobát és két fürdőszobát központi fűtéssel látták el. 1934-ben úgy tervezték, hogy „öregség miatt” a Péterfia utcai házukba vonulnak majd vissza, és a villát eladásra kínálták.²⁰ Az özvegy elköltözött, és 1934 és 1936 között a villát három családnak bérbe adta. 1936-ban a „Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma” részére a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium „ideiglenesen” bérbe vette, évi 2800 pengőért.²¹ Mivel az épület nem volt ideális az iskola számára, az özvegy engedélyével átalakításokat, bővítéseket hajtottak végre. Az egyik legnagyobbat 1939-ben Paczó Márton építész tervei alapján. Ekkor az alagsorban két szobát és két konyhát, a földszinten

²⁰ Nemzeti Ujság, 1934. május 31.

²¹ MOL–K592–VKM Középiskolák 559. 1935–1937-3-Debreceni gyakorló iskola. 1937. május 28.

két tantermet, egy szertárt, folyosót és mellékhelyiségként szolgáló toldaléképületet alakítottak ki. Az oktatás 1944-ben ért véget az épületben,²² és 1945 után pártiskolaként, gyakorló gimnáziumként, általános iskolaként, ifjúsági szervezet székházaként, stb. szolgált. Jelenleg az egyik szeretetszolgálat tulajdona.

A Stegmüller-villa a tetőtér beépítése előtt²³

A Svetits-intézet (Szent Anna utca 26.)

Az intézet – akkor még polgári leányiskola – első építkezése 1895-ben indult meg. Az utcáfronton álló iskolaépület egyemeletesnek készült úgy, hogy azt később folytatni lehessen. A tervet Peiser Károly püspöki uradalmi mérnök készítette, a kivitelezést pedig Stegmüller Árpád építőmester, egyházközségi tag végezte. Az intézeti épületet 1896. augusztus 31-én adták át az oktatás céljára. Az új épületben kizárólag tantermek voltak. 1907-ben újabb építkezéssel bővítették az iskolát. A már meglévő épület nyugati végén, arra merőlegesen egy takarékos elrendezésű

²² A Stegmüller-villa. In. Gyakorló gimnázium a Simonyi úton. Szerk. Brezsnýánszky László. Debrecen, 2009. 23–35.

²³ Reprodukció

és felszereltségű, kétemeletes szárnyat húztak fel, abban 15 új tantermet, internátust alakítottak ki. Ezt a munkát is Stegmüller Árpádra bízták.²⁴ Ugyanekkor épült az 1985-ig betegszobaként funkcionáló kerti pavilon is. Az utcafronti főépület végső formáját 1925-ben nyerte el, amikor többek között emelettel is bővítették Paczó Márton tervei szerint.²⁵ Ezt a munkát is Stegmüllerre bízták volna, de akkori egészségi állapota miatt végül a Tóth és Sebestyén vállalkozás végezte el a munkát.²⁶ Az elkészült komplex oktatási intézményben számos leányiskola működött: elemi iskola, tanítóképző, polgári leányiskola, leánygimnázium, ipari középiskola. Az államosítás után az állami tanítónőképző, majd 1958-tól a Tóth Árpád Gimnázium épülete volt. A rendszerváltás után az iskola épületeit fokozatosan kapták vissza az iskolanővérek. Ma a Boldogasszony Iskolanővérek iskolája, és Svetits Katolikus Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium néven működik.

Az egyemeletes épület²⁷

²⁴ Mellau Márton: A Svetits leánynevelő intézet félszázéves története. Debrecen, 2011. 19.

²⁵ Magyarok Nagyasszonyáról nevezett római katolikus leánylíceum VI. értesítője. Debrecen, 1931. 17–18.

²⁶ Mellau: 2011. 71.

²⁷ Déri Múzeum Fotótár, képeslapgyűjtemény – postázva 1908

A DTE tornacsarnoka (Bem tér 9.)

A jelenlegi Bem téren, akkor Péterfia utca 3035. szám alatti Bábaképző Intézet udvarában Stegmüller Árpád építész irányításával készült el az 1867-ben megalakult Debreceni Torna Egylet (DTE) Libakertbe mélyen benyúló tornacsarnoka. A létesítményt a bábaképzde igazgatója, Kenézy Gyula, mint sportegyleti elnök vette át használatra 1896. szeptember 1-jén. A nagyméretű (közel 700 négyzetméteres) egyemeletes épületet 1944-ben bombatalálat érte, teljesen elpusztult. A Serház utca 20. számú bérház hátsó falán emléktábla emlékeztet a tornacsarnokra.

Arany János utca 4. (lakóház)

Nemes Kálmán építtette az egyemeletes, klasszicizáló, eklektikus homlokzatú lakóházat 1896-ban. 1910-ben lánya, Nemes Ilona (dr. Irinyi Józsefné) tulajdona. A helyi védelem alatt álló épület tervezője és kivitelezője Stegmüller Árpád volt.²⁸

Arany János u. 4.

Arany János utca 11. (lakóház)

A lakóházat Riesz Lipót (1861–1909) cukrász részére tervezte és építette Stegmüller Árpád 1892 előtt. Az ingatlan 1910-ben az özvegy és az örökösök tulajdona volt. Az épület helyi védelem alatt áll.²⁹ (A család tulajdonaként működött Riesz cukrászda a Piac utca 42. szám alatt, az 1944-es bombázáskor elpusztult Pannónia szálloda földszintjén működött.)

²⁸ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

²⁹ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

Arany János u. 11.

A Mester utcai óvoda (Mester utca 30. azonos Tanító u. 17.)

A 12331/1898. sz. városi tanácsi végzéssel a Mester utcai egykori iskolaépület bővítésével, átalakításával Stegmüller Árpádot bízták meg, aki az ajánlatában 7563 forint 76 krajczár vállalási árat adott meg. Stegmüller az 1898. december 5-én megkötött szerződés alapján a Mester utcára néző épületrészt kibővítette, játszótérmet alakított ki, továbbá a régi részt felújította, és ott dolgozószobát, valamint kettőszoba-konyhás óvónői lakást hozott létre.³⁰ 1899. július 29-én Aczél (Stahl) Géza főmérnök jelentette a tanácsnak, hogy a Mester utcai óvoda építési munkálatai befejeződtek, és az intézmény rendeltetésszerű használatra bármikor átadható.³¹ Az épületről készült 1932. évi felmérés szerint tantermet, háromszobás tanítói lakást, mellékhelyiséget, fűskamrát és különálló konyhát szerepeltetett a nyilvántartásban.³² A 2000-es évek elején az óvodai funkció megszűnt, helyén ma a családok átmeneti otthona működik.

³⁰ MNL HBVL XV.12. R.768. és MNL HBVL XV.12. R.769/1–7.

³¹ A kisdédóvás 100 éve. Debrecen Mester utcai óvoda évkönyve. Debrecen. 2000.

³² Papp József: Debrecen város birtokkatasztere 1924–1950. Debrecen, 1997. 82

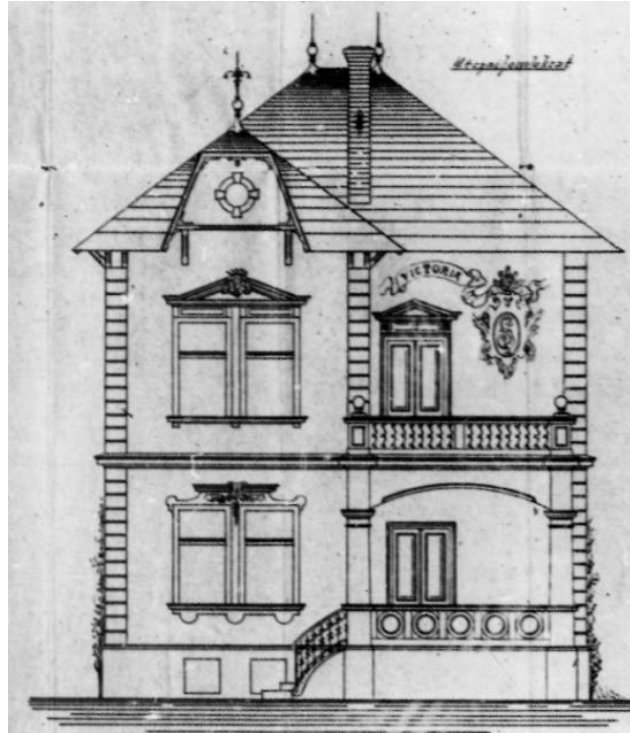
Mester u. 30.

A Schoen-villa (Simonyi út 38.)

Schoen Zsigmond egyemeletes nyaralója 1900-ban épült fel a Nagyerdőre vezető sétány, a Simonyi út mentén. A ház kivitelezője Stegmüller Árpád volt. Akkor az épület utca felőli oldalán, a földszinten és az emeleten is teraszt alakítottak ki. Az emeleti terasz falát a Viktória felirat és az építető család címere díszítette. Az ingatlant több tulajdonos után 1928-ban a Szent Anna plébánia vásárolta meg, és itt jött létre a Szent László Kollégium. Nagy valószínűséggel ekkortájt szüntették meg a teraszokat, és kiugró toldalékként zárt helyiségeket építettek a helyükön. A kollégium épületében a prefektus szobáján és a kis házi kápolnán kívül négy világos tanulószobát, olvasó-gyülekezőszobát, fürdőszobát, kapus-lakást alakítottak ki. Az ingatlant 1950-ben államosították, majd az egyetem kezelésébe került. Itt működött többek között a KLTE³³ Kémiai Szakmódszertani részlege. Később egyetemi klubnak is helyt adott az épület. 1990-ben, a rendszerváltás után az egyház visszaigényelte. Felújítás és bővítése után újra mint Szent László Kollégium működik. Az épület helyi védelem alatt áll.³⁴

³³ Kossuth Lajos Tudományegyetem

³⁴ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

A villa eredeti kialakítása 1900-ban

A piarista gimnázium (Szent Anna utca 17.)

Wolafka Nándor 1892-ben került a debreceni római katolikus Szent Anna parókia élére. Nekilátott az 1811-es tűzvészben súlyosan megrongálódott iskola helyén új épület építésének megszervezéséhez. Gyűjtést indított el a piarista gimnázium felépítése javára. A főgimnázium új épülete tervezőjének neve vitatott: egyetlen korabeli dokumentumon Fellner Sándor³⁵ építész neve szerepel. A létesítmény kivitelezője viszont biztosan Stegmüller Árpád építész volt. 1902-ben lebontották a régi iskolaépületet. A helyén építették fel az új, a "Debreceni kegyes-tanítórendi

³⁵ Fellner Sándor mint tervező neve a fellelhető dokumentumokban csak egy helyen jelenik meg. 1902. szeptember 20-án a főgimnázium építésén dolgozó munkások emlékiratot készítettek a püspöknek címezve, amikor elkészültek az új iskola falazatával. Ebben ez áll: „Fellner Sándor műépítész tervezetje alapján ime állanak a falak, a koloszális épület, a tudomány temploma hirdeti az ipar fejlődését. Tekintetes Stegmüller Árpád műépítész úr, szeretett főnökünk vezetése mellett, Krivics Márton művezető czélszerű beosztása alapján;” (Szent Anna plébánia levéltára. Piarista gimnázium iratai 1888. április 11. - 1906. jan. 30. Iratsomó, Nr. 903.) A tervrajzokon viszont mindenhol csak Stegmüller Árpád névvel ellátott pecsétje és aláírása szerepel.

római katolikus főgimnázium” épületét, amit 1903. szeptember 3-án avattak fel. Az épület kétemeletes beépített területe 1251,28 m², az udvaron felépült földszintes tornacsarnok beépített területe 279,13 m², amely összesen 278.747 koronába került, mely összegben a teljes építési költség benne volt kerítésekkel, kúttal, csatornázással. Az iskolaépületben 12 tágas és korszerű tanterem készült, igazgatói és tanári szobák, továbbá jól felszerelt szertárak és a szükséges mellékhelyiségek. 1948-ban államosították. 1949-től Állami Révai Miklós Gimnáziumként, 1950-től Csokonai Vitéz Mihály Gimnáziumként, ma Szent József Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium néven működik. Az épület helyi védelem alatt áll.³⁶

A főgimnázium épülete 1903-ban³⁷

A piarista rendház (Varga utca 2.)

A régi rendház épülete közvetlenül a Szent Anna templom szentélye mögé épült, amelynek lebontásával Stegmüller Árpádot bízta meg az egyház.³⁸ A bontás előtt,

³⁶ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

³⁷ A debreczeni kegyes-tanítórendi róm. kath. főgymnasium értesítője az 1903–1904. tanévről. Debrecen, 1904. 3.

³⁸ A rendház esetében nem a teljes lebontás történt meg, egy részét a templom végében meghagyták. A szentély mögött érdekes a templomhajóra merőleges, szokatlanul széles folyosó az onnan még hátrafelé nyíló helyiségekkel. (Papp József szíves közlése)

már 1902 őszére megépült a Szent Anna és a Varga utca sarkán a piarista szerzetesek kétemeletes társházának, azaz rendházának ma is álló új épülete, amelyet Stegmüller Árpád épített, Steinhardt Antal budapesti építész³⁹ tervei nyomán. Az építkezés költsége 141.322 korona 88 fillér volt. A rendházban 11 paptanárnak korszerű elhelyezésére volt lehetőség. Az államosítás után, 1950-ben az atyáknak ki kellett költözniük az épületből, amely évtizedekig a honvédség használatában volt, nőtlen tisztai szállás, járási kiegészítő parancsnokság, katonai bíróság, katonai ügyészség működött benne. Az 1970-es évektől a Móricz Zsigmond Középiskolai Kollégium diákjai éltek az épületben. 1996-tól a Szent József Gimnázium kollégiuma használta az épület 1/6 részét, a teljes épületet pedig 1999-ben kapták vissza.

A piarista rendház, 1936⁴⁰

Az evangélikus elemi iskola (Miklós utca 3.)

Az iskolaépületet Stegmüller Árpád építész tervezte és építette fel. A házat gázvillagítással, csatorna- és vízvezetékekkel látták el. A város első modernül berendezett iskolája lett.⁴¹ 1906 februárjában költözött át az evangélikus iskola az új épületbe. Az államosítás után általános iskola, napközi otthon működött az épületben. A rendszerváltás után az ingatlan visszakerült az egyház kezelésébe.

³⁹ Építészeti Szemle, 1900. július 1. 180.

⁴⁰ FORTEPAN Fóris Gábor / Vastagh Miklós hagyatéka

⁴¹ Elefánty Sándor: A debreceni evangélikus elemi iskola ötven éves története, 1886–1936. Debrecen, 1936. 12–13.

A Hochfelder-villa (Simonyi út 16.)

A Nagyerdőre vezető Simonyi úton Stegmüller Árpád építette 1906-ban Hochfelder Jakab (1852–?), az Erzsébet malom tulajdonosa részére a földszintes nyaralót. Az 1930-as és az 1940-es években Bernfeld Sámuel kézműáru-nagykereskedő, majd fia, Jenő birtokában volt az épület. 1974. december 12-én Bíró Kálmán és családja vette meg a ház felét Szabó Istvántól (1915–1997), a görgős eke feltalálójától. A házat 1999-ben lebontották.

Simonyi út 16.

A Stegmüller-bérpalota (Péterfia utca 42–44., Thaly Kálmán utca 2.)

1908-ban Stegmüller Árpád tervezte meg és építette fel az egyemeletes, saroktoronyos, szecessziós elemeket is magán viselő bérpalotáját. A Thaly Kálmán utcára néző, kicsit alacsonyabb részt 1910-ben építette fel. Özvegye ide vonult vissza, de több családtagjuk is abban a házban élt. A sarokház, amelyben vállalkozások, illetve egy részében lakók vannak, a helyi védettség ellenére ma méltatlan állapotban látható.

A Stegmüller-bérpalota

A Kölcsönös Segélyező Egylet székháza (Kossuth u. 8.)

Az egylet kétemeletes szecessziós székházát 1909-ben építették fel. Az épületet Stegmüller Árpád tervezte és építette. A színház melletti telken állt egyemeletes házat Stegmüller nem bontotta le, hanem a nyílások átrendezésével beépítette az új épületbe. A téglalap alakú belső udvarra szervezett épület alaprajzi rendszerében ez a kettősség jól nyomon követhető. Földszintjén bankhelyiségek voltak kialakítva, a két emeletet luxus bérlakások foglalták el. „A külső kialakítás szigorú szimmetriát követ mindhárom külső homlokzaton. Az erősen hangsúlyozott öt és hat nyílástengelyes középrészeket pilónszerű oldalzizalitok fogják össze. A rusztikus földszint felett a két emelet ablaksávjai függőlegesen összefogottak, a második emelet magasságában ívetes ornamens díszítés koronázza a szimmetria-

tengelyek nyílásait és az oldalrizalitok falpilléreit. A lezáró főpárkány a főtengelyeknél szecesszív oromzatokba megy át. Az 1939-es homlokzati felújításig a pilonok második emeleti része, valamint a párosával összefogott ablakok parapetfalai függőlegesen vonalkázott sávozással voltak hangsúlyozva, ami a szecesszív jelleget jobban érvényre juttatta.”⁴² A palota földszintjén kereskedelmi egységek működnek, az emeleten lakások vannak. Az épület helyi védelem alatt áll.⁴³

Kossuth u. 8.

A Therezianum római katolikus árva- és fiúnevelő intézet (Varga utca 5.)

Az intézetnek a Varga utca 5. szám alatti régi telken elkészült új épületébe 1909. szeptember 1-jén költözhetek be. Az árvaházban, amelyet Stegmüller Árpád épített fel,⁴⁴ tágas, világos szobákat, kápolnát, fürdőt, villanyvilágítást alakítottak ki. A létesítmény tervezője nem ismert. A fennmaradt épülettervekhez képest egyszerűbb megjelenéssel készült el a ház főhomlokzata. Az 1943-ban készült leírás szerint a bent lakók számára két 100 m²-es tanulószoba, három 200 m²-es hálószoba, kápolna, zongoraszoza, tekepálya állt rendelkezésre.⁴⁵ 1948-ban az épületen katolikus papok és apácák osztoztak az állami Lorántffy Zsuzsánna népi kollégium lakóival.⁴⁶ Az államosítás után, 1950-ben az 5-ös számú Magasépítőipari

⁴² Gellér Ferenc-Vadász György: Debrecen műemléki katasztere. Debrecen, 1987. 245.

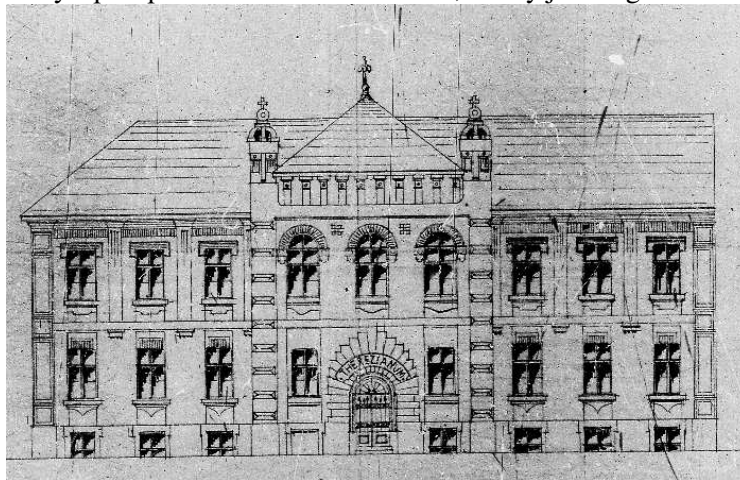
⁴³ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

⁴⁴ Fotó: Déri Múzeum Fotótár 23 Kartonszáma: 371 N

⁴⁵ A Magyar Kegyesitanítórend Debreceni Kalazanci József Intézete Gimnáziumának és Kereskedelmi Középiskolájának évkönyve az 1942 - 43. iskolai évről. Debrecen, 1943. 72.

⁴⁶ Tiszántúli Néplap, 1948. november 24. 2.

Technikum kapta meg a házat, amit átalakítottak, bővítettek, majd teljesen átépítettek. Ma már rá sem lehet ismerni az eredeti épületre. Az ingatlanon 1956-tól a Péchy Mihály Építőipari Technikum működött, amely jelenleg is használja.

Az épület homlokzatának terve, 1909

Az épület 1911-ben⁴⁷

Alföldi Takarékpénztár (Piac utca 16.)

Az Alföldi Takarékpénztár háromemeletes épületét a Vágó fivérek, László és József tervezték. A pénzügyi szék háza építkezésénél a bontási, föld-, kőműves- és

⁴⁷ Fotó: Déri Múzeum Fotótár 23 Kartonszáma: 371 N – Zoltai Lajos 1911.

ácsmunkákat Stegmüller Árpád nyerte el.⁴⁸ A Pesti Hírlap 1910. május 7-i száma már az alapozásról adott hírt. A háromemeletes épület mintegy félmillió korona költséggel épült fel 1911-re. A szegecses homlokzatát volt, ahol hajók oldalához, máshol szegecselt kincsesládához hasonlították.⁴⁹ Az épületet alig három évtized múlva lebontották, mivel az eredeti terveknek megfelelően salakbetonból⁵⁰ készült, amelynek korróziós elváltozásai miatt a födémekek meggyengültek.⁵¹ A Csapó utca felé kibővített helyén új épületet építtetett a takarékpénztár.

A lebontott épület

Császári és királyi csapatkórház (Bartók Béla út 3.)

Az 1879. XXXVI. törvénycikk előírta, hogy ahol egy helyőrségi állomáson a légenység létszáma 500 főnél nagyobb, ott önálló helyőrségi (Garnison) kórházat kell létesíteni. Mivel Debrecenben a meglévő kórházak nem feleltek meg az előírásoknak, 1897-ben négy építési helyet vizsgáltak meg egy új kórház számára. A mai Bartók Béla út–Honvédtemető utca sarki területet kiválasztva, 1909 közepén elkezdődött a Pozsony(i) utca 3. szám alatti építkezés. A létesítmények föld- és kőművesmunkáit Stegmüller Árpád végezte. Az új kórház ideiglenes műszaki át vételére 1910. november 3-án került sor, és azt 1911. január 3-án adták át 25 évre a katonaság használatába. A kórház telkén, amelyen szép parkot is kialakítottak, különálló volt a konyha, a halottasház, a kocsiszín, az istálló, a fertőtlenítő és az elszigetelő épület. Stegmüllert és a kivitelezés többi közreműködőjét 1912-ben

⁴⁸ Építőipar 1910. március 27. és Mikrofilmár

⁴⁹ Fotó: Dr. Nagy Attila képeslapgyűjteménye

⁵⁰ Stegmüller többször panaszkodott a Vágó fivérek által megrendelt kohósalakra.

⁵¹ Több évtizeddel később megállapították, hogy ennek a leggyakoribb oka a nem megfelelő minőségű kohósalak használata.

több részletben fizették ki.⁵² A csapatkórház az átadását követő évtizedekben több katonai parancsnokság alá tartozott, még 1945 után is. Végül a Honvédelmi Minisztérium 1956. október 1-i határozata alapján a debreceni kórház is teljes egészében átadásra került az állami egészségügyi szolgálat részére.

Jelenleg a főépületben a Debreceni Egyetem Klinikai Központ Neurológiai Klinika Kenézy Gyula Campus, Neurológiai Osztálya, illetve az egykori konyha épületében gyógyászati segédeszközt forgalmazó cég működik. Az egykori ún. elszigetelő épületet összekötötték egy új épülettel, és benne a gyermekpszichiátria fogadja a kis betegeket.

A kórház épülete

A konyha épülete

Az iparostanuló iskola (Csapó u. 35.)

A Csapó és Burgundia utcai saroktelekre 1925-ben építették fel a város kétemeletes iparostanuló iskoláját Borsos József és Zeleznik Gyula tervei alapján, romantikus dekoratív stílusban. A kivitelezési munkákat Stegmüller Árpád, Tóth Lajos

⁵² MNL HBVL IV.1405/b 207.d. 5/1907

és Bisothka István építési vállalkozók végezték. Az 1930-as években készült leltár szerint többek között a pincerészben raktárak, gépház a központi fűtés kazánja részére, mosókonyha, stb.; a földszinten főbejárat csarnokkal, igazgatói lakás, portásfülke, 11 üzlethelyiség, stb.; az első emeleten igazgatói szoba, 5 tanterem, tanári szoba, stb.; a második emeleten könyvtár, 4 tanterem, 2 szaktanterem, stb.; a harmadik emeleten két lakás készült. Az ingatlant 1950-ben államosították, azóta a Vegyipari Technikum működik benne különböző neveken. A II. világháborúban a saroktornyát vesztett épület helyi védelem alatt áll.⁵³

Csapó u. 35.

A Csillagvizsgáló Intézet (Egyetem tér 1.)

Az egyetemi botanikus kertben 1930-ban építették fel a Csillagvizsgáló Intézet csillagvizsgáló épületét Wodetzky József egyetemi tanár kezdeményezésére. A beruházás anyagi háttérét a város biztosította, és az építéssel Stegmüller Árpádot bízták meg.⁵⁴ Felépítése 30.000 pengőbe került, és határidőre fel is épült, de még 1938-ban sem vették használatba. Sajnos hosszú ideig távcső sem került bele, mert a Wodetzky által Németországba javításra elküldött műszerek a háború alatt elvesztek.⁵⁵

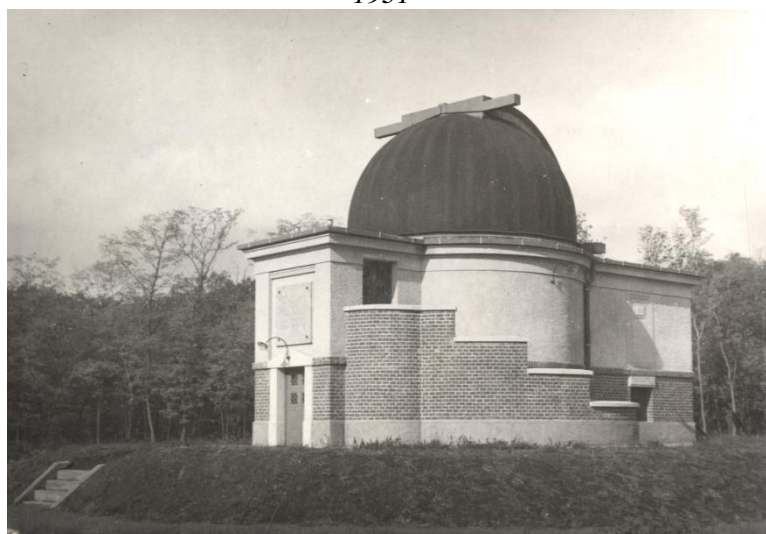
⁵³ DMJV Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017. (XII. 14.) sz. önkormányzati rendelete

⁵⁴ Debreceni Ujság, 1930. augusztus 29.

⁵⁵ Gyarmathy István szíves közlése

1931⁵⁶

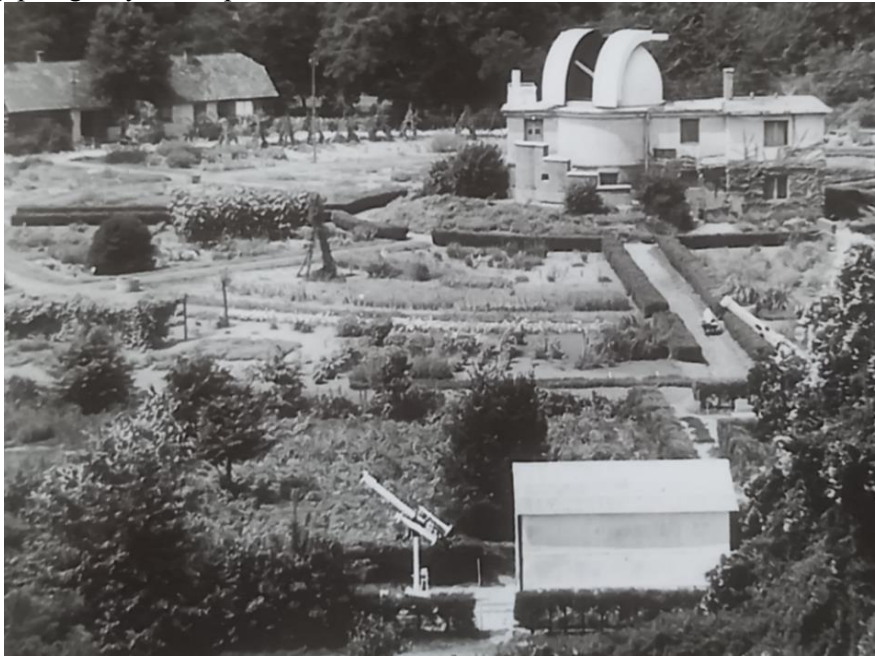
1936⁵⁷

A csillagvizsgáló belső terében faburkolat van, a kupola is fából készült, és annak külső burkolatát Dezső Lóránt professzor egyszer felújította. A létesítmény legérdekesebb sajátossága az volt, hogy sok más kupolamozgatástól eltérően, itt

⁵⁶ Egyetemtörténeti fotótár

⁵⁷ Egyetemtörténeti fotótár

nem kerekeken lehetett elforgatni, ami többnyire igen nehézé tette a műveletet, hanem egy nagy golyócsapágyszerűséget alkalmaztak. A falazaton kör alakban egy fémvályú van kialakítva, ebben nagyméretű golyók vannak és a kupola ezen nyugszik. Ez a megoldás olyan könnyűvé tette a kupola mozgatását, hogy kézi erővel a női kollégák is el tudták forgatni. Dezső professzor 1957-ben az akkor már jó ideje használaton kívül álló épületben és környékén állította fel a svábhegyi csillagdából származó távcsöveit. A fotón három távcső látható, kettő a kertben, egy pedig a nyitott kupolában.⁵⁸

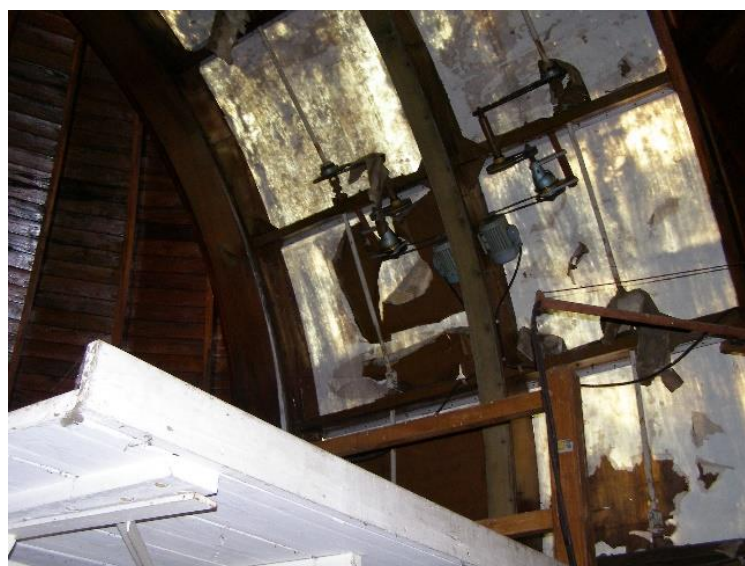
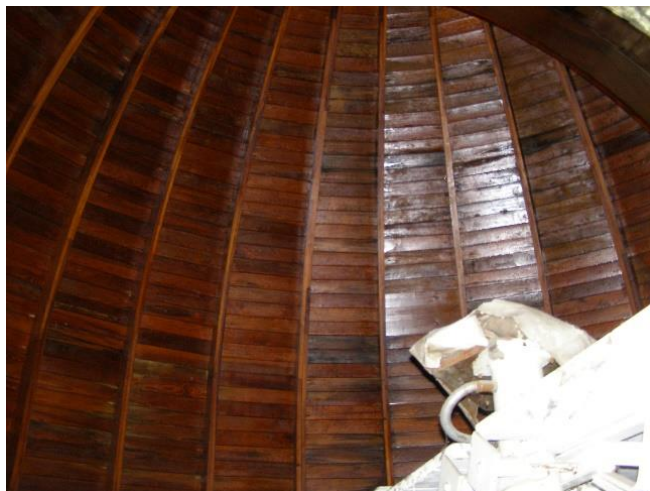

A Dezső Lóránt által elhelyezett három távcső⁵⁹

1958-tól az 1970-es évek elejéig a Magyar Tudományos Akadémia Napfizikai Observatóriuma használatába került ez a létesítmény és az újonnan felépített épület is. Az épület ma raktárként funkcionál.

⁵⁸ dr. Ludmány András szíves közlése

⁵⁹ dr. Ludmány András gyűjteményéből

A kupola belső tere, 2024

A Tisza István Tudományegyetem központi épülete (Egyetem tér 1.)

Az egyetem ötszintes, neobarokk stíluselemekkel díszített eklektikus épületét Korb Flóris (1860–1930) tervezte. Alapkövének letételére 1927-ben került sor, és a kész épületet 1932-ben avatták fel. Mivel a tervező nem érte meg az átadást,⁶⁰

⁶⁰ Több írásban, köztük hivatalos iratokban is szerepel, hogy Stegmüller Árpád sem érte meg az egyetem átadását. Valójában az építész az átadás után még két évig élt.

halála után munkatársa, Patzó Márton irányította az építési munkálatokat. A létesítmény kivitelezői Katona Mihály és Stegmüller Árpád voltak, utóbbi egyben a felelős kivitelező is volt. A hatalmas épület főfrontja 108 méter, mélysége 88 méter, alapterülete 6200 m², 29 méter magas. A belső részben a 700 m² nagyságú üvegtetős díszudvarát árkados folyosórendszerek kerítik. Az egyetem főépületének átadása után így méltatták Stegmüller munkáját: „*A hatalmas mű létrejöttében elsőrendű szerepe van Stegmüller Árpádnak, a tisztas nevű debreceni építésznek, aki mióta az építkezést házikezelésben folytatták, nagy buzgalommal és szakértelemmel irányította az építési munkát.*”⁶¹ Az elkészült létesítmény előbb a Tisza István Tudományegyetem, majd a Kossuth Lajos Tudományegyetem, jelenleg a Debreceni Egyetem főépülete. Az épület műemléki védeltséget élvez.⁶²

A főépület

Stegmüller Árpád egyéb munkái

Városi csatornahálózat építése

A századforduló idején a régi, nem korszerű csatornák javításában, újraépítésében és az új hálózat kiépítésében többek között Stegmüller Árpádnak is szerepe volt.⁶³

⁶¹ Debreceni Ujság, 1932. június 17. 3.

⁶² M9663 8425/1984

⁶³ Ölveti Gábor: Közegészségügy és közművek fejlődése Debrecenben a XIX. század végén. In. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 22. Debrecen, 1995.

Honvéd csapatkórház tatarozása (Böszörményi út 25.)

1906-ban pályázati úton Stegmüller Árpád építész nyerte el a katonai kórház tatarozási munkáit 1.500 korona értékben.⁶⁴

Törvényszéki épület átalakítása (Deák Ferenc utca 18.)

1927-ben a debreceni kir. törvényszék versenytárgyalást tartott a debreceni törvényszék épületén végzendő javítási és átalakítási munkákra. A bizottság Stegmüller Árpád ajánlatát fogadta el a kőműves és tetőfedő munkákra 13.054,72 pengő ajánlati összeggel.⁶⁵

Hatvan utca 25. átalakítása

Stegmüller Árpád tervezte meg a lakóház átalakítását

Egyéb, meg nem valósult munkák

Két pályázata is volt. 1895-ben a sajtóhírek szerint az izraeli hitközség Stegmüller Árpádot bízta meg Deák Ferenc utcai zsinagóga építésével.⁶⁶ Ismeretlen ok miatt végül nem az ő munkájaként valósult meg.

1898-ban a vasúti pályaudvar bővítését tervezték, többek közt postaépület létrehozását is, még abban az évben. Ez is az építőmester feladata lett volna.⁶⁷ Ez vagy az új állomásépület tervezése miatt nem jött létre, vagy az új pályaudvar mellett épült postaépületre vonatkozott volna. További információt nem sikerült fellelni.

Debrecenen kívüli munkái**A Bika Szálloda** (Tiszafüred, Fő út 63.)

Az 1890-es évek elején Tiszafüred lakossága kezdeményezte egy, az utazóközönséget kiszolgáló szálláshely építését. Kovách György, a város akkori főbírája a település nevében megvásárolta az egykori Vörös Ökör nevű vendéglő földszintes épületét, és egyemeletessé alakította át. Az átalakítás tervei a budapesti Gerster és Rössler építkezési vállalatnál Stegmüller Árpád közreműködésével készültek el. A T-alaprajzú, egyemeletes épület két hosszabb homlokzata merőleges a Fő utcára. Az egyenes záródású nyílások a klasszicizmusra, az ablaksorok között vé-

⁶⁴ Építő Ipar, 1906. augusztus 12. 295.

⁶⁵ Vállalkozók Lapja, 1927. október 5.

⁶⁶ Pesti Hírlap, 1895. május 18.

⁶⁷ Nyíregyháza hetilap, 1898. június 30.

gigfutó és az ablakok fölötti párkányok, a fölszínti sávozások pedig inkább a barokk stílusra emlékeztetnek. Az épületet 1893 novemberében avatták fel.⁶⁸ Azóta kibővített épület ma is áll, kollégiumként is üzemelt. Napjainkban zeneiskola működik a szépen felújított épületben.

A tasnádi katolikus templom (Tasnád Infrátirii utca, Románia)

A tasnádi régi katolikus templomot a falán megjelent repedések miatt 1903-ban veszélyessé nyilvánították és bezárták, majd lebontották. A jelenlegi templomot 1904–1905-között építették Stegmüller Árpád tervei alapján és kivitelezésében. Méretei: hossza 40 méter, szélessége 17 méter, magassága 13 méter, tornya pedig 42 méter magas. 2022-ben szépen felújították a templomot.

⁶⁸ Károly Nóra: Bika Szálloda (Tiszafüred), 2019.

A tasnádi katolikus templom⁶⁹

Stegmüller Árpád igényes, szép házai ma is a város díszei. A fentebb említett alkotásai közül csak néhányat bontottak le, illetve alakítottak át. A legszebbeket ma is megcsodálhatjuk. Sajnos sok debreceni építész, építőmester emlékét semmi nem őrzi, pedig egy-egy emléktáblát megérdemelnének.

Felhasznált irodalom:

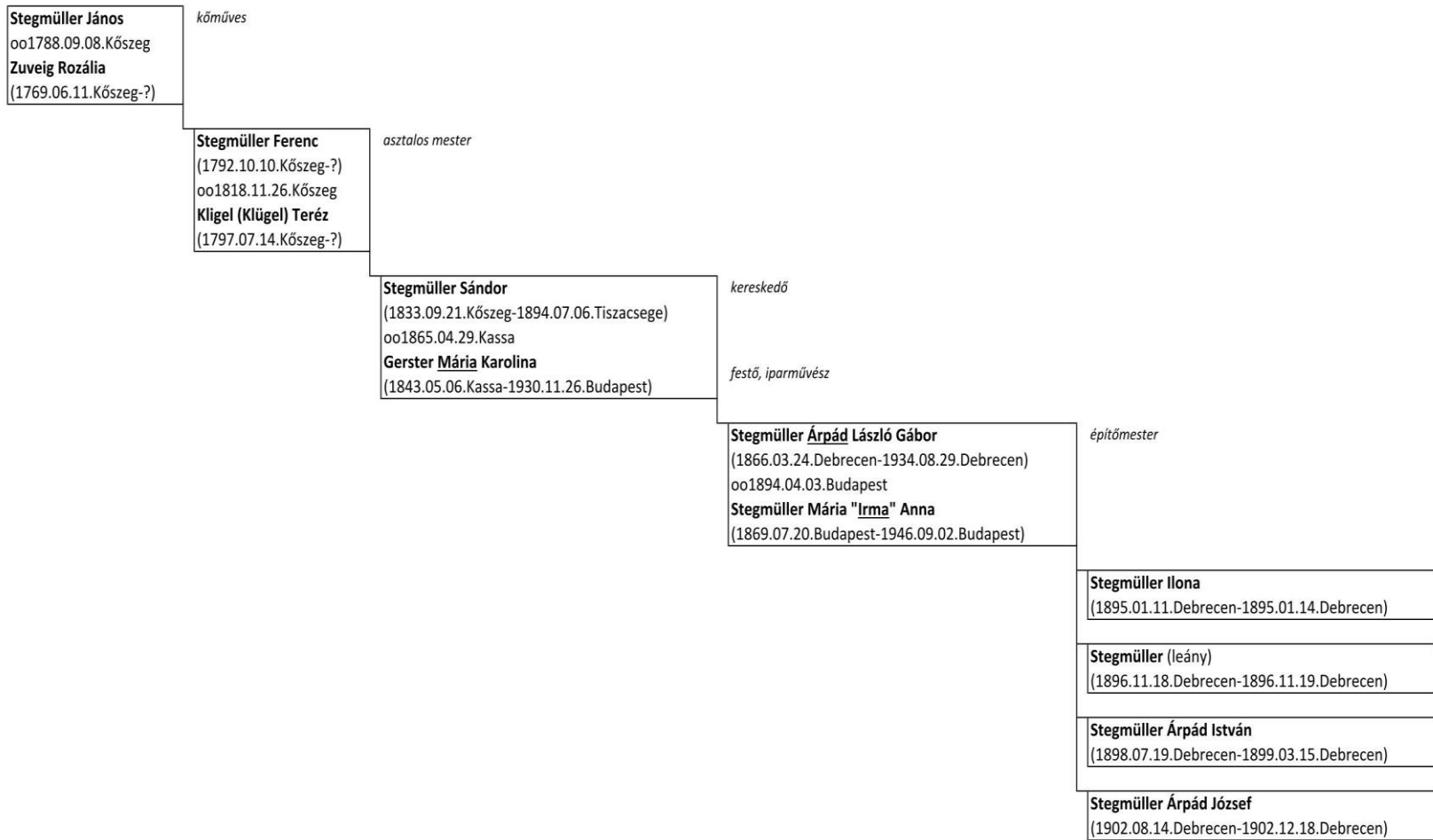
Horváth Péter: Debrecen építésze a két világháború között (kézirat)

Horváth Péter: Helyi védett épületek leíró kartonjai DMJV PH Mikrofilmtár
Katolikusok Debrecenben 1715–2015 Szerk. Takács József. Debrecen, 2015.

Mellau Márton: A Svetits leánynevelő intézet félszázéves története. Debrecen, 2011.

Papp József: Debrecen város birtokkataszttere 1924–1950. Debrecen, 1997.

⁶⁹ www.mariaradio.ro/2023/03/06/a-het-plebaniaja-tasnad-3/ (2024.01.22.)

A nők történelmi győzelme – és Claudia Goldiné

Czeglédi Pál és Futó Judit Edit

közgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem;
közgazdász, adjunktus, Debreceni Egyetem

1. Bevezetés

A 2023-as gazdaságtudományi Nobel-émlékdíjat Claudia Goldin, amerikai közgazdász kapta, mégpedig azért, mert „előbbre vitte a nők munkapiaci eredményeinek megértését” (Nobel Prize, 2023a). Az alábbiakban azt fejtjük ki, hogy ez mit is jelent, s ezzel együtt betekintést nyújtunk a munkapiacra, illetve a férfiak és nők foglalkoztatottságában és fizetésében megfigyelhető különbségekre vonatkozó közgazdasági gondolkodásba. Írásunk címével Goldin munkásságának azt a három sajátosságát szándékoztuk megragadni, amelyet az itt következő áttekintésben is kifejtünk majd. Egyrészt azt, hogy Goldin gazdaságtörténeti kutatásokkal érdemelte ki a díjat, másrészt azt, hogy a nők munkapiaci helyzetével foglalkozik, ami hosszú távon a „győzelem”, vagyis a női-férfi egyenlőség felé halad. Harmadrészt, Goldin Nobel-díja a közgazdasági Nobel-díjak történetében is különleges.

A gimnáziumi „kalandozásoktól” eltekintve, amikor mikrobiológus akart lenni (MRU, 2018), Goldin pályája töretlenül felfelé ível, viszonylag zökkenőmentesen. A Chicagói Egyetemen doktorált, ami a közgazdaságtan 20. századi történetében kiemelt jelentőségű egyetem. Itt az a Robert Fogel volt a témavezetője (Nobel Prize, 2023b), aki 1993-ban maga is Nobelt kapott (Nobel Prize, 2023c), s akinek a témavezetője Simon Kuznets (Nobel Prize, 2023d), szintén Nobel-díjat kapott 1971-ben (Nobel Prize, 2023e). Chicagóban nagy hatást gyakorolt rá az 1992-es Nobel díjas, Gary Becker is (Margo, 2023), akinek közelítésmódja nyomot is hagyott Goldin kutatási módszerén. Goldint 1985-ben nevezték ki egyetemi tanárrá a Pennsylvaniai Egyetemen, 1990 óta pedig már a Harvardon dolgozik, amelynek a közgazdaságtan tanszékén ő volt az első kinevezett („tenured”) női professzor.

A sima életpálya ellenére különleges is a Nobel-díjasok sorában Goldin. Egyrészt azért, mert nő, és ő még csak a harmadik nő, aki közgazdasági Nobelt kap. Előtte csak Elinor Ostrom (2009) (Nobel Prize, 2023f) és Esther Duflo (2019) (Nobel Prize, 2023g) kapott Nobelt, s ráadásul mindketten megosztva. Goldin tehát az első olyan nő a világon, aki egyedül kap közgazdasági Nobel-díjat. Azért is különleges Goldin díja, mert gazdaságtörténész ritkán kap közgazdasági Nobelt, legutoljára, 1993-ban éppen Goldin témavezetője Robert Fogel kapott Douglas

North-szal megosztva (Kövér, 2005). Goldin azt a fajta gazdaságtörténetet műveli, amit *kliometriának* is neveznek (The Cliometric Society, 2023), s amely nem más, mint a közgazdaságtan elméleti és empirikus apparátusának gazdaságtörténeti kérdések megválaszolásában való alkalmazása.

Nagyon leegyszerűsítve, Goldin két változó mozgását vizsgálta hosszú távra vonatkozóan, azaz több évtizedes vagy több évszázados távlatban: a nők foglalkoztatottsági rátáját és a nők bérének a férfiak béréhez viszonyított mértékét. Gazdaságtörténeti adatok nem egyértelműen állnak rendelkezésre ezekre a változókra vonatkozóan, fel kell tárni őket, ezért Goldin eredményeinek jelentős részét éppen az ilyen adatok feltárása teszi ki. Munkássága tehát nem egy „nagy ötlet” vagy elméleti modell körül forog, hanem a kitartó, aprólékos történeti munkában áll. Ez nem azt jelenti, hogy az elméletre nem volt szüksége, vagy hogy elméletre nem lenne szükség a munkássága megértéséhez. Nagyon is kell hozzá elmélet, de Goldin megközelítésében a tudományos elmélet nem cél, hanem eszköz.

Közgazdászokról lévén szó, a fentiekén túl Goldin díjával kapcsolatban az egyik leginkább meglepő tény az, hogy mekkora konszenzus alakult ki arról, hogy megérdemelten kapta-e a díjat. Annak ellenére, hogy a közgazdasági Nobel-emlékdíjakat sokszor a közgazdászok egy csoportjának – ritkábban a közvéleménynek is¹ – fanyalgása, illetve ellenérzése fogadja, Goldin díjával kapcsolatban szinte semmilyen fanyalgással nem találkoztunk. Mind a „jobbos”, (Henderson, 2023), mind a „balos” (Evans, 2023) színezetű értékelések elismerően beszéltek róla².

Miért ennyire egyöntetűen pozitív³ a megítélése Goldin munkásságának közgazdász-körökben? Egyrészt az eredményei – ahogy rövidesen látni fogjuk – tekintélyt parancsolóak. A második ok az, hogy Goldin nem alkotott saját elméleti modellt, hanem a közgazdászok által legtöbbször használt elemzési kereten – a kereslet és kínálat modelljén – keresztül interpretálja az eredményeit, a kereslet és a kínálat modelljének hasznát pedig kevés közgazdász vonja kétségbe. Goldin munkássága ennek az elemzési eszköznek a hasznosságára vonatkozó meggyőződést erősíti. Harmadrészt, miközben a közgazdasági iskolákat egymástól elválasztó kérdés az, hogy a piacgazdaság működését lehet-e és kell-e állami beavatkozással

¹ Milton Friedman 1976-os díját például számos tiltakozás kísérte még Stockholmban is (Friedman – Friedman, 1998).

² A „jobboldali” és a „baloldali” közgazdászokra való utalást szokás azzal elütni, hogy vannak jobb- és baloldali fizikusok meg fogorvosok is, az ő esetükben mégsem szokás ezt hangsúlyozni. Nem biztos azonban, hogy ez ilyen egyszerű, mert a jobb- és baloldaliság részben arra vonatkozik, amivel a közgazdászok hivatásszerűen foglalkoznak: a piacok működésére.

³ A szabályt erősítő kivétel McCloskey (2023).

javítani, Goldin nem jut egyértelmű következtetésre az állami beavatkozással kapcsolatban, és nem állítja, hogy a munkapiacra tapasztalható nemi egyenlőtlenségeket állami beavatkozással lehetne vagy kellene megszüntetni.

Amerikai kutató munkásságát mutatva be, a gazdaságtörténeti adatok és példák az USA-ra vonatkoznak. Goldin megközelítésmódja és módszerei azonban nem országspecifikusak, ezért érdemes az eredményeivel akkor is foglalkozni, ha a magyar gazdaságtörténet eltér az amerikaiétól.

2. Kereslet és kínálat, nők és férfiak a munkapiacra

Az alapvető tény tehát, amit Goldin munkássága segít megérteni, a (férfi bérekhez képesti) női bérek és a női foglalkoztatottság kapcsolatára vonatkozik. Míg a hosszú távon a női bérek – ha nem is egyenes ütemben, de – növekedtek a férfiakéhoz képest, a foglalkoztatottság nem mindig nőtt. Hogyan lehet az, hogy a női foglalkoztatottság különböző időszakokban különböző módon függött össze a férfi-női bérkülönbséggel? Ennek megértéséhez nem kellett új elméletet alkotnia Goldinnak, „csak” a közgazdászok kedvenc modelljét, a kereslet és kínálatot, kellett bölcsen értelmezve alkalmaznia, illetve az értelmezést rengeteg kutatómunkával alátámasztania.

Mit is jelent a kereslet és kínálat modellje a munkapiacra vonatkoztatva? Ezt ezért tartjuk szükségesnek itt röviden áttekinteni, mert a továbbiakban ennek az elemzési keretnek a segítségével és az itt következőkre visszautalva mutatjuk majd be Claudia Goldin főbb eredményeit.

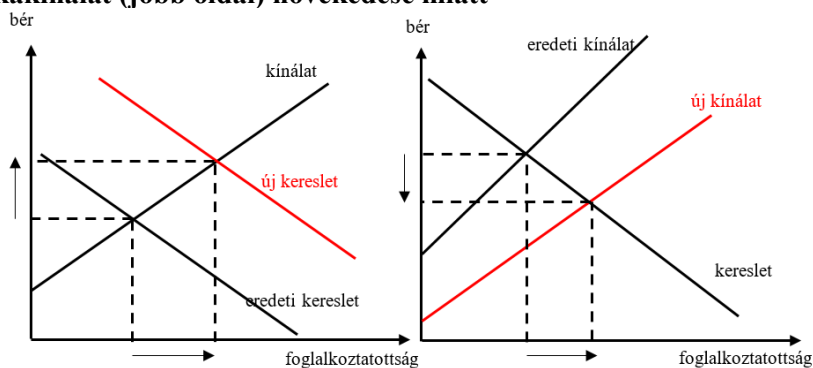
A kereslet és kínálat modellje az az elmélet, amit minden közgazdászhallgató megtanul, és ez az a modell, amelynek segítségével a közgazdászok általában nemcsak a viszonylag egyszerű javak piacáról, de az összetettebb piacokról is gondolkodnak, beleértve természetesen a munkapiacot. Az elmélet szerint egy jószág ára a piacon úgy alakul, hogy egyensúlyba hozza a piac keresleti és kínálati oldalát. A piacon azok a vásárlók támasztják a keresletet, akik hajlandók fizetni a jószág egységeiért, a kínálatot pedig azok az eladók, akik hajlandók azt a jószágot bizonyos árakon eladni. Magasabb árak mellett a vásárlók kevesebb egységet hajlandók vásárolni, az eladók meg többet szeretnének eladni, így jó eséllyel van olyan ár, amely mellett a két mennyiség – a keresett és a kínált – megegyezik, s ez az ár az egyensúlyi ár. Hasznossá azáltal válik az elmélet, hogy a segítségével azt állíthatjuk: az egyensúlyi ár jó közelítése a piaci árak, feltéve hogy kormányzat nem akadályozza a piaci alkufolyamatot.

A kereslet és kínálat modellje a munkapiaci folyamatok megértésében is hasznos, de a munkapiac sajátosságait bele kell építenünk. A kereslet-kínálati modellt tipikusan az 1. ábrához hasonló formában illusztrálják. A függőleges tengelyen mérjük az „árat”, ami jelen esetben a (munka)bér, míg a vízszintes tengelyen

a „mennyiséget”, azaz a foglalkoztatottságot. A keresleti görbe azért negatív meredekségű, mert a vállalatok több embert hajlandók foglalkoztatni alacsonyabb bér mellett.

A kínálati magatartás bonyolultabb, ugyanis a bér változásának legalább két-fajta hatása van a munka kínált mennyiségére, vagyis az időnknek – ezzel tudásunknak, munkaerőnknek – arra a részére, amit hajlandóak vagyunk pénzért eladni a piacon. Egyrészt a nagyobb bér mellett több ösztönzőn van arra, hogy a „szabadidőnk” pénzre – végül is fogyasztási javakra – cseréljük, tehát a foglalkoztatás növekszik. Másrészt viszont nagyobb bér mellett kevesebb munkával is meg tudjuk szerezni ugyanazt a havi vagy éves jövedelmet, tehát kevésbé vagyunk munkára ösztönözve. Az előző, a helyettesítési, és az utóbbi, a jövedelmi hatás eredője mondja meg, hogy a kínálat görbe olyan pozitív meredekségű-e, mint amilyenek az 1. ábrán rajzoltuk, vagy esetleg „visszahajlik”⁴. A visszahajló esetet kivételesnek tekinthetjük, a női foglalkoztatottság alakulásának megértésében mégis van szerepe, ahogy rövidesen kiderül. A „szabadidő” természetesen itt többet jelent, mint amit a hétköznapi nyelvben értünk rajta⁵. A nők munkapiaci viselkedésének megértésében két olyan „időtöltést” érdemes kiemelni, ami a modell szerint „szabadidő”, de a hétköznapi nyelvben nem az: a gyereknevelést és a házimunkát.

1. ábra: A foglalkoztatottság növekedése a munkakereslet (bal oldal) és a munkakínálat (jobb oldal) növekedése miatt

Forrás: saját szerkesztés

⁴ A helyettesítési és a jövedelmi hatás közötti különbség megértését talán segíti, ha elképzeljük, hogy almatermelőként több vagy kevesebb almát fogyasztanánk, ha megemelkedne az alma ára. Az, hogy az almát drágábban el lehet adni, arra ösztönöz, hogy kevesebbet fogyasszunk (helyettesítési hatás); az, hogy az almakészletünk értéke nagyobb, vagyis hogy gazdagabbak lettünk, arra ösztönöz, hogy többet fogyasszunk (jövedelmi hatás). A munkapiaci kínálat magyarázatában alma helyett szabadidő van.

⁵ Pontosabb lenne piaci és nem piaci tevékenységekről beszélni (Becker 2007:160), a közgazdaságtanban mégis ez a szóhasználat terjedt el.

A foglalkoztatottság és a bér tehát mozoghat egy irányba és ellentétesen is, attól függően, hogy a foglalkoztatottság növekedését a kereslet vagy a kínálat növekedése okozza. Ha tehát azt szeretnénk megérteni, hogy miért változott a női foglalkoztatás és nők férfiakéhoz képesti bére, akkor azt kell azonosítanunk, mi változtatta meg a keresletet és a kínálatot a kérdéses időszakban.

Mi mozdíthatja el a keresletet vagy a kínálatot az 1. ábrán jelzett módokon? A keresletet hosszú távon elsősorban a technológiai javulás növelheti meg. Ha a munka termelékenysége megnövekszik a technológiai javulása miatt, akkor ugyanakkora bér mellett is megéri több embert alkalmazni, ezért az 1. ábra bal felének megfelelő változás történik a keresleti görbében.

A kínálat növekedésén azt érjük, hogy ugyanolyan bérek mellett többen vállalnának munkát, például azért, mert megváltozik a „szabadidó” értéke. Ha például elérhetőbbé válnak az otthoni gyereknevelés helyettesítői – a bölcsőde, óvoda, iskola minősége, elérhetősége javul –, akkor a nők munkakínálata növekszik, mert kevesebbet veszítenek azzal, ha munkát vállalnak.

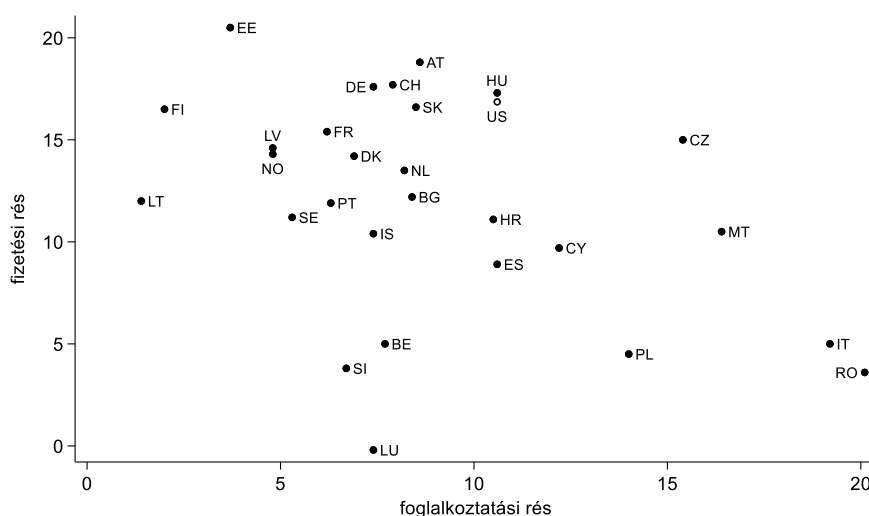
Mivel Goldin munkássága jelentős részben a diplomás nők helyzetére vonatkozik, érdemes még egy olyan tényezőt kiemelni, ami megváltoztatja a kínálatot: az iskolázottság növekedését. Ha többen szereznek diplomát, nagyobb lesz a diplomás nők kínálata a munkapiacra. De miért szereznek többen diplomát? A diplomaszerezés humán tőkébe való beruházás, tehát a jelenben való áldozathozatal a jövő érdekében, s ezért e döntést befolyásolja az, hogy milyennek látjuk a jövő munkapiacát. A humán tőkébe való beruházás vonzóbbá válik, ha könnyebb az elhelyezkedés, vagy megnövekszik annak az időszaknak a hossza, mialatt várhatóan foglalkoztatottak lehetünk, vagy magasabb bérré számíthatunk. A munkapiac jövőbeli állapota – legalábbis az, ahogyan a leendő munkavállalók ma elképzelik – befolyásolja a humán tőkébe való beruházás várható megtérülését s ezáltal az iskolázottságot.

3. Az időben U-alakú női foglalkoztatottság

Nem kellene nagyon mély gazdaságtörténeti ismeretek ahhoz, hogy elhiggyük: a női foglalkoztatottság manapság sokkal magasabb, mint 100 éve, főleg a nyugati világban, még az USA-ban is, amelyre Goldin kutatásai leginkább koncentráltak. Elég saját generációnk tapasztalatait összehasonlítani saját szüleink, vagy még inkább saját nagyszüleink, dédszüleink generációjáéval, hogy lássuk: a gyereknevelés, a házi- és ház körüli munka kitöltötte a nők nagy részének felnőtt életét még a 20. század első felében is, és emellett sokszor nem volt állásuk. Ma azonban az a jellemző, hogy a nők a férfiakhoz hasonló mértékben állnak munkába.

Nincs azonban egyenlőség a munkapiacon a nők és a férfiak között. A 2. ábra az Európai Unió országaira vonatkozóan 2021-re mutatja azt a két mutatót, amelynek Amerikára vonatkozó magyarázata Goldin munkásságának is a középpontjában állt: a férfiak és nők közötti fizetési rést és a férfiak és a nők foglalkoztatási rátájának eltérését. A fizetési rés azt méri, hogy a nők fizetése hány százalékkal marad el a férfiakétól, a foglalkoztatási rés pedig azt, hogy a nők foglalkoztatási rátája hány százalékponttal van alatta a férfiakénak. Magyarországon például 2021-ben a nők foglalkoztatottsága körülbelül 11 százalékponttal volt kisebb a férfiakénál, és 17 százalékkal kerestek kevesebbet, s a magyar adat szinte hajszálpontosan megfelel az amerikaiaknak. Magyarország tehát ezzel nem lóg ki az európai mezőnyből, a „közép-európai bolyban” vagyunk, Németországhoz, Szlovákiához, Svájcához közel. Romániában például a foglalkoztatási rés jóval nagyobb, miközben a fizetési rés sokkal alacsonyabb. Az is megérne egy alaposabb elemzést, hogy az ábrán mintha negatív összefüggés látszana a foglalkoztatási rés és a fizetési rés között.

2. ábra: Fizetési rés foglalkoztatási rés az EU országokban és az USA-ban 2021-ben⁶

Forrás: U. S. Bureau of Labor Statistics (2024a,b), Eurostat (2023a, b)

⁶ AT: Ausztria, BE: Belgium, BG: Bulgária, CH: Svájc, CZ: Csehország, CY: Ciprus, DK: Dánia, DE: Németország, EE: Észtország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, HU: Magyarország, HR: Horvátország, IS: Izland, IT: Olaszország, LV: Lettország, LT: Litvánia, LU: Luxemburg, , MT: Málta, NL: Hollandia, NO: Norvégia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia. Írországra és Görögországra nincs adat.

Ezt a tanulmányt azonban nem az európai adatok elemzésének szenteljük, csak illusztrációnak szánjuk őket Goldin munkásságának megértéséhez, s ebből a szempontból a 2. ábrán látható adatok két aspektusát érdemes kiemelni. Egyrészt azt, hogy a nők foglalkoztatása minden, a 2. ábrán feltüntetett országban alacsonyabb, mint a férfiaké, és a nők – Luxemburgot kivéve – mindenhol kevesebb keresnek is, mint a férfiak. Másrészt pedig azt, hogy az Egyesült Államokban tapasztalható fizetési és foglalkoztatási rés nem lóg ki az európai adatok közül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az amerikai és az európai munkapiac fejlődése megfeleltethető lenne egymásnak, nem is beszélve a magyarról. Azt azonban állítjuk, hogy a Goldin által alkalmazott közgazdasági és kliometriai módszerek az európai és a magyar munkapiac megértésében is hasznosak, s ezért lehet fontos Goldin munkásságának tanulmányozása⁷

Jó okunk van feltételezni, hogy mindkét 2. ábrán szereplő mutató sokkal kisebb manapság, mint amekkora mondjuk 100 évvel ezelőtt volt. De nem kell feltételeznünk – legalábbis ami az Egyesült Államokat illeti –, mert Goldin feltárta az adatokat. Adatfeltárásának egyik látványos eredménye annak a megmutatása, hogy az az elmúlt száz évet megelőző száz nem olyan volt, mint az elmúlt száz. A női foglalkoztatottság a 19. században csökkent, és csak a 20. század elején indult meg a növekedés.

A 3. ábra a nők foglalkoztatási rátájának ezt az U-alakú jellegét mutatja stilizált módon és a Goldin által feltárt adatok alapján. A foglalkoztatottság 19. századbeli csökkenése azért nem triviális, mert a század első feléből származó adatok megbízhatatlanok – voltak, mielőtt Goldin ki nem igazította őket. Goldin (1990) különböző archív forrásokat feltárva és összekombinálva megmutatta, hogy minél távolabbra megyünk vissza az időben, annál pontatlanabbak az addig ismert adatok, és lefelé torzítanak. Mihez kezdjünk például azzal, hogy a foglalkozása valakinek „feleség”? Goldin kimutatta, hogy a „feleség” sokszor a férje műhelyében, vagy a családi gazdaságban „foglalkoztatott” nőt jelent, tehát ha nem tekintjük őt aktívnak, akkor tévedünk, s ezzel lefelé torzítjuk a női foglalkoztatási adatokat.

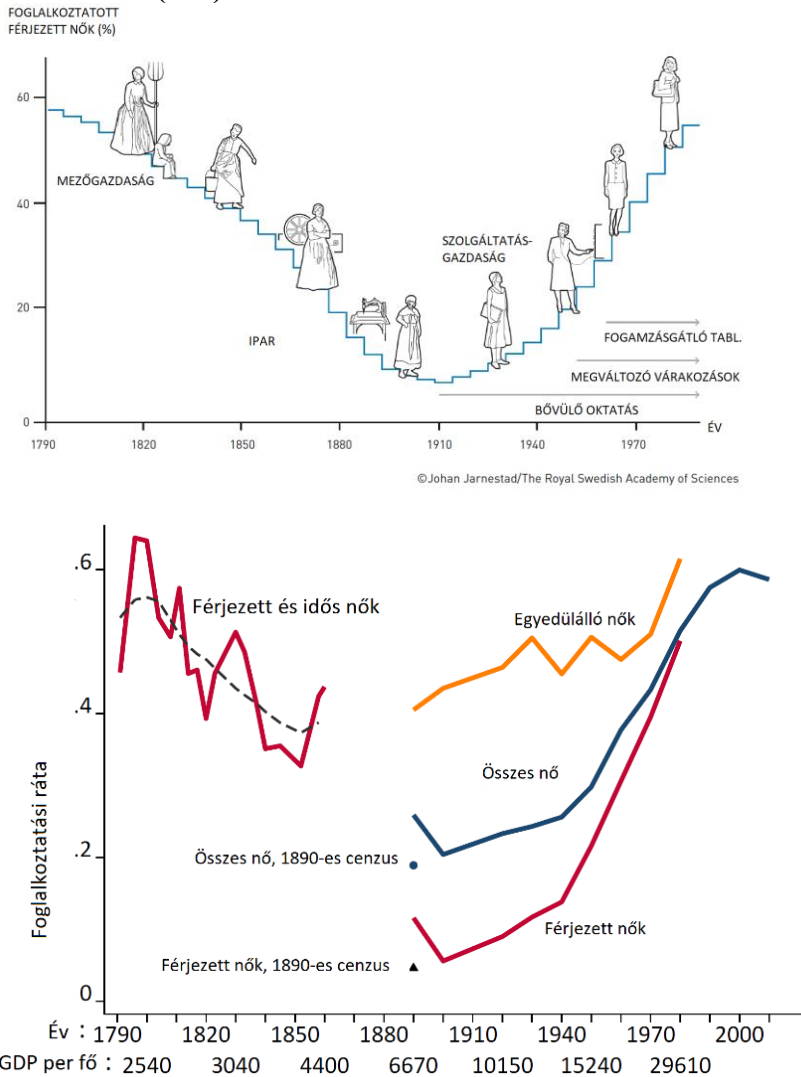
A női foglalkoztatottság 19. századi csökkenésének több oka van. Az egyik a szektorális változás, amelynek során a mezőgazdaság felől az ipar felé tolódott el a foglalkoztatás, s emiatt a „munkának” tekintett tevékenységek az otthonon kívülre kerültek – a nők meg maradtak otthon a házimunkával együtt, ami a statisztikákban nem jelent foglalkoztatottságot.

A másik ok, hogy a 2. részben említett jövedelmi hatás túlkompenzálta a helyettesítési hatást, visszafordítva a munkakínálatot. Ez egyrészt azért történhetett meg, mert a női munka stigmának számított (Goldin, 1994). Az ipari munka

⁷ A nőknek a magyar munkapiaci helyzetével kapcsolatos elemzéseket talál az érdeklődő olvasó a Fazekas–Szabó–Morvai (2018) kötetben.

fizikailag megterhelő és „koszos” volta miatt a társadalom rosszallására számíthatott az a férj, aki a felesége piaci jövedelme nélkül nem tudta eltartani a családját. Másrészt, a férjzett nők kevésbé képzettek voltak még a 20. század első negyedében is az átlagnál, ezért a helyettesítési hatás nem volt nagyon erős (Goldin, 2006). A női munkakínálat visszahajló jellege miatt a technológiai haladás tehát csökkentette a női foglalkoztatást, ahogyan a 4. ábrán illusztráltuk.

3. ábra: Az időben U-alakú női foglalkoztatottság stilizált ábrája (felül) és történelmi adatok (alul)

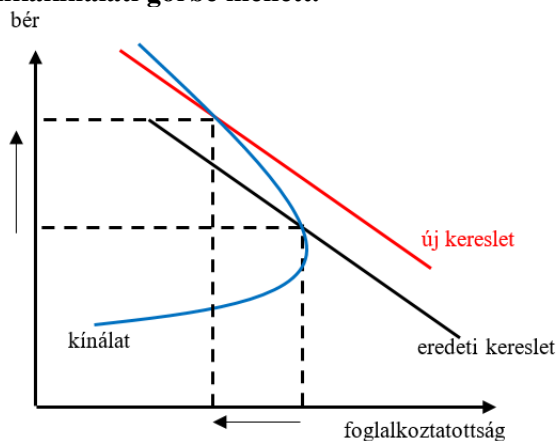

Forrás: The Nobel Committee (2023a, b)

A 20. század második harmadában azonban jelentős változások történtek a munkapiacra, s ezért a női foglalkoztatásban is. A 35-44 éves nők foglalkoztatottsága 10-ről 25 százalékra nőtt 1930 és 1950 között, a férjezett nőké még gyorsabban (Goldin, 2006. 5). Mi ennek az oka? Egyrészt a technológiai változás megnövelte a keresletet. Az információs technológiai fejlődésnek köszönhetően megváltozott az irodai munka jellege, amely fizikailag könnyebb és tisztább lett. Az irodai technológiák e változásának eredményeképpen vált ebben az időszakban az irodai munka női dominanciájúvá.

Másrészt nőtt a kínálat is. Egyik oka ennek az volt, hogy a női munka stigmaságja kezdett visszaszorulni, s egyre több nő szerzett diplomát. Eltűntek az úgynevezett házassági tilalmak (*marriage bar*) is, amelyek sok szakmában megtiltották a férjezett nők alkalmazását, vagy előírták, hogy a női alkalmazottakat házasságkötésük után el kell bocsátani (Goldin, 2021. 74-82). A munkapiaci kínálatot megnövelő másik tényező a háztartási munka gépesítése s ezáltal könnyebbé válása: általánossá vált a lakásokba bevezetett folyó víz, a vízöblítéses WC, terjedni kezdett a hűtő, a mosógép és a porszívó⁸ (Goldin, 2021. 52).

4. ábra. A kereslet növekedésének hatása a foglalkoztatottságra és a bérre visszahajló munkakínálati görbe mellett.

Forrás: saját szerkesztés

Az 1950 és a késő 70-es vége közötti éveket Goldin (2006. 6-8) külön periódusként értelmezi, amelyben olyan változások történtek, amelyek elültették a 70-es évek végétől kezdődő ún. csendes forradalom gyökereit. A női foglalkoztatás azon akadályai, amelyek az előző periódusban elkezdtek lebomlani, végképp a

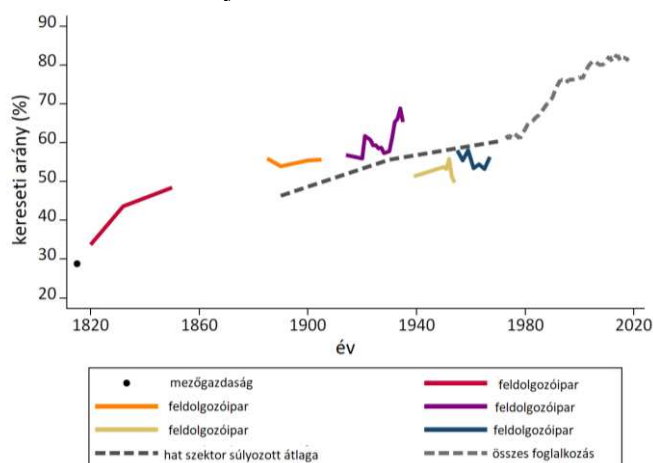
⁸ Emlékeztet, hogy az 1931-ben készült Hyppolit, a lakáj c. filmben is van már porszívó, igaz nagypolgári otthonban „Székely (1931. 31:20”

múlté lettek, a női kínálati görbe visszahajló jellege megszűnt, sőt sokkal rugalmasabbá (laposabbá) vált az előzőekhez képest. A keresletet továbbra is húzta a technológiai haladás.

Az előbbi megjegyzés részben meg is magyarázza, hogy miért lassult le ebben az időszakban a női bérek férfi bérekhez való felzárkózása. A kereslet ugyanúgy növekedett a technológia javulása és „nőiesedése” miatt – a fizikai erő egyre kevésbé határozta meg a termelékenységet –, de közben a kínálat ellaposodott, s ezért a kereslet növekedése kisebb hatással volt a bérekre.

Az 5. ábrán az is látszik, hogy a 19. században gyorsabb volt a női bérek felzárkózása, mint a 20. század első kétharmadában. A 19. századi felzárkózás gyorsabb volta részben azzal magyarázható, hogy a feldolgozóipari kétkezi munkában viszonylag könnyen lehet mérni a termelékenységet, így „nincs szükség” nemi diszkriminációra, vagyis arra, hogy a munkáltatók a nemük alapján következtessenek a munkavállalók termelékenységére⁹.

5. ábra: A női-férfi kereseti arány az USA-ban hosszú távon

Forrás: *The Nobel Committee (2023a. 12.)*

Megjegyzés: a különböző színnel jelölt „feldolgozóipar” adatsorok abban különböznek, hogy az adatok forrása más.

A szolgáltatásokban – az irodai munkában vagy az oktatásban, például – azonban nehezebb mérni a termelékenységet, ami nagyobb teret enged a nemi diszkriminációnak, akár a munkáltató diszkrimináció iránti preferenciája, akár más magyarázza azt. A 70-es évektől kezdve újra felgyorsult a férfi-női fizetési rés csökkenése. Ez az időszak azonban – ahogy Goldin (2006) rámutatott – annyi egyéb

⁹ A preferencia alapú diszkriminációt ez természetesen nem zárja ki.

szempontból is különbözik az azt megelőzőktől, hogy érdemes külön részben tárgyalni, már csak azért is, mert Goldin is külön figyelmet szentelt ennek az időszaknak.

4. A csendes forradalom

Az 1970-es évek vége felé kezdődő időszakot Goldin a 60-as évek „hangos forradalmától” megkülönböztetendő nevezi „csendes” forradalomnak. A 60-as években történt ugyanis a legtöbb olyan politikai és formális jogi változás, amely a nők egyenjogúságát célozta. Goldin (2023) az 1879 és 2019 közötti időszakra vonatkozóan 155 társadalmi vagy gazdasági, politikai, munkahelyi, vagy a nők saját testével kapcsolatos jogokat érintő eseményt számol össze¹⁰, amelyek jelentős része (45%-a) az 1963 és 1973 közötti 10 évben történt. Ekkorra a közvélemény is a legtöbb kérdésben támogató volt a nők egyenlő bánásmódját tekintve.

Ebben a politikai „harcban” nem teljesen egyértelműen konzervatív kontra liberálisok kérdésről volt szó. A női jogegyenlőség Amerika sok államában az 1960-as évekig szemben állt a nőket védő munkajogi szabályozással, például azazal, hogy a nők munkaideje rövidebb legyen, mint a férfiaké. Ezért azok a politikusok, akik támogatták az utóbbit, nem támogatták a női jogegyenlőséget megalapozó törvényeket. Miután azonban a nőket védő törvényeket megszüntették, ez az akadály elhárult a jogegyenlőséget támogató törvények elől.

Goldin (2023) tanulmánya arra a meglepő tényre is rámutat, hogy a nők ügyeit tekintve a nők maguk megosztottabbak, mint a férfiak: a „tradicionalista” (protestáns, nem aktív, házasságban, diplomával nem rendelkező) nők tradicionalistábbak, mint a „tradicionalista” férfiak, a nem-tradicionalista nők viszont még kevésbé tradicionalisták, mint a nem-tradicionalista férfiak.

A nők bérének felzárkózása e hangos forradalom után kezdett tehát felgyorsulni. Pusztán emiatt azonban nem kellene elkülöníteni a nők munkapiaci történetének többi szakaszától. Goldin (2006. 8.) két olyan tulajdonságát azonosítja a csendes forradalomnak, amely miatt ezt mégis érdemes megtenni: a nők várakozásainak megváltozott horizontját, illetve az identitás és a munka viszonyának megváltozását.

A várakozási horizont megváltozása arra vonatkozik, hogy mekkora esélyt tulajdonítanak a fiatal nők annak, hogy 35 évesen foglalkoztatottak lesznek. A „csendes forradalmárok” szüleit – mint az előbb láttuk – meglepetésként érte e valószínűség megnövekedése, és ebből tanulva maguk a „csendes forradalmárok” már fel lehettek arra készülve, hogy nem pusztán a háztartást vezetik és anyák lesznek majd felnőttkoruk jelentős részében, hanem munkavállalók is. Hogyan

¹⁰ Az itt idézett tanulmány éppen aznap került fel a National Bureau of Economic Research (NBER) honlapjára, Miért győztek a nők címmel, amelyen bejelentették Goldin Nobel-díját.

lehet erre felkészülni? Többet kell iskolába járni. Ha hosszabb ideig van lehetőségünk „beszedni” a nagyobb humán tőkéből származó nagyobb jövedelmet, akkor jobban megéri beruházni. A nők felsőoktatásban való részvétele a 80-as és 90-es évek Amerikájában meredeken növekedett. Ahogy Goldin (2006:10-11) rámutat, míg a 60-as évek végi Amerikában minden huszadik jogi oktatásba bekerülő hallgató volt nő, addig a 2000-es évek elején már minden második.

Megváltozott az is, ahogyan a nők a saját állásukra tekintettek. Goldin (2006; 2021. 115–120.) szerint ekkor alakult ki a nők körében is az, hogy a munkájuk az identitásuk része lett. A nyugati világban legalább a reformáció óta (Weber, 1995. 70–93) szokás „hivatásról” beszélni és a munkát erkölcsi tartalommal felruházni. Valami ilyesmit ért Goldin (2006) is azon – az identitás közgazdaságtanának (Akrelof – Kranton, 2000.) tanulságait felhasználva –, hogy a nők egyre inkább hajlamosak voltak saját identitásukat a munkájukon keresztül megélni, és jobban ragaszkodtak az állásukhoz. Ez a ragaszkodás közgazdasági nyelven azt jelenti, hogy a bérnövekedésnek, illetve a bércsökkenésnek a 2. részben említett jövedelmi és helyettesítési hatása is lecsökkent.

A csendes forradalom részét képezi a fogamzásgátlás forradalmának hatása is, aminek Goldin – Katz (2002) külön tanulmányt szentelt. A „pirula” elterjedése ugyanis lehetővé tette, hogy a nők kis költséggel – a szexről való lemondás nélkül – halaszthassák el a gyermekvállalást, így jobban tudtak tervezni. Az előrelátás képességének e megnövekedése miatt a humán tőkébe való beruházás kevésbé kockázatos, hiszen kisebb az esélye annak, hogy – egy be nem tervezett gyerek miatt, mondjuk – nem tudják befejezni az egyetemet, vagy a karrierjüket kell megszakítaniuk. Ennek hatására megnőtt az első házasságkötés kori életkor (Goldin – Katz, 2002. 10; Goldin, 2021. 118).

Két változó együttmozgásából persze soha nem lehet a kettő közötti okságra vagy az okság irányára következtetni. Miért ne állhatna e mögött az, hogy a képzetesebb és nagyobb keresetű nők tudatosabban tervezik meg az életüket, s ezért az okság nem a „pirulától” megy az iskolázottság felé, hanem fordítva? Sok más empirikus kutatáshoz hasonlóan, mint például a szintén Nobel-díjas David Card egyik írásában (Card – Krueger, 1992.), itt is ki lehetett használni az Egyesült Államok föderatív berendezkedéséből adódó sajátosságokat – azt, hogy különböző államok különböző időpontban és mértékben liberalizálták a fogamzásgátló tabletták kereskedelmét, ami lehetővé tette az ok-okozati hatások ökonometriai kimutatását.

5. Készenléti szülők és készenléti munkavállalók

A nők – ahogy maga Goldin (2023) mondja – győztek. Amerikában legalábbis a jogegyenlőség formális korlátai, a stigmák, az informális korlátok eltűntek. A csendes forradalom azonban nem csökkentette nullára a női-férfi fizetési rést. Mi

az akadálya annak, hogy teljes mértékben megszűnjön a férfiak és a nők között jövedelemkülönbség?

Az egyik ok az lehet, hogy a nők nagyobb arányban választanak kisebb fizetéssel járó foglalkozást. Tegyük fel, például, hogy mindenki vagy mérnök, vagy tanár, és a mérnökök kétszer annyit keresnek, mint a tanárok! Továbbá, tegyük fel, hogy a nőknek 80 százaléka tanár és 20 százaléka mérnök, míg a férfiaknál ugyanez a két arány 40 és 60! Ekkor, ha a tanári és mérnöki szakmán belül nincsenek is férfi-női bérkülönbségek, a nők átlagos keresete csak háromnegyede a férfiakénak.

Goldin (2014) azonban megmutatta, hogy az állások közötti effajta önszelekció – az 1970 és 2010 közötti – Amerikában a bérkülönbségeknek csak a harmadát tudja magyarázni. Marad tehát kétharmad, amit sem az önszelekció, sem a nők munkapiaci megkülönböztetése nem magyaráz. Akkor mi magyarázza? Goldin (2014) szerint az, hogy sok magas jövedelmű állás ún. mohó állás (*greedy job*), ami fokozott rendelkezésre állást követel meg a munkavállalótól. Az ilyen mohó állások esetén nem lineáris az összefüggés a jövedelem és a munkaidő között: több mint kétszer annyit keres, aki kétszer annyit dolgozik, s emiatt a részmunkaidő is kevésbé vonzó.

Nem minden foglalkozás mohó, és időben is változhat, hogy melyik mohó és melyik nem. Jellemzően azok a foglalkozások mohók, ahol olyan ügyfelekkel dolgozunk, akiket nem lehet átadni egy másik munkatársnak, s ezért az egyik munkavállaló nem helyettesíthető könnyen egy másikkal. Az orvosához vagy ügyvédjéhez ragaszkodik az ügyfele – mert ő ismeri a „történetét” –, míg a bolti eladójához sokkal kevésbé. Nincs szükség személyes ismeretre vagy hosszan tartó kapcsolatra ahhoz, hogy tisztességesen kiszolgáljanak az élelmiszerüzletben, míg az ügyvédi irodában vagy az orvosi rendelőben más a helyzet. Ha viszont egy ügyfél ragaszkodik a saját orvosához, ügyvédjéhez, befektetési bankárához, akkor az az ügyvéd, orvos vagy befektetési bankár keres majd többet, aki mindig az ügyfelei rendelkezésére tud állni.

A családon belül is szükség van azonban valakire, aki a gyerekek rendelkezésére áll. Mindkét szülő tehát nem lehet rendelkezésre álló munkavállaló, az egyiküknek rendelkezésre álló szülőnek kell lennie. Ha az utóbbi általában a nő, akkor meg is magyaráztuk azt, hogy miért tér el a nők és a férfiak jövedelme. Goldin (2014) meg is mutatja, hogy a bérkülönbségek jellemzőbbek azoknak a foglalkozásoknak az esetében – mint a jogász, pénzügyi, vagy az orvosi szakma –, ahol ez a rendelkezésre állás különösen fontos¹¹, és kisebb azokon a területeken – informatika, matematika, természettudomány –, ahol kevésbé.

¹¹ A rendelkezésre állás mértékét a foglalkozások olyan osztályozása szerint méri (Goldin 2014. 1107.), amely figyelembe veszi, hogy mekkora „időnyomással” jár az adott állás,

Ezzel visszajutottunk a férfi-női bérkülönbségek legmélyebb okához, a családon belüli munkamegosztáshoz.¹² A családon belül is átváltás van az egyenlőség és a hatékonyság között, ezek szerint: vagy családon belüli egyenlőséget érünk el azzal, hogy mindkettőnk rugalmas munkaidejű állásban dolgozik, és beérjük kevesebb jövedelemmel, vagy egyikünk lesz a rendelkezésre álló munkavállaló, a másik a rendelkezésre álló szülő, és így több jövedelmet érünk el.

A technológiai változások ezt a dilemmát is megkönnyíthetik. A multinacionális vállalatok térnyerését nem az egyenlőség diadalának szokás tekinteni, de Goldin (2014; 2021) megmutatja, hogy legalább egy szakma esetében ez a benyomás hamis. A gyógyszerész szakma ugyanis mohó állásból lett rugalmas. Évtizedekkel ezelőtt – legalábbis Amerikában – a gyógyszerészek szakmája hasonló volt az orvosokéhoz az ügyfelekkel való kapcsolattartás szempontjából: a vásárlók elvárták, hogy mindig ugyanaz a gyógyszerész foglalkozzon velük. Másrészt, a gyógyszerészek tulajdonosai is voltak saját patikájuknak. A nagyvállalatok térnyerésével és az információs technológia fejlődésével azonban helyettesíthetővé váltak a gyógyszerészek, és ezzel megszűnt e foglalkozás „mohó” jellege. Egyrészt a nagyvállalatok alkalmazottá tették a korábban tulajdonos gyógyszerészeket, meghatározott munkaidővel, sztenderdizált gyógyszerekkel. Másrészt, az információs technológia fejlődése lehetővé tette, hogy az egyik gyógyszerész ugyanúgy ismerje egy ügyfél történetét, mint egy másik. Nincs értelme ugyanahhoz a gyógyszerészhez ragaszkodni. Egy ilyen állás jobban összeegyeztethető a készenléti szülő helyzettel, például azért mert részmunkaidőben dolgozva nem veszítjük el a jövedelmünk aránytalanul nagy részét.

A mohó állások eltűnni nagy valószínűséggel nem fognak, hiszen a társadalomnak szüksége van azokra, akik rendelkezésre tudnak állni bármikor. Ebből azonban nem következik, hogy a férfi-női fizetési rés sem tűnhet el. Ha véletlenszerű lenne, hogy a férfi vagy a nő vállal nagyobb jövedelemmel, de kisebb egyéb hasznokkal járó állást, akkor nem lenne fizetési rés. Annak, hogy ez még sincs így, s hogy a férfiak hajlamosabbak ilyen állásokat vállalni, talán mélyebb oka is lehet a diszkriminációnál vagy társadalmi berögződéseknél. Tullock – McKenzie (2012b) és Frank – McKenzie (2006) például a párválasztás sajátosságaira és a „párválasztási piacon” folyó versenyre vezeti vissza a fizetési rést, s vonja le azt a következtetést, hogy emiatt aligha várhatjuk, hogy előbb-utóbb eltűnik.

mennyire kell másokkal kapcsolatban lenni és kapcsolatot építeni, mennyire strukturált vagy strukturálatlan a munka, és mekkora a döntési szabadság.

¹² Közgazdasági szempontból a házasság mint két fél közötti szerződés legnyilvánvalóbb magyarázata a specializációból és a méretgazdaságosságból származó előnyök kihasználása. Így a férfi és női „szerepeket” egyszerűen a hatékonyság magyarázza (Tullock – McKenzie 2012a).

6. Karrier vagy család?

Eddigi munkásságának mintegy összefoglalójaként Goldin (2021) a diplomás (amerikai) nők öt generációja között tesz különbséget azzal a céllal, hogy megértjük az elmúlt jó 100 év munkapiaci fejleményeit. Röviden, a „karrier vagy család” generációját követte az „előbb állás, majd család” generációja, amit felváltott az „előbb család azután állás” időszak, majd jött az „előbb a karrier, majd a család”, végül pedig a „karrier és család” szakasz. Az egyes generációk azonosítása és időbeli elhelyezése az amerikai sajátosságokat tükrözi, a magyar nők különböző generációit biztosan más évszámokhoz kellene kötni. A generációknak tulajdonított döntési helyzetek azonban univerzálisak.

A 19. század végén, 1878 és 1897 között születetteknek még választaniuk kellett a karrier és a család között. Tehát aki a karriert választotta, az nagyrészt lemondott arról, hogy családja legyen. A diplomás nők felének nem volt gyermeke.

A következő generáció, a 20. sz. elején, 1897 és 1923 között születettek mindebből okulva lemondtak a karierről, és beérték azzal, hogy „csak” állásuk legyen, de miután ezt elérték, elfogadták azt, hogy családalapítás után már nem dolgoznak. A 20. század első harmadában csökkent a gyermeket nem vállaló diplomás nők aránya.

A 20. század második negyedében (1924 és 1943 között) születettek fordítva gondolkodtak, mert azt tanulták meg a szüleiktől, hogy a családalapítás az állásukról való lemondással jár. Nem akartak lemondani arról sem viszont, hogy családjuk legyen. A munkapiaci korlátozások enyhülése miatt meg is teheték, hogy a családalapítás után menjenek el dolgozni.

A harmadik csoport tagjai, a 20. század közepe táján (1944-1957) születettek – éppen azon okulva, hogy az előző generációbeliek karriert nem tudtak építeni, csak állásban lenni – karrierként, élethosszig tartó hivatásként akartak a munkájukra tekinteni és olyan lehetőséget kerestek, ahol ezt megtehetik. A fent emlegett csendes forradalom gyermekeiről van itt szó. Ehhez az időszakhoz tartozik a válás liberalizálása is, ami azért fontos, mert a válás megkönnyítése kockázatosabbá tette azt, hogy a férjünk vagy a gyerekeink humán tőkéjébe ruházzunk be, ne a sajátunkba (Barzel – Allen, 2023:44-48).¹³ Ez a generáció tehát karriert akart építeni a családalapítás előtt. Sokszor azonban kicsúszott az időből, a gyermekvállalás elmaradt, s emiatt a gyermektelen diplomás nők aránya a 30-as évektől kezdve egészen a 60-as évekig növekedett.

Az 1958 és 78 között született ötödik generáció tagjai az orvosi technológiai és a társadalmi változásoknak is köszönhetően jobban össze tudták egyeztetni a karriert a családdal, mint bármely más generációbeli nők eddig, ezért a gyermektelenség arányának a növekedése is megállt. A gyermektelenség arányának ez a

¹³ Mi van, ha ott maradunk képzetlenül két-három gyerekkel egyedül, mert a már képzett férjünk elvált tőlünk, hiszen most más megteheti egyoldalúan is?

megtorpanása az idősebb, negyvenes korosztályban hamarabb megtörtént, mint a huszoneves korosztályban, ami annak a jele, hogy a gyermekvállalási kor kitolódott. Az 1980-as években ugyanakkora volt (70 százalék) a gyermektelen huszoneves diplomás nők aránya, mint 70 évvel azelőtt, a negyvenes korosztályban viszont csak fele annyi (40 helyett 20 százalék). A világ szerencsésebb felén tehát enyhülni látszik a karrier és a család közötti ellentmondás.

7. Összegzés

A férfi-női munkapiaci egyenlőtlenségeknek Goldin munkásságából kibontakozó narratívája tehát – ahogy egy Nobel-díjastól elvárható – nem feleltethető meg valamilyen politikai ideológiának. Az egyenlőtlenségek csökkentéséhez kellett a politikai harc és az állami beavatkozás, de az állami beavatkozás sokszor az – elvileg a nőket védő – korlátozások leépítését célozta, másrészt pedig az akadályok nemcsak formálisak és nemcsak piaciak: a társadalmi normákból és a technológiákból, iparági sajátosságokból adódnak.

A fizetési rést sem lehet egyszerűen a nemi diszkriminációval magyarázni, feltéve hogy az utóbbin azt értjük, hogy a munkáltatók egyszerűen nem szeretnek nőket alkalmazni. Az olyan típusú diszkriminációt ugyanis, amelyik nem a termelékenységbeli különbségeken alapul – ahogy Goldin egyik tanára, Becker (1971) megmutatta – bünteti a piac. Ha a termelékenységbeli különbségek nélküli diszkrimináció lenne az egyetlen magyarázat a férfi-női bérkülönbségekre – érvel például Caplan (2022. 113–124) –, akkor az a vállalkozó, aki csak nőket alkalmaz, nagyobb profitot érne el, mint egy olyan, aki csak férfiakat. Claudia Goldin munkássága részletesen alátámasztja azt is, hogy valóban nem működnek a pusztán a diszkriminációra építő magyarázatok.

Ha nem a törvény, a munkáltatók vagy a társadalmi normák általi megkülönböztetés az oka a férfiak és a nők közötti munkapiaci különbségeknek, hanem a családon belüli munkamegosztás, akkor kell-e ellene tenni valamit egyáltalán, és ha igen, kinek? A rendelkezésre álló szülő kevesebbet keres, a rendelkezésre álló munkavállalóhoz viszont kevésbé ragaszkodik a gyereke. Az erősebb gyerek-szülő kapcsolatban megjelenő nem pénzbeli „jövedelem” nem kompenzálja a rendelkezésre álló szülőt a kisebb piaci jövedelemért? Nehéz kérdések, amelyekre a választ minden társadalomnak magának kell megtalálnia. A világ legtöbb társadalmában persze messze van attól, hogy ezek a kérdések legyenek a legsürgetőbbek a férfi-női egyenlőtlenséget tekintve, de Goldin munkásságának köszönhetően jobban értjük azt is, hogy hogyan vezet az út ideig.

Hivatkozások

- Akerlof, G. A. – Kranton, R. E. (2000): Identity and Economics. *Quarterly Journal of Economics* Vol. 115, Issue 3, 715–753.
- Barzel, Y. – Allen, D. W. (2023): *The Economic Analysis of Property Rights*. Cambridge.

- Becker, G. S. (2007): *Economic Theory*. New Brunswick NJ.
- Becker, G. S. (1971): *The Economics of Discrimination*. Chicago.
- Caplan, B. (2022): *Don't Be a Feminist: Essays on Genuine Social Justice*. Fairfax, Virginia.
- Card, D. – Krueger, A. B. (1992): Does school quality matter? Returns to education and the characteristics of public schools in the United States. *Journal of Political Economy*, Vol. 100, No. 1, 1–40.
- Eurostat (2023a): Gender pay gap in unadjusted form [sdg_05_20]. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_05_20/default/table, utolsó letöltés: 2023.12.23.
- Eurostat (2023b): Gender employment gap [tesem060]. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem060/default/table>, utolsó letöltés: 2023.12.23.
- Evans, A. (2023): Claudia Goldin: Nobel. Blogbejegyzés a The Great Gender Divergence blogon, <https://draliceevans.substack.com/p/claudia-goldin-nobel>
- Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (2018): *Munkaerőpiaci Tükör 2017*. Budapest.
- Frank, S. A. – McKenzie, R. B. (2006): The Male-Female Pay Gap Driven by Coupling between Labor Markets and Mating Markets. *Journal of Bioeconomics* Vol. 8, Iss. 3, 269–274.
- Friedman, M. – Friedman, R. (1998): One week Stockholm., <https://www.hoover.org/research/one-week-stockholm> utolsó letöltés: 2023.12.23.
- Goldin, C. (1990): *Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women*. Oxford.
- Goldin, C. (1994): The U-shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History. NBER Working Paper No. 4707, <https://www.nber.org/papers/w4707> utolsó letöltés: 2023.12.21.
- Goldin, C. – Katz, L.K. (2002): The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions. *Journal of Political Economy*. 2002; August, 110(4):730–770
- Goldin, C. (2006): The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family. *AEA Papers and Proceedings*, 2006; May, 1–21.
- Goldin, C. (2014): A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter. *American Economic Review*. 104 (4) :1091–1119.
- Goldin, C. (2021): *Career & Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton NJ, 2021
- Goldin, C. (2023): Why women won? NBER WORKING PAPER SERIES, Working Paper 31762 <http://www.nber.org/papers/w31762> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Henderson, D. R. (2023): Claudia Goldin Deserves That Nobel Prize. *Wall Street Journal*, október 9. <https://www.wsj.com/articles/claudia-goldin-nobel-prize-for-gender-pay-gap-research-a90fd904> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Kövér Görgy (2005): Robert William Fogel. In: Bekker Zsuzsa (szerk.), *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004*. Budapest., 557–570.
- Margo, R. A. (2023): The Intellectual Family Tree of Nobel Winner Claudia Goldin?? <https://www.promarket.org/2023/10/26/the-intellectual-family-tree-of-nobel-winner-claudia-goldin/> utolsó letöltés 2023.11.21.

- McCloskey, D. N. (2023): Nobel 2023. Weekly column in Folha De S. Paulo, Brazil, translated into Portuguese for the Newspaper. <https://twitter.com/DeirdreMcClosk/status/1712850089276793272/photo/1> utolsó letöltés 2023.11.21.
- MRU (2018): Women in Economics: Claudia Goldin. Marginal Revolution University, <https://learn.mru.org/women-economics-series-claudia-goldin/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023a): The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2023. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Mon. 22 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2023/summary/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023b): The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 1993. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Mon. 22 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1993/summary/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023c): Robert W. Fogel – Facts. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Thu. 25 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1993/fogel/facts/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023d): Simon Kuznets – Facts. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Thu. 25 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1971/kuznets/facts/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023e): The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 1971. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Thu. 25 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1971/summary/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023f): Elinor Ostrom – Facts. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Thu. 25 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2009/ostrom/facts/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Nobel Prize (2023g): Esther Duflo – Facts – 2019. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2024. Thu. 25 Jan 2024. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2019/duflo/facts/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Székely István (1931): Hyppolit, a lakáj. <https://onvid.hu/video/157318430/hyppolit-a-lakaj-online-teljes-film-1931>
- The Cliometric Society (2023): What is Cliometrics? <https://www.cliometrics.org/about/what-is-cliometrics/> utolsó letöltés 2023.11.21.
- The Nobel Committee (2023a): To Claudia Goldin, For having advanced our understanding of women’s labor market outcomes. The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel, <https://www.nobelprize.org/uploads/2023/10/advanced-economic-sciencesprize2023.pdf> utolsó letöltés 2023.11.21.
- The Nobel Committee (2023b): History helps us understand gender differences in the labour market. The Prize in economic sciences 2023, Popular Science Background, The Royal Swedish Academy of Science, <https://www.nobelprize.org/uploads/2023/10/popular-economic-sciencesprize2023.pdf> utolsó letöltés 2023.11.21.

- Tullock, G. – McKenzie, R. B. (2012a): Marriage, Family, and Divorce. In: Tullock, G., McKenzie, R. B.: *The New World of Economics, Sixth Edition* (pp. 109-122). Berlin, Heidelberg.
- Tullock, G. – McKenzie, R. B. (2012b): Why Men Earn More on Average than Women—And Always Will. In: Tullock, G., McKenzie, R. B.: *The New World of Economics, Sixth Edition* (pp. 447-464). Berlin, Heidelberg.
- U. S. Bureau of Labor Statistics (2024a): Labor Force Statistics from the Current Population Survey, Household Data, Annual Averages, Employment status of the civilian noninstitutional population 16 years and over by sex, 1983 to date, <https://www.bls.gov/cps/cpsaat02.htm> utolsó letöltés 2023.11.21.
- U. S. Bureau of Labor Statistics (2024b): Labor Force Statistics from the Current Population Survey, Household Data, Annual Averages, Median weekly earnings of full-time wage and salary workers by selected characteristics <https://www.bls.gov/cps/aa2021/cpsaat37.htm> utolsó letöltés 2023.11.21.
- Weber, M. (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest.

„A meseszerűség ködébe burkolt állam”: Zágonyi Sámuel küzdelme a Kanadába irányuló magyar kivándorlás ellen¹

Venkovits Balázs

egyetemi docens, Angol-Amerikai Intézet, Bölcsészettudományi Kar,
Debreceni Egyetem

Bevezetés

A *Tiszántúli Hírlap* 1927. február 12-i számában hívta fel olvasói figyelmét arra, hogy Zágonyi Sámuel nyugalmazott alezredes Debrecenben is előadást tart Kanadáról, pontosabban a „fokozatosan növekvő kivándorlási láz” okán, az oda kivándorolni szándékozók szenvedéseiről.² „Különösen az új hazát kereső magyar emberek indultak tömegesen a meseszerűség ködébe burkolt amerikai államba”, írja az újság beharangozójában, amelyből azt is megtudhatjuk, hogy Zágonyi országos előadó körútja részeként érkezett a cívisvárosba. Mindez nem volt előzmények nélküli. Zágonyi saját bevallása szerint korábban 11 hónapot töltött Kanadában bevándorlóként, majd az ott tapasztaltak sarkallták arra, hogy *Kanada egy európai bevándorló megvilágításában* című könyvében (Budapest/Bridgeport, 1926), illetve újságcikkekben, előadások keretében próbálja a kivándorolni szándékozókat jobb belátásra bírni. Eddig kevésbé kutatott tevékenységével ellentétben szolgált a kanadai bevándorlási propaganda és az ügynökök által terjesztett, túlzóan pozitívnak ítélt Kanada-kép ellen. A jelen tanulmányban a Bihar vármegyei alispánnak címzett levelei, újságcikkek, könyve, illetve a budapesti Zeneakadémia dísztermében elhangzott előadása elemzésével mutatom be Zágonyi tevékenységét és az azzal kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

Zágonyi Sámuel megjelenése a kivándorlás által érintett vármegyékben és városokban sok szempontból időszerű volt. Az 1921-ben bevezetett, majd 1924-ben tovább szigorított amerikai bevándorlási kvóták nyomán a korábban sok száz-ezer bevándorlót vonzó Amerikai Egyesült Államok a továbbiakban nem lehetett a magyar kivándorlók elsőszámú célpontja, míg a transzatlanti migrációra kész-

¹ A kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK 143388 pályázat finanszírozásában valósult meg.

² „Zágonyi Sámuel alezredes Debrecenben is előadást tart Kanadáról.” *Tiszántúli Hírlap*, 1927. február 12. 2.

tető tényezők nem tűntek el, így az országot elhagyni tervezők más úticélokot kerestek.³ Ebben a környezetben felértékelődött Kanada szerepe, és míg az első világháború előtti évtizedekben alig pár ezer kivándorló választotta az országot, 1923 és 1930 között 28 000-en érkeztek, ami jelentős ugrás a korábbi időszakhoz képest, és ami azt is jelentette, hogy a magyar kivándorlók 20%-a választotta új otthonának az USA északi szomszédját.⁴ A 20-as évekre sokszor tekintünk úgy, mint a korábbi Nagy Kivándorlás lezárására, így a kutatói figyelem is nagyrészt az ezt megelőző idősakra (és az Egyesült Államokra) összpontosult.⁵ Ugyanakkor ez az évtized a magyar migrációs kutatások szempontjából sem szabad, hogy marginális legyen: jól mutatja ez az időszak, hogy az amerikai bevándorlási rendelkezések hogyan strukturálták át a transzatlanti migrációs útvonalakat, a szomszédos országok bevándorlási politikáját, nagy lökést adva a kanadai-magyar közösségek fejlődésének, miközben mindez komoly kihívást jelentett a magyar kormányzat számára is. Ráadásul több olyan terület is van, amely eddig kevesebb figyelmet kapott tudományos téren. Ilyen például az illegális magyar migráció megjelenése az Egyesült Államok határain⁶, illetve a migrációval kapcsolatos propaganda kérdése. Utóbbi szempont kapcsán két, egymással sok szempontból szembemenő, a bevándorlást ösztönző, illetve kivándorlást mérsékelni kívánó folyamat zajlott. A magyar kormányzat már a századfordulótól kezdődően a kivándorlás egyik fő okaként az ún. bevándorlási ügynökök tevékenységét azonosította (akkor még elsősorban az USA vonatkozásában), és igyekezett fellépni ellene törvényi szinten is, törvénytelennek nyilvánítva ténykedésüket, illetve alternatív kózpét közvetítve a célországokban elérhető lehetőségekről.⁷

Az 1920-as években a kanadai kormány, a vasút- és hajótársaságok különböző okokból szintén végeztek olyan tevékenységeket, amelyek célja elsősorban

³ Erről, illetve a magyar emigráció történetéről legfrissebben lásd: Nóvé Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2023.

⁴ Dreisziger Nándor et al.: *Struggle and Hope: The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto–McClelland, 1982. 28–29.

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd például: Puskás Julianna: *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982; Tezla, Albert: *The Hazardous Quest: Hungarian Immigrants in the United States, 1895–1920*. Budapest, Corvina, 1993.

⁶ Ezzel kapcsolatban lásd: Venkovits Balázs: „From Non-Preferred to Unlawful: Illegal Hungarian Immigration on the US-Canada Border in the 1920s.” In: Venkovits Balázs (szerk.): *Stalwart Peasants, Undesirables, Refugees: Central and Eastern European Immigration to Canada*. Warsaw/Berlin, Sciendo/DeGruyter, 2023. 73–91.

⁷ Részletesebben lásd: Venkovits Balázs: „Magyar kivándorlás Észak-Amerikába: transzatlanti és Amerika-közi áttekintés a nemzetközi migrációs politika alakulásáról, 1870–1929.” In: Bozzay Réka – Pete László (szerk.): *Migráció tegnap és ma*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021. 139–157.

a nyugati tartományok benépesítése volt egy vonzó kanadai környezet propagálásával.⁸ Zágonyi Sámuel is ez ellen igyekezett fellépni a magyar kormányzati érdekekkel összhangban, célul tűzve ki a Kanadába irányuló magyar kivándorlás mérséklését, az általa vélt „valóság” bemutatása révén lebeszélni a kivándorolni vágyókat. Zágonyi munkássága eddig csak néhány tanulmányban került megemlítésre, részletesebb elemzés nélkül⁹, pedig munkája egyedi bepillantást ad a migráció megítélésébe és az azzal való megküzdés stratégiáiba, a kanadai-magyar bevándorlók életébe, miközben számos kérdést is felvet: mennyire volt Zágonyi munkája önálló vállalkozás és mennyiben kormányzati stratégia eredménye? Mennyire tükrözte a valóságot, illetve milyen hatása lehetett az akkori folyamatokra? Eddig a kutatásba be nem volt szövegek elemzésével ezekre a kérdésekre igyekszem válaszolni.

Zágonyi Sámuel kivándorlás-ellenes tevékenységei

Zágonyi Sámuel az első világháború alatt a 44. gyalogezreddel harcolt, majd néhány évvel később alezredesként nyugdíjazták. Neve igazán az 1920-as évek második felétől vált ismertebbé, amikor is számos helyen számolnak be a kanadai kivándorlásról írott könyvéről és országos előadó körútjáról. Saját elmondása és beszámolóik szerint 1925-ben döntött úgy, hogy elhagyja Magyarországot és Kanadába indul, azonban kivándorlásának pontos körülményei (okai, az úti cél kiválasztásának miéértje stb.) nem teljesen világosak. Az év júniusában a *Magyarország kanadai-magyar telepekről* szóló cikkében találkozunk nevével: „Zágonyi Sámuel nyug. alezredes, aki Bovicsán László és Kornse János társaságában jött ide. Kemény katona, erős kitartással és szorgalommal előbb megtanulta a szíjgyártó-mesterséget és ő lesz a telepeseknek e szakmában egyetlen iparos. Megrendeléseit máris alig győzi elvégezni.”¹⁰

Itt egy sikeres bevándorló képe rajzolódhatna ki, azonban minden más, későbbi megnyilvánulásában már másképpen jelenik meg ez az időszak. A *Tolnamegyei Újság* 1927-ben már előadását hirdeti, és arról ír, hogy ő is Kanadában próbált szerencsét, azonban

⁸ További információkért lásd például: Knowles, Valeria: *Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1540–2006*. Toronto, Dundurn Press, 2007.

⁹ Lásd például Patrias, Szászi és Bartók lentebb idézett írásait, ahol néhány mondat erejéig jelenik meg Zágonyi és tevékenysége. Dreisziger Nándor és szerzőtársai 1990-ben könyve egy részét lefordították angolra, azonban részletes elemzést nem közöltek. Lásd: Dreisziger Nándor, szerk.: „Immigrant Fortunes and Misfortunes in Canada in the 1920s.” *Hungarian Studies Review*. 17.1 (1990) 29–59.

¹⁰ „Kanadában új magyar telepek épülnek.” *Magyarország*, 1925. június 14. 11.

[c]salódott. S mert tapasztalta, hogy mennyire félrevezetik és kiszorolják a kivándorlókat, elhatározta, hogy tapasztalatait idehaza fogja értékesíteni s a kivándorlókat kellőképpen fel fogja világosítani. E végből kiadott egy Kanadáról szóló könyvet, melyben a legteljesebb mértékben és részletesen ismerteti a kanadai viszonyokat, különösen a magyar kivándorlók helyzetét, nehéz sorsát s boldogulásának lehetőségét. Ezen felül ő maga is bejárja az országot és mindenütt tart előadásokat, hogy a hatóságokat és különösen a kivándorolni szándékozókat kellőképpen és őszintén felvilágosítsa, hogy a kanadai ígért-aranyhegyen, amelyekkel a kivándorlásra csábítják a magyar földműveseket, tisztára elolvadnak, mire odaér valaki s csak azt a kemény rögöt találja meg a kivándorló, amelyet ha idehaza szorgalmasan munkál, itt is épügy boldogul, mint Kanadában.¹¹

A leírások alapján Zágonyi 11 hónapot tölt Kanadában, dolgozik földművelőként, iparosként, gyári munkásként, napszámosként és marhahajcsárként is. A későbbi beszámolók alapján nem egyértelmű, hogy az, hogy az ottani bevándorlók nehéz sorsáról írjon menet közben fogalmazódott meg benne, vagy eleve ezzel a céllal érkezett Kanadába. Tapasztalatairól szóló könyve előszavában így ír erről: „A kivándorlók félve-reménykedő gondolatvilágának lélekölő bizonytalanságát át-érezve, ellenálhatatlan vágy ébredt lelkemben, hogy további sorsukat a maga valójában megismerjem. Érett megfontolás után lépteimet velük együtt azon világ-rész felé irányítottam, mely nekik reményekben legtöbbet ígért: Északamerikába jöttem.”¹² Későbbi működése is arra utal, hogy egy részletesen megtervezett projekt eredménye munkássága. Ezt mutatja az is, hogy kanadai „nehéz sorsa” ellenére nem haza érkezik közel egy éves kint tartózkodás után: „Könyvem kéziratát azonnal hazaküldtem az ó-hazába, hogy megjelenését időveszteség nélkül lehetővé tegyem. Magam pedig bejárom az Egyesült Államok magyarlakta vidékeit, hogy honfitársainkat szerzett tapasztalataim felől az összmagyarság érdekvédelme céljából megfelelőleg tájékoztassam.”¹³ 1926-ban még a *Budapesti Hírlap* is beszámol amerikai felolvasó útjáról, amely „egyúttal bejelentése annak a hasznos könyvnek, amelyet Zágonyi Kanadáról és az ottani elhelyezkedési lehetőségekről ír és amelyet a közeli jövőben Amerikában és Magyarországon fog megjelentetni.”¹⁴

¹¹ „Érdemes e Kanadába kivándorolni?” *Tolnamegyei Újság*, 1927. április 9. 5.

¹² Zágonyi Sámuel: *Kanada egy európai bevándorló megvilágításában*. Budapest/Bridgeport, Conn., szerző kiadása, 1926. 9.

¹³ Zágonyi, 1926. 11.

¹⁴ „Kanadában csalódás várja a kivándorló magyarokat.” *Budapesti Hírlap*, 1926. szeptember 1. 5.

A lentebb részletesen bemutatott könyv végül 1926-ban jelenik meg, a címlap szerint a szerző kiadásában Budapesten és az amerikai Bridgeportban. A következő évben aztán aktív munkába kezd, immár Magyarországon, a könyve és a benne bemutatott nehézségek jobb megismertetése céljából. Bihar vármegye alispánjának 1927 januárjában írott levelében kifejti: 1925 áprilisában azért utazott Kanadába, hogy „csonka országunkat a további károsodástól [a Kanadába irányuló kivándorlástól] megóvjam”, ennek részeként adta ki könyvét, amelyben megosztja „a bevándorlókkal az 5 hónapos nyár emberfeletti munkája után a 7 hónapos hideg tél teljes munkátlanságának leírhatatlan nyomorát.”¹⁵ Emellett bejelenti, hogy könyve hasznos segédkönyv lesz a „közigazgatási hatóságok részére, valamint a népkönyvtárak ismeretterjesztő céljaira.” A kiadványa gyors terjesztése és tapasztalatai bemutatása révén a kivándorlási láz csökkentése érdekében országos körútját is bejelenti, amelyet könyvéből származó jövedelme hivatott fedezni. Zágonyi egy napokra lebontott, részletes munkaprogramot is mellékel március-május hónapokra, melyben Debrecen április 13-i dátummal szerepel. Az alispánnak a későbbiekben is leveleket küld, többek között egy kanadai bevándorló által neki írott levél másolatával, amely a kinti lét valós nehézségeit hivatott bemutatni (szemben az ügynökök által terjesztett túlzóan pozitív beszámolókkal) vagy amelyben az őt ért vádakot igyekszik eloszlatni, miszerint könyve kiadásával „üzletet csinál magának.”¹⁶

Éppen ezen levelekben fejti ki azt is, hogy a kanadai/amerikai körutat és a magyarországi előadásokat is minden állami támogatás nélkül, „saját számlára” szervezte, ami talán jelezheti, hogy már akkoriban is felvetődhetett az, hogy milyen céllal és háttérrel is végzi tevékenységét. Zágonyi kivándorlásának pontos körülményeit nem ismerjük. Bizonyos megjegyzései arra engednek következtetni, hogy nem megélhetési problémák miatt, hanem konkrétan a kivándorlás megfigyelése céljából indult útnak. Az, hogy munkáját állami támogatással végezte volna, nem bizonyítható, de az általa végzett tevékenységek összhangban voltak az akkori kormányzati célokkal (amelyek sok szempontból teljesen jogosak voltak) és amelyek a kivándorlás veszélyeire igyekeztek felhívni a figyelmet. Nem világos ugyanakkor, hogy Zágonyinak honnan volt anyagi fedezete¹⁷ és kapcsolati hálója a kanadai út, majd azt követően az amerikai előadó körút és könyve kiadásának megszervezésére. A róla szóló beszámolók „hazafias felbuzdulás”-ról ír-

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Alispáni iratok, IV.B. 406/b. 233.d.

¹⁶ *ibid.*

¹⁷ Az anyagi fedezetre az amerikai út kapcsán részben választ ad az, hogy könyve végén reklámokat helyez el magyar és amerikai-magyar cégektől, ami állítása szerint amerikai felolvasói körútját lényegesen megkönnyítette.

nak, de az biztos, hogy tevékenysége országos és helyi szinten is megértő és támogató fülekre talált, így mind a könyve megvásárlását, mind pedig az előadások hirdetését támogatták.

Érdekes kérdés az is, hogy 11 havi kemény munka mellett (amelyről egyébként nem számol be több mint 200 oldalas könyvében) hogyan tudott egy olyan alapos, részletes kiadványt elkészíteni, amely bemutatja Kanada gazdasági, politikai, éghajlati viszonyait, tartalmazza számos fontos bevándorlási dokumentum precíz fordítását, a bevándorlási szabályozások részleteit, statisztikai adatokat, illetve minden részletre kiterjedő beszámolókat több (névtelen) bevándorlótól. Bár van olyan írás, amely azt említi, hogy Zágonyi a magyar kormány megbízásából utazott Kanadába¹⁸, ő inkább ez ellen érvel, és személyes döntését és tapasztalatait hangsúlyozza. Esetleges kormányzati kapcsolatokat jelezhet az, hogy 1922-ben Zágonyi a MÁV igazgatóságában a honvédelmi minisztérium kiküldöttjeként dolgozik¹⁹, de a kormányzati felkérés kérdésének vizsgálata további kutatásokat igényel. Mindazonáltal az bizonyos, hogy beszámolójára és előadásaira nagy igény mutatkozik. Rákosi Jenő a *Pesti Hírlap*-ban már 1926 novemberében részletesen bemutatja Zágonyi könyvét²⁰, de számos egyéb újságban szemlézik, reklámozzák a kötetet, vagy megemlítik, hogy községek számára már meg is rendelték azt.²¹

Ha könyve kiadása kapcsán még nem is, de a magyarországi előadások esetén már többször megjelenik az, hogy kormányzati megbízásból (vagy legalábbis „magasabb államérdekből”²²) dolgozik. A *Nyírvidék* 1927 márciusában már így ír: „Erről a bennünket közlelő érintő nagyfontosságú kérdéstről, különösen pedig a kanadai kivándorlásról tart előadást a magyar királyi kormány és a vármegye alispánjának megbízásából Zágonyi Sámuel m. kir. nyug. alezredes.”²³; de a *Bé-*

¹⁸ Kormány Gyula, et al.: „Tuzsér – Egy uradalom árnyékában.” In: Balázs Péter et al. (szerk): *Száz Magyar Falu*. Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/tuzser-1150C/az-uradalom-arnyekaban-115D8/>. Letöltve: 2024.04.10.

¹⁹ „A Máv. gyárosokkal, nagykereskedőkkel akar a menekülteknek lakást építtetni.” *Új nemzedék*, 1922. január 28. 6.

²⁰ Rákosi Jenő, „Kanada.” *Pesti Hírlap*, 1926. november 30. 1.

²¹ Lásd pl: *Corvina*, 1926. december 12. 260.; *Dunántúl*, 1927. január 8. 4.; *Egri Népiújság*, 1927. április 13. 1.; *Esztergom*, 1927. november 9. 4.

²² „A Kanadába való kivándorlás ellen.” *Pesti Hírlap*, 1927. április 27. 4.

²³ „Kedden reggel nyolc órakor lesz Zágonyi Sámuel alezredes előadása a kanadaiak szenedéséről a városháza nagytermében.” *Nyírvidék*, 1927. március 13.

késmegyei Közlöny is hasonlóan vezeti fel májusi, békéscsabai előadását: „Az előadást a hatóságok megbízásából a helyi népművelési bizottság rendezi.”²⁴ Munkáját és előadásait alispánok aktívan hirdették is.²⁵ Carmela Patrias kanadai magyarokról készített munkájában is azt a következtetést vonta le, hogy a magyarok egyértelműen a kormány ügynökeként azonosították Zágonyit.²⁶ Az bizonyos, hogy Zágonyi sok éven át végzett aktív munkát a magyar kivándorlás mérséklése érdekében és bár elképzelhető, hogy kezdetben valóban saját céllal, hazaszeretettel (esetleg később üzleti céllal is párosulva) végezte ezen tevékenységét, a későbbiekben, mivel mindez egyértelmű összhangban volt a magyar kormányzati célokkal is, valamilyen összefonódás alakulhatott ki. Mindez nem jelentené azt, hogy Zágonyi nem festett sok szempontból valós képet az ország bevándorlási viszonyairól, sőt, több tekintetben is igazán alapos munkát végzett, ami minden bizonnyal realiztikusabb volt, mint a bevándorlási propaganda vagy a korábbi kitelepülők (sokszor tényleg túlzó) beszámolóí.

Zágonyi és az általa közvetített Kanada-kép

Zágonyi könyve és az arról, illetve előadásairól szóló beszámolók, illetve az ott elhangzottak alapján rajzolódik ki az, hogy Zágonyi milyen Kanada-képet szeretett volna közvetíteni az esetleges magyar kivándorlóknak. Egyértelmű, hogy tevékenységének célja alapvetően (esetleg már jó előre) meghatározta azt, hogy mit is gondolt és láttatott a szerző a kanadai körülményekről, hiszen folyamatosan a Kanadát jó színben feltüntető „propagandával” szemben pozicionálja magát. Kanada az Egyesült Államokkal összevetésben jelenik meg több alkalommal is. Zágonyi hangsúlyozza, hogy még az USA esetén korábban jó lehetőségek várták a kivándorló magyarokat, ez Kanada tekintetében már nem áll fenn. Az Egyesült Államok csak korábbi jó példaként vagy az illegális migráció célpontjaként jelenik meg.

Kanadáról (migrációs szempontból) alkotott képét legrészletesebben könyvében tudjuk vizsgálni. Maga a kiadvány alapvetően ugyanazt a logikát követi, mint a Zágonyi által kárhoztatott „bevándorlásra csábító propaganda”, ugyanis hasznos információkat, gyakorlati tanácsokat ad, dokumentumfordításokat tartalmaz, több ponton objektív gazdasági, földrajzi, politikai, történelmi áttekintést nyújt. Ugyanakkor ezeken túl a könyv célja a sorok között olvasva, de explicit módon is egyértelmű: lebeszélni a kivándorolni szándékozókat és Zágonyi által

²⁴ „Előadás Békéscsabán az amerikai kivándorlásról.” *Békésmegyei Közlöny*, 1927. április 29. 2.

²⁵ „Tolna vármegye alispánjától.” *Tolna vármegye hivatalos lapja*, 1927. április 21. 157.

²⁶ Patrias, Carmela: *Patriots and Proletarians: Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada*. Montreal, McGill-Queen's University Press, 1994. 58–59.

valósnak ítélt képet adni az országról és viszonyairól, illetve a kivándorlás veszélyeiről. Mindez már az előszóban megjelenik: „Könyvem Kanadának, a kivándorlók ezidőszerinti Mekkájának korrajza akar lenni a célból, hogy az ide bevándorolni szándékozók a Dominion nagyon nehéz gazdasági viszonyaival nagy vonásokban előre megösmertesse.”²⁷ Majd hozzát teszi: „Ha tapasztalataimon alapuló fejtegetéseim által egyrészt a Kanadában hirtelen meggazdagodni vágyók tömegét, másrészt pedig a vágyaikban és reményeikben csalódottaknak (és az ó-hazába reménytelenül visszavágyóknak) számát csökkentenem sikerül – úgy magam elé tűzött feladatomat megoldottnak, célokat elértnek tekintem.”²⁸

Hitelességének fontos eleme, hogy több objektív leírást, tanácsot ad, ugyanakkor hangsúlyozottan személyes tapasztalatait veti papírra: könyve

megírására a mindennapi élet önfenntartó, nagyon terhes munkája után tértem meg a Prairiek csontfagyasztó hideg éjszakáin a telepesek sátorlakásába, a kosztházak és munkástömegek hangzavaros, füstös levegőjébe, vagy a 45 C. fokos hidegben munkanélkül éhenjárók nyomortanyáira. Napi 12–14 órai fizikai munkateljesítés után fogtam tollat izomlázás, kérges kezeimbe, hogy kialakult véleményemet az éjféltutáni órákig naponként papírra tehessem. Gondolataim formába öntése és színes mezbe öltöztetéséhez hiányzott az idő és a kultúrélet derűs nyugalma.²⁹

Mindezek ellenére meglepően alapos könyvet vetett papírra.

Azok számára, akik 1926-ban szerettek volna megismerkedni Kanadával, annak általános és bevándorlási viszonyaival, Zágonyi könyve hasznos és sok szempontból igazán friss és megbízható olvasmány lehetett (bár kérdés, hogy mennyire jutott el éppen a kivándorlás által leginkább érintett rétegekhez). Megismerteti az olvasót az ország domborzati és éghajlati viszonyaival, politikai rendszerével és történelme fő fordulópontjaival, a növény- és állatvilággal, a közlekedési vonalak fejlődésével (amely kapcsán például kifejezetten jól látja azok fontosságát a bevándorlás tekintetében). Ezen áttekintő részekben, ha van is utalás a migrációra, az még viszonylag semleges, inkább tanácsadó jellegű, és nem is rajzoló ki, hogy Kanada ne lehetne alapvetően vonzó célpont. Inkább az a kérdés merülhet fel, hogy miért is kellene tudnia mindezt egy kivándorlást tervező személynek (illetve az is, hogy Zágonyi milyen forrásokat használhatott, kik segíthették az írásban, adatgyűjtésben, fordításban stb.).

²⁷ Zágonyi, 1926. 10.

²⁸ Zágonyi, 1926. 10–11.

²⁹ Zágonyi, 1926. 11.

A kötet lényegi részét a kanadai bevándorlási viszonyokat bemutató fejezetek teszik ki (47–160. oldal). Bár itt is számos hasznos tanácsot és objektív áttekintést találunk (a kanadai bevándorlási politikáról, annak céljairól, a beutazáshoz és ott tartózkodáshoz szükséges okmányokról), egyre inkább kirajzolódik az előszóban megfogalmazott cél is, és a negatívumok kerülnek előtérbe a kivándorlók lebeszélése céljával, esetleges korábbi pozitív példák említése nélkül (pl. a korábbi magyar telepekről és azok sikereiről). Zágonyi ezzel eljut éppen a bevándorlási propagandával ellentétes másik végletébe: míg azok a vonzó aspektusokat túlozták el, Zágonyi esetében azért nem kapunk valós képet, mert a negatívumok kerülnek előtérbe szinte kizárólagosan: „Kanada nem az az ország, amely a magyar bevándorlónak a könnyű és gyors pénzkeresés lehetőségét megadja. Itt ezek a földműves munkára vannak szánva és utalva, mellyel a középeurópai – éghajlatilag nagyon kedvező viszonyok mellett is csak lassan, sok türelemmel és szorgalommal lehet eredményt elérni. [...] Senki ne biztassa magát hiú reményekkel, hogy az általános szabály alól kivételt fog képezni.”³⁰ Ezzel kapcsolatos egyértelmű üzenetét egy külön, az „Intelem a kivándorlókhoz” című fejezetben fogalmazza meg: „Tehát dacára az otthoni szegénység és nincstelenség szomorú árnyának, mindenkinek jól meg kell gondolnia, mielőtt a jelen körülmények között Kanadába való kivándorlásra szánja rá magát. Kivándorlásra – mely hazátlan vándorra teszi a családfőt és jó időre vagy örökre széttepi a legbensőbb családi, rokoni és baráti kötelékeket. Az eredmény – ha nem is marad hiu ábránd – nagyon sokszor nem éri meg az áldozatot, melyet érte adtunk cserébe.”³¹

Zágonyi az általánosságokon túl nagy hangsúlyt fektet a konkrét példák bemutatására, bár érdekes módon nem a saját tapasztalatait osztja meg, ami éppen az ő hitelességét támaszthatná alá. Olvashatunk kihasznált és átvert bevándorlóról, a rossz munkakörülményekről, elemi csapásokról stb. Olyan részletességgel ír, ami megkövetelte források felhasználását (pl. talajviszonyok és földművelési folyamatok, gépek, részletes statisztikák bemutatása során), de sajnos ezek nincsenek feltüntetve. Általános üzenetével teljes összhangban, mely szerint az ügynökök tevékenysége a kivándorlók félrevezetésének fő eredője, külön részeket szentel az ügynökök munkájának részletes leírására is.

A kanadai telepítési módszerek bemutatása mellett egyértelműen komor lezárást ad a kivándorolt magyarok helyzetéről: „A késő megbánás nem segít semmit. Nélkülözni és emberfeletti munkát végezni, az egyetlen nyitott út. Mikor fog egy ilyen család emberileg élni? Mikor fognak annyit megszerezni, amennyit otthon hagytak, vagy eladtak? Ha még oly kevés volt is! A kölcsön visszafizetésének

³⁰ Zágonyi, 1926. 72.

³¹ Zágonyi, 1926. 75.

pedig vessük el a reményét is!”³² Zágonyi érvelését a részletes áttekintések mellett egy kifejezetten érdekes rész hivatott alátámasztani, ahol is három európai (nem is biztos, hogy magyar?) kivándorló élményeit mutatja be az „óhazától az új otthonig”. A három kivándorlóra csak „A”, „B”, „C”-ként hivatkozik, akik a leírás szerint egy Halifaxba tartó hajó fedélzetén ismerkedtek össze. Mindhárom kivándorló családos férfi volt, akik rokonaikat később tervezték Kanadába vinni. A könyv ezen melléklete több kérdést is felvet. Ha Zágonyi maga 11 hónapot töltött Kanadában, akkor miért nem saját történetét meséli el? Miért nincsenek (ha nem is nevek), de egyéb konkrétumok megadva a szereplőkről? Hogyan lehetett történetüket ilyen részletességgel papírra vetni? Ráadásul mindezt úgy, hogy a Zágonyi által elmondottak alapján a három bevándorló abban egyezett meg, hogy hat évvel kivándorlásuk után találkozni újra és mesélik el a könyvben is megosztott történetüket. A leírások alapján valós történetek lehetnek ezek, amelyek egyedi bepillantást adnak a korszak bevándorlói által tapasztalt nehézségekbe, az első évek kihívásaiba, azonban Zágonyi forrásának ismeretének hiányában kérdéses, hogy mennyire tekinthetjük megbízhatónak leírását. Zágonyi célja az lehetett, hogy a kanadai kivándorláshoz kapcsolódó nehézségeket konkrét kivándorlókhoz és történetekhez kapcsolja, ezzel is a saját érveinek hitelességét növelve (ráadásul ahogy látni fogjuk, három eltérő életutat felvázolva).

A, B, és C három különböző kivándorlási pályát járnak be. A kiutazási engedélyt és a hajójegyet „B”-nek egy Albertában lakó rokona küldte át, míg „A” és „C” ezeket a hajóstársaságok útján szerezték meg.³³ „A” Saskatchewan-tartományba indult (állami földet szerezni), „B” Albertában lakó rokonához ment, „C” pedig egy winniepegi földügynök ajánlatára egy manitobai kisbirtokot szándékozott megnézni.³⁴ „A három jóbarát a kenyérkeresés három különféle módozatára határozta el magát, mégpedig: „A” Homestead igénylésre; „B” különös tekintettel rokonával szemben fennálló kötelezettségére, 2–3 évi szolgálatra, s csak azután földszerzésre; „C” kisbirtok bérletére. Abban állapodtak meg, hogy 6 év után ismét összejönnek, s tanulság céljából el fogják egymásnak beszélni élményeiket.”³⁵

A beszámolók alapján a kiutazás és az első évek lépései szinte teljesen rekonstruálhatók, a hajón és vasúton történő utazástól a jegyvásárláson és orvosi vizsgálatokon át a bevándorlási hivatalok működéséig. A részletes tervek és akár pénzügyi kimutatások ritka bepillantást engednek az akkori viszonyokba, de a források kapcsán kérdéseket vetnek fel (elsősorban a tekintetben, hogy hogyan lehet

³² Zágonyi, 1926. 160.

³³ Zágonyi, 1926. 161.

³⁴ Zágonyi, 1926. 167.

³⁵ Zágonyi, 1926. 166.

ennyire részletesen emlékezni mindenre). Bár különböző életutakat ismerhetünk meg, a történetek végkicsengése hasonló. Elsősorban a nehézségek kerülnek előtérbe, főleg az elvártakhoz képest. Ezek között szerepelnek a nehéz földrajzi és éghajlati körülmények, az alacsony munkabérek, az a tény, hogy a nehéz földművelő munka mellett más forrásból is kellett pénzt szerezni (pl. vasúti munka, útépítés), nagy távolságok, a család hiánya stb. „A” például az első években nem tudott támogatást küldeni családjának, és csak 5 év munka után láthatta újra őket, akkor már Kanadában. „B” elbeszélése szintén nehézségekre összpontosít, és jól bemutatja a vasúti munka, földmunka, répaszedés, bánya- és erdőmunkával járó komoly kihívásokat. A kép szintén lesújtó, és megjelenik az illegális migráció is mint (veszélyes) alternatíva:

Az emberek nagy része hiányos öltözetben 35–45 Celsius fokú hidegben róttá napról-napra eredménytelenül a munkátkeresők és hajléktalanok rögzös útját. Ezek közül de sokan megbánták – hogy kivándoroltak!! Akiknek minden pénzük kifogyott, hova forduljanak? A bevándorlási biztosság épülete csak a legelső munkaszerzésig van hivatva a bevándorlónak menhelyet nyújtani s ezt az óhazából megérkezés alkalmával már mindenki igénybe vette. Városi munka nincs. ... Ezek közül a kétségbeesett emberek közül szedik aztán áldozataikat az embercsempészek, akik azt ígérik hogy átjuttatják őket az Egyesült Államokba, – ha az ottani rokonok követeléseiket előre biztosítják.³⁶

A három kivándorolt kialakult véleményét Zágonyi külön részben foglalja össze, részletes tanácsokat adva azoknak, akik mégis a kivándorlás mellett döntenének: javaslata szerint állandó letelepedésre vagy földvételezésre csak az után érdemes gondolni, miután mindenki megismerte a körülményeket, amihez 3–4 év szükséges legalább. Ennek legjobb módja, ha angolul beszélő régi telepéshez szegődik az ember farmmunkásnak. Fel kell készülni arra, hogy a nyári munkaidőt teljes mértékben kihasználják, az angol nyelvet mihamarabb meg kell tanulniuk, hiszen azal sokkal könnyebben boldogulhatnak. Az általános tanácsok mellett egy teljes évre vonatkozó tervezetet is megoszt a siker érdekében. Ugyanakkor felteszi a költői kérdést is: „De a legjobb esetben is, megéri-e az eredmény azt az áldozatot, melyet cserébe kellett adni érte? El kellett hagyni érte az óhaza bensőséges kultur életét. A messze idegen pedig mindig idegen marad.”³⁷

A zárszóban szereplő lezárása továbbra is összhangban van az előszóban tett célkitűzéssel, a kivándorlás mérséklésével:

³⁶ Zágonyi, 1926. 193.

³⁷ Zágonyi, 1926. 201.

Intő szavaimat küldöm hozzátok otthoni magyarok, egy szomorú világból, a honnan reménytelenül hazavágyó kivándorlók síró sóhajlását csak a szálló szellő viheti már felétek. ... A múlt évben kivándorolt magyarok nagyrésze itt lézeng Kanadában munkanélkül! Mindmegannyi szárnyaszegett fecske. Háromezer magyaremler Kismagyarországról. Nyári keresetét nagyrésze már hónapokkal ezelőtt felélte, pedig a földművelőnek munkáhozó tavasz még nagyon messze van. Mit keresnek itten? Magyarország csak egy van a világon! És ha most porbasújtottan él is borzalmasan megcsönkített testén mindenéből kifosztott nemzetünk: fel a fejfel magyarok! Megmaradt a multunk, megmaradt a hitünk a jövőbe!³⁸

A könyv részletessége, témái, forráshasználata felvetik a kérdést, hogy vajon ilyen formában eljutott-e a kivándorlás által leginkább érintett rétegekhez. Ez valószínűleg Zágonyi számára is kérdés lehetett és ezért is születhetett az a döntés, hogy könyvét kiegészítendő előadó körútra is indul (bár úgy tűnik, ezek is inkább csak a városi középosztályt érték el³⁹). A *Nyírvidék* 1927-ben Zágonyi március 15-i előadása kapcsán már nagy érdeklődésről ír: „Az előadást szokatlanul nagy közönség hallgatta végig... Képviselve volt ott a város társadalmának valamennyi rétege. A nagyterem ajtaját ki kellett nyitni, hogy az előcsarnokban szorongók is meghallhassák a magyar véres sorsát szíven viselő, nemes lelkű alezredesnek félrevert harang kongását jelentő szavait.”⁴⁰ A beszámolóból előadásának felépítésére is fény derül, amely összhangban volt könyvével, alapvetően ugyanazokat a részeket és érveket vonultatja fel: összehasonlítás az USA-val, a „kivándorlásra csábító” ügynökök munkája, a kanadai nehéz körülmények, illetve „az előadó alezredes ezután, hogy szavainak nagyobb súlyt adjon, hatalmas méretű s így könnyen áttekinthető térképen mutatta be Kanada fekvését. Ismertette geológiai, éghajlati viszonyait s azokat az okokat, melyek lehetetlenné teszik a normális gazdasági élet folytatását.”⁴¹ Az elmondottakat ráadásul helyi példákkal is igyekezett alátámasztani, majd „az alezredes lendületes, a kivándorlás megakadályozására irányuló befejező szavait a közönség megértő lelkes éljen kiáltással fogadta.”⁴² Carmela Patrias Kocsis András élményeiről ír fentebb már említett könyvében.

³⁸ Zágonyi, 1926. 207.

³⁹ Bartók Béla: „Pásztor a Prérin: Blickhardt Tivadar, a kanadai magyarok egri papja.” In: Ambrus, László és Rakita, Eszter (szerk.): *Amerikai magyarok - magyar amerikaiak: Új irányok a közös történelem kutatásában*. Eger: EKE Líceum Kiadó, 2019. 26. Elérhető: https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5177/1/191_208_Bart%C3%B3k.pdf.

Letöltve: 2024.04.10.

⁴⁰ „A Kanadába kivándorló magyarok tragédiája.” *Nyírvidék*, 1927. március 18. 6.

⁴¹ *ibid.*

⁴² *ibid.*

Kocsis Mikóháza utazott, hogy Zágonyit meghallgathassa. Még 1980-ban is emlékezett rá: miután rájött, hogy Zágonyi negatív képet fest a kivándorlási lehetőségekről, egyszerűen a kormány ügynökének tekintette, és figyelmen kívül hagyta, amit mondott, inkább hallgatott az „Amerikások” (vagy akkor már inkább „Kanadások”) beszámolóira.⁴³

Zágonyi a vidéki települések mellett 1927. január 5-én a budapesti Zeneakadémián is tartott előadást, amelyről a *Pesti Hírlap* január 8-án számolt be. Bár a közönség és így az előadói stílus is teljesen más volt, a témák megegyeztek: „Ismertette a Kanadába kivándorolt magyarok nyomorát. Előadásában kárhoztatta a kivándorlásra csábító ügynökök lelketlen spekulációját.”⁴⁴ Az előadás szövegét „Beszámoló felolvasásom a Kanadába kivándorló magyarok sorsáról” címmel nyomtatásban is elérhetővé tette, így ez a leirat pontosabb betekintést ad az elhangzottakba. Itt már a szöveg elején egyfajta előszóként egyértelművé teszi a dokumentum célját: „Előterjesztem mint jelentést Magyarország hivatalos tényezőihez, mint kérelmet a magyar társadalomhoz; legyen ez »vészejel« a kivándorolni szándékozók számára.”⁴⁵ Tartalmilag megismétli a korábban bemutatottakat, de még jobban kidomborítja, hogy a Trianon utáni Magyarország és az utódállamok magyarjai számára miért is oly veszélyes a kivándorlás (és az azt erősítő ügynöki munka, a „láthatatlan ellenség”). Itt is hangsúlyozza, hogy „önkéntes felderítőként”, saját költségére és „veszélyére” utazott ki, bár azt is megemlíti, hogy jelentését „a hivatalos Magyarországhoz – az erre illetékeseknek – illő módon, kellő időben mindig megteszem.”⁴⁶ Megemlítendő, hogy revizionista álláspontja is sokkal erőteljesebb, mint korábban, hiszen a kivándorlást azért is tekinti veszélyesnek, mert az azzal járó embervesztés miatt nem látja lehetőségét „Nagymagyarország” visszaszerzésének. A megosztott tapasztalatok összecsengenek a könyvben szereplő „A”, „B” és „C” élményeivel és a zárás is hasonlóan pesszimista:

6000 ember vándorolt ki 1926-ban Kismagyarországból, cca. 105 milliárd magyar korona kiutazási költséggel és a magával vitt készpénzzel. Ebből legalább 80 milliárd adósság, melyért a jótállók vagyonát fogják elárverezni, mert a szerencsétlen kivándorlók nagy része önmagát sem képes odakint fenntartani. Akik átszöknek az

⁴³ Patrias, 1994. 58–59.

⁴⁴ „Előadás a kanadai viszonyokról.” *Pesti Hírlap*, 1928. január 8. 12.

⁴⁵ Zágonyi Sámuel: „Beszámoló felolvasásom a Kanadába kivándorló magyarok sorsáról. Budapest, 1927. évi január hó 5-én a Zeneakadémia dísztermében.” Budapest, szerzői kiadás (?), 1927. 1.

⁴⁶ Zágonyi Sámuel, 1927. 6.

Egyesültekbe: elfogják, bezárják, aztán deportálják őket. Elzül-
nek erkölcsileg, anyagilag. És Csonkamagyarország elvesztett
6000 családfenntartót.⁴⁷

Zágonyi tevékenységének hatása

Az, hogy Zágonyi könyvének és előadó körútjának milyen hatása lehetett, nehéz, ha nem lehetetlen, megítélni. Egyrészt azért, mert nem mérhető, hogy hányan gondolhatták meg magukat tevékenykedése miatt, de azért sem, mert mire esetleg hatása érezhető vagy mérhető lett volna, a gazdasági világválság véget vet ennek a migrációs hullámnak, a 30-as évek elején pedig már Kanada is bezárja kapuit a bevándorlók előtt. Ráadásul a korabeli visszajelzések is ellentmondásosak. A Zeneakadémián elmondott beszéd kiadott leiratának végén például Zágonyi idézi a „*Hangya szerkesztőségének*” levelét a következőkkel: „Alezredes úr előadásának már is visszhangja támadt, amennyiben egy tiszabüdi földműves levelet intézett hozzánk, melyben kijelenti, hogy mintegy ötven-hatvanan lefizettek a nyírbátori takarékpénztárnál 1-1 millió koronát valamilyen ügynök biztatására Kanadába való kivándorlás céljából. Most azonban, hogy olvastak Alezredes úr tapasztalatairól, lemondtak kivándorlási tervükről és szeretnék a pénzüket visszakapni.”⁴⁸ Valószínűleg erről a csoportról számolt be további előadásai esetében is,⁴⁹ míg más források is esetleges sikerekről számoltak be: „Úgy tűnik, az agitáció sikerrel járhatott, mert a kivándorlás végül is nem öltött nagy méreteket erről a vidékről.”⁵⁰

Ahogy azonban Patrias könyvében is láttuk, valószínűleg sokan ignorálták Zágonyi figyelemfelhívását, elképzelhető, hogy a könyv nem is jutott el hozzájuk, illetve az előadáson elhangzottak ellenére is a kanadai kivándorlás mellett döntöttek. Erre jó példa az a cikk is, amely egy Kanadából érkezett beszámoló kapcsán jegyzi meg, hogy az előadások ellenére is vannak, akik kivándoroltak, „[p]edig az alezredesnek igaza volt.”⁵¹ Szászi Ferenc is inkább azt hangsúlyozza tanulmányában, hogy Zágonyi tevékenységének nem volt látható eredménye: „Az előadások és a kivándorlást más módon is korlátozni szándékozó megyei törekvések nem hozták meg a várt eredményt, 1927-ben 1214, és 1928-ban 885, az országos kivándorlási mozgalom érintése során már említett kanadai korlátozások ellenére

⁴⁷ Zágonyi Sámuel, 1927. 5.

⁴⁸ Zágonyi Sámuel, 1927. 8.

⁴⁹ „Somogyi magyarok! Ne menjetek Kanadába!” *Uj-Somogy*, 1927. február 24. 1.

⁵⁰ Kormány et al., „Tuzsér”.

⁵¹ „Aki nem hitt az alezredes beszédének, csak menjen ki Kanadába. Király János szalonai legény szomorú levele az új világból.” *Magyar Jövő*, 1927. szeptember 10. 4.

1929-ben még mindig 607, 1930-ban pedig 540 Kanadába szóló útlevelet állítottak ki a vizsgált megyében.”⁵² Valószínűleg mindez összhangban lehet a Glant Tibor által korábban az Egyesült Államok kapcsán említett hozzáállással, főleg, ha Zágonyi tevékenységét valóban a kormányzattal azonosították: az emberek jobban hittek a rokonoknak és falubelieknek, mint a kormányzati kommunikációval összhangban lévő érveknek (még ha azok valós aggodalmakról számoltak is be), így sokkal erőteljesebben hatottak a kivándorlást buzdító információk, mint a kormány figyelmeztető és szabályzó intézkedései.⁵³

Bár konkrét hatása nem mérhető, és Zágonyi írásának háttere több kérdést is felvet, a volt alezredes valóban alapos és sok tekintetben megbízható könyve igazán figyelemreméltó és további kutatásra is lehetőséget ad. Dreisziger Nándor és szerzőtársai a három kivándorló történetét taglaló részt angol nyelven is kiadták, ezt talán a kötet más részeivel is érdemes lenne megtenni, hiszen egyedi betekintést adnak a korszakba, és ezáltal akár a források is könnyebben beazonosíthatóvá válnának. Bár feltételezhető, hogy a kivándorlás mérséklése érdekében végzett tevékenységéhez kapott valamilyenfajta támogatást, ez nem jelenti azt, hogy írásainak és előadásainak ne lett volna olyan valóságtartalma, amelyet a kivándorlónak valóban érdemes lett volna megfontolni (az ügynökök által végzett tevékenységek visszássága, a nehéz kanadai körülmények, embercsempészet stb. kapcsán), ezáltal elkerülve az őket leginkább sújtó kihívásokat. A kivándorolni szándékozók nehéz helyzetben voltak, hiszen két szélsőséges Kanada-kép között találták magukat, és egy jobb élet reményében talán könnyebben bíztak a sikert, mint a bukást előtérbe helyező narratívákban.

⁵² Szászi Ferenc: „Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között.” *Agrártörténeti Szemle*. 32 (1990) 176–204. 181.

⁵³ Glant Tibor: „Travel Writing as a Substitute for American Studies in Hungary.” *Hungarian Journal of English and American Studies*. 16.1–2 (2010) 171–184.

Húsvéti szokások az egykori Debrecenben – kis összefoglaló

Horog Máté

szociálpedagógus, szociálpolitikus

Benita Gyermekvédelmi Szolgáltató, ifjúsági programvezető,
a City-Legends.Com alapítója, alkotója

Bevezető gondolatok

Az idei nagyböjti időszakban felkérést kaptunk az egyik debreceni hírportál újságírójától, miszerint szeretne velünk egy interjút készíteni a régi debreceni húsvéti szokásokról. Bár korábban összeállítottunk egy alternatív városjárást¹ a debreceniség és a cívis jelzők jelentéstartalmairól, kérdéseiről, rövid történeti áttekintéséről, amelyen ugyan részben érintettük az egykori cívis ünneplési szokásokat is (ezzel együtt a húsvéti ünnepkört), de akkor mégsem nyílt lehetőség mélyebb vizsgálódásra, az életmód ezen jellemzőinek pontosabb bemutatására. Debrecen története és lakóinak egykori szokásrendszere sok szempontól jól feltárt, így, amikor megkaptuk az interjúval kapcsolatos felkérést, először azt reméltük, könnyű dolgunk lesz, miszerint a témában készült korábban átfogó kutatás. Tévedtünk, hiszen egy jól tematizált, kifejezetten az alföldi, azon belül pedig a debreceni városi húsvéti szokásokról nem találtunk tanulmányt. Természetesen húsvét előtt gyakran jelennek meg különböző cikkek a témában², de csak részben érintik a helyi vonatkozású népszokásokat. Az interjú a kezdeti nehézségek ellenére elkészült³, ugyanakkor azt gondoltuk, hogy egy kis összefoglaló írásban mindenképpen leírjuk az általunk feltárt adatokat, annál is inkább, mert az interjúból annak időbeli korlátjai miatt sok érdekes információ kimaradt.

A húsvéti ünnepkör – a kapcsolódó magyar népszokások rövid áttekintése

Ahhoz, hogy a helyi hagyományokat kontextusba helyezhessük, feltétlenül át kell tekintenünk a húsvéti hagyományokkal kapcsolatos általános magyar népszokásokat, hiedelmeket.

¹ Alföldi „Cívis” Városjárás

<https://www.city-legends.com/index.php/hu/2014-04-25-16-06-09>

² L. az irodalomjegyzékben ajánlott néhány, a témában írt cikk linkjét.

³ Egyre kevesebben locsolkodnak húsvétkor <https://www.haon.hu/helyi-kozelet/2024/03/husvet-szokas-hagyomany-locsolkodas-horog-mate-podcast>

A húsvét a keresztyénség egyik legnagyobb ünnepe, e napon ünnepeljük Krisztus feltámadását (Magyar Néprajzi Lexikon é. n.). A húsvét közepe és lelke a keresztyén életnek (Molnár V. 2022).

A húsvét általános népi hagyományainak rövid összefoglalásaként álljon itt a Magyar Néprajzból (Magyar Néprajz é. n.) néhány adat, kiegészítve több szerző fontosabb megállapításaival. A húsvét mozgó ünnep, amelynek időpontját 325-ben a niceai zsinat a tavaszi napéjegyenlőséget (március 21.⁴) követő holdtölte utáni első vasárnapban állapította meg. A virágvasárnappal kezdődik a húsvéti ünnepkör, ezt követi a nagyhét, a húsvétvasárnap, a húsvéthétfő, záró napja a fehérvasárnap. A keresztyén egyházban viszont a húsvéti előkészület a negyven napos nagyböjttel indul (szokása a 7. századtól ered), amelynek nyitó napja a hamvazószerda (más néven böjtfogószerda, szárazszerda, aszalószerda stb.), amely elnevezés utal a hamvazás egyházi és laikus szokására, másrészt a böjt kezdetét jelzi. A mise után az elmúlt évi, virágvasárnapon szentelt barka hamuját a pap megszentelte és keresztet rajzolt a hívek homlokára. Ehhez a naphoz kötődik néhány népi hiedelem: aki hamvazkodik, annak nem fog fájni a feje; volt, ahol a legények egy vödör kormos vízzel, rossz meszelővel az útjukba kerülő lányokat „möghamvazták”, valamint megjelentek jelmezes, maszkos hamvazási játékok is. A nagyböjti időszak ötödik vasárnapjának a neve feketevasárnap (Barna 1979; Molnár V. 2022), egyes helyeken ekkor tették rendbe a sírokat, és meglátogatták a határkereszteket (Molnár V. 2022).

A virágvasárnapot megelőző hetet sokfelé virághétnek nevezték, és alkalmas időnek tartották a virágmagok vetésére a névmágia miatt.

A húsvéti ünnepkör ténylegesen a virágvasárnappal veszi kezdetét, amely Jézus Jeruzsálembé való bevonulásának emlékünnepe, és a húsvét előtti vasárnapra esik. A 7. század óta pálmát szenteltek ekkor, Magyarországon ezt váltotta ki a barka. Néhány népi szokás és hiedelem szintén kötődik ehhez a naphoz: a szentelt barkát felhasználták rontás ellen, gyógyításra, jóslásra, mennydörgés, villámlás elhárítására, fogyasztását javasolták torokfájás ellen, helyenként viszont nem volt szabad bevinni a házba; néhány településen jellegzetes leányszokások alakultak ki (kiszejárás, villőzés).

Az embert a környezete megtisztítására készíti a tavaszi megújulás, ez az alapja a nagyhéthez kötődő praktikus, illetve mágikus cselekedeteknek. A nagyhét legjelesebb napjai nagycsütörtök, nagypéntek és nagyszombat. Nagycsütörtökön (népi elnevezése zöldcsütörtök) megszűnt a harangozás, a szertartásra hívogatás nagyszombatig kerepeléssel történt (a gyerekek ekkor adományt gyűjtöttek), egyes helyeken ekkor történt a pilátusverés, a pilátuségetés is, a déli területeken a családok spenótot, fiatal csalánt főztek, hogy jó termés legyen.

⁴ Bár ez a dátum is mozgó: 2011 óta március 20-ra esik, 2048 után március 19-e lesz a napja.

Hagyományosan ezen a napon újították meg a papok a fogadalmukat és áldotta meg a püspök a különböző szentelményeket. A hagyomány a pénteki napot általában szerencsétlennek tartotta, nagypéntek pedig különösen az volt, ekkor a protestáns vallásúak sem ettek húst, ugyanakkor ezen a napon ajánlott volt a pálinkaivás, de a kenyérsütés tiltott volt, mert az ilyen kenyér kövé vált (tüzet egyébként sem szítottak, arra korábban évente egyszer, nagyszombaton volt alkalom). Ezen a napon tiltották az állattartással, földműveléssel kapcsolatos munkákat, de annak ellenkezőjére is találunk példát. Időjárásjósó napnak is tartották a nagypénteket, de az egészségvarázsló célzatú mosdás („holló ilyenkor mossa a fiát”) és a jószágfürösztés is sok helyen volt ismert. Érdeemes megemlíteni azt az Újszentmargitán lejegyzett hiedelmet, miszerint a halottak Minden-szentekkor búcsút járnak, de nagypénteken is, mert az Krisztus halálának napja. Nagyszombatra virradó éjszakához kötődik egy házasságjósó szokás: az egész napi böjt után a leány megfürdött, törölközés nélkül feküdt le, de a törölközőjét a párnája alá tette, s az a legény lesz majd a férje, aki álmában megtörli az arcát. Nagyszombaton volt a féregűzés, amely a húsvéti nagytakarítással, meszeléssel egészült ki. Az ősegyházban nagyszombat este kereszteltek, és a hívek körmenettel hozták a világ tudomására a feltámadás örömét.

A keresztyénségnél a vasárnap lesz a szent nap, mivel Krisztus ezen a napon támadt fel (korábban ez a szent nap és egyben a hét kezdete a zsidóságnál szombat volt) (Molnár V. 2022). Húsvétvasárnaphoz az alábbi hagyományok kötődnek. Virradatkor történt a határjárás, ezen a napon már nem főztek, a trágyát nem hordták ki az istállóból, nem söpörtek, nem varrtak, nem hajtott ki a csorda és nem fogtak be állatot sem. Húsvétvasárnap már megjelent a víz fontossága, a ma is ismert jellegzetes ételeket (húsvéti sonkát, kalácsot, tojást) fogyasztottak. A nagy ünnepekhez állandó étrend kapcsolódott, de természetesen vidékenként, vallási felekezetenként ez változott (Balassa – Ortutay 1979). Az ételeket megszenteltették a templomban, a görögkatolikusoknál ekkor volt a pászkaszentelés. Csíkszeredán több ezer hívő tömött sorokban várta a papot, hogy a húsvéti eledeleket megszentelje. A szentelt ételek maradékát gyakran a tűzbe vetették, de sokféle módon fel is használták.

Húsvéthétfőn (vízbevető, vízbehányó hétfő) történt a locsolkodás a lányos házaknál, aminek az alapja a víz tisztító, termékenységvarázsló erejébe vetett hit. Eredetére több legenda is kialakult: utal a keresztelésre, valamint a Jézus feltámadását hirdető jeruzsálemi asszonyokat locsolással akarták a zsidók vagy a katonák elhallgattatni (Magyar Néprajzi Lexikon é. n.).

Eredetileg a locsolás erőszakos formában történt a kútnál, a szagos vízzel, kölnivel való locsolás és a locsolóvers újabb keletű szokás, előbbi használata a két világháború között terjedt el általánosan. Alapvetően nem a köszöntő volt a locsolás lényege, hanem az öntözködés, ennek ellenére például a hajdúhadházi református húsvétköszöntők egész sorát jegyezték le. A locsolás után a locsoló-

kat sonkával, kocsonyával, kaláccsal, borral kínálták. Néhol a locsolás helyett a vesszőzés volt szokásban. Leginkább a Dunántúlon volt hagyománya, a Felvidéken pedig arra is volt példa, hogy a lányok korbácsolták meg a fiúkat (Magyar Néprajzi Lexikon é. n.). Húsvétvasárnaptól már újra lehetett táncolni, ekkor tartották a húsvéti bálokat. Hagyományosan hétfőre esett a napja (Magyar Néprajzi Lexikon é. n.).

Fontos még külön szólni a húsvéti ünnepkör szimbolikus jelentőségű tárgyáról, a húsvéti tojásról. A tojás ősi termékenységszimbólum, a feltámadás jelképe és már a 12. század óta szentelmény, a locsolásért adott szerelmi jutalom, de a keresztszülők is ezt adták ajándékba. A húsvéti tojások festésére korábban természetes anyagokat használtak (hagymalé, egyéb növények). A tojásdíszítés, tojáshímzés módja a viaszolás és a karcolás, de ismertek a savval írt és a patkolt tojások is. A díszítőmotívum lehet kerámia- és hímzéspinta utánzata, geometrikus dísz, életkép, felirat. A húsvéti tojások később főszereplői lettek különböző gyerekjátékoknak. Egyébként a húsvéti ajándékozásnak más tárgyi hagyományai is vannak (piros vagy sárga csizma). Az ajándékozó nyúl mint húsvéti jelkép, újabb, feltehetően német eredetű. A Magyar Néprajzi Lexikon (Magyar Néprajzi Lexikon é. n.) megemlíti, hogy a tojás díszítése és kultikus felhasználása alapvetően nem keresztyéni eredetű, használata elsősorban Európa keleti felén ismeretes, nyugatabbra, ahol él a hagyománya, általában egyszínűre festik. Hazánkban legkevésbé az Alföldön hímzik a tojást, sok helyen batikolják, a díszítőelemek egy része az ősrégészeti anyagban, az ókori kultúrák szimbólumaiban lelhető fel, más része reneszánsz eredetű. Elsősorban nők készítették, de a férfiak végezték a karcolást és patkolást. Egy időben feudális szolgáltatás volt a húsvéti tojás. A manapság elterjedt gyári készítésű csokoládé, műanyag húsvéti tojás előzménye az egykori húsvéti tojás-imitációk készítése, ajándékozása (a parasztságnál fából). Fogyasztásához a parasztságnál hiedelmek fűződtek: jótékony hatással bírt, héját mágikus tárgyként használták, a görögkeleti vallásúak sírokra tették (ezen egyház hatásterületén egyébként is hangsúlyosabb szerepe volt).

Húsvétkedden történt a visszalocsolás.

A húsvéti ünnepkör zárónapja a fehérvasárnap. Ezen a napon történt egyes helyeken a szertartásos barátságkötés szokása, a komálás, mátkálás.

Érdekességként még megemlítjük – annál is inkább, mert a temetőbe járás húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó szokásának Debrecenben is volt hagyománya, de erről később írunk –, Hajdúdorogon úgy tartották, hogy húsvéthétfő után egy héttel van a holtak húsvétja. Kimentek a hozzátartozók a temetőbe, vittek kalácsot, a pap által végzett szertartás után szétosztották a szegények, koldusok között. Viszont ez a szokás az 1970-es években itt már nem élt, ellenben Máriapócon igen. Itt viszont kalács helyett mézzel édesített aszalt szilva és főtt búza keverékét vitték magukkal, amelyet kenyérből elfogyasztottak. A hagyomány élt

egyébként még Pocsaj, Vértes, Bedő, Álmosd településeken, de távolabbi helyeken, más nemzetiségűeknél is, ezeken a területeken szintén kalácsot vittek magukkal az emberek a temetőbe (Kárpátalján, Galíciában, Békésben, magyarok, rutének körében). Egyébként a büdszentmihályi és a hajdúdorogi görögkatolikusok szerint egy évben öt halottak szombatja volt (ekkor a halottakért szólt a mise), ezek közül négy a nagyböjt idejére esett (Barna 1979).

A húsvéti ünnepkör – az egykori debreceni szokások áttekintése

Bevezetesként fontos megjegyezni – amint utaltunk rá nyitó gondolataink között –, hogy átfogó tanulmány eddig nem született a hagyományos húsvéti szokások és Debrecen kapcsolatáról, de korai adat is viszonylag kevés található a témában. Kálnási Árpád több művében közöl bővebben információkat az egykori húsvétkok menetéről, azonban, ahogy az egyik művének recenziója idézi magát a szerzőt, a cívisek szokásairól az időben visszamenőleg leginkább csak a 20. század elejéig kapunk információkat (Györi 2020).

1. Böjti, virágvasárnap és nagyheti szokások

A keresztyén egyház által hirdetett Megváltó, azaz Jézus Krisztus életének legfőbb mozzanatai – születése (karácsony), kereszthalála (nagyéntek), feltámadása (húsvét) – a cívis társadalom ünnepi szokásait, hitvilágát is befolyásolták (Kálnási 2019).

A nagyböjt kezdőnapja, a hamvazószerdá fogalma ismert volt a városban, ehhez két rigmus is kötődik. „Hamvazó, hamvazó, engem itthon hagyó” – a lányok mondták, ha nem mentek férjhez farsang idején. Erre válaszként a legények a pártában maradt lányoknak azt mondták: „Hamvazó, hamvazó, lányokat otthon hagyó” (Kálnási 2005; Kálnási 2019). A böjti időszakban kezdődött a földdel való munka, amikor jöttek a tavaszi és a böjti szelek, közeledett a húsvét, és jól megszikkadt a föld. Erről egy református vallású, középbirtokos gazdálkodó, Bak Imre beszélt (Kálnási 1999). Tavasszal a gazda elvégezte az összes előkészítő munkát, így például a metszést, a permetezést, a szántást, a boronálást, a vetést, de a szarvasmarhákat is „kiverte” a legelőre (Kálnási 2019). Nagyböjt idejére esik Gergely-nap (március 12.), a debreceni néphit szerint az ekkor esett hónap mágikus ereje, szeplőeltávolító hatása van (Barna 1979).

A virágvasárnap ünnepéhez Debrecenben fellelhető hagyományos szokás a katolikus hívőkhöz kötődik: a szentelt barkát a tűzbe dobták (Barna 1979). A virágvasárnapot természetesen a református vallásúak is megtartották (Kálnási 2019).

A tavaszi megújulás, a böjt időszakának és a nagyhét elejének fontos eseménye volt a cívis tanyai parasztgazdaságokban a tisztálkodás, a rendcsinálás és a ház nagytakarítása, meszelése. Erre évente legalább egyszer – tavasszal, húsvét előtt – szántak időt, de volt, ahol ősszel, terménybetakarításkor is kimeszelték a

házat, különösen akkor, ha esetleg lakodalom, vagy más, fontos családi esemény is történt a háztartásban. A háziasszonyok vagy a család nőtagjai, illetve a cselédek végezték a munkát. A bútorokat kirakták az udvarra, letapasztották a megrongálódott házrészeket, lemázolták a ház földjét, a ház falát is. Kisiparosok vagy háziiparosok által készített meszelőket használtak. Az eljárás egyben felfrissített és fertőtlenített. Fehér, tejszerűen híg oltott mésszel alulról fölfelé haladva meszeltek, majd pedig a fal alját sötétbarna, sötétszürke színű festékkel húzták el. Gyakorlat volt az is, hogy a mészbe kevés színező anyagot, kék színű festéket kevertek. Tudunk arról is, hogy a 19. század végén a meszelt falfelületeket pingálták, elsősorban vidékünkön a híres balmazújvárosi pingás asszonyok: ötletes és szép mintákkal díszítették a falakat, amelyhez összekötözött, régi harisnyából készült eszközöket használtak (Kálnási 2019).

Nagycsütörtökre a cívisek is az oltári szentség (úrvacsoraosztás) szerzésének napjaként tekintettek, amely alapvetően a nagycsütörtöki utolsó vacsorára emlékeztet. Régebben az egyház szigorúan megkövetelte tagjaitól az úrvacsoraosztáson való részvételt. A 18. századtól ennek a református gyülekezetekben a következő hagyományos alkalmi alakultak ki: nagyböjt első vasárnapja, húsvét első és második napja, pünkösd első és második napja, újkenyér, újbor, karácsony első és második napja. Az úrvacsoraosztás előtti hét a nagyhét, illetve bűnbánó hét (Kálnási 2019).

Amint az előző fejezetben írtuk, nagypénteken alapvetően tiltott volt a munka, de akadnak kivételek is. Vidékünk erre nagyon jó példa. Hajdúböszörményben, Debrecenben, Nádudvaron, Balmazújvárosban a századforduló körül nagypéntek volt a hagyományos ideje a farkalásnak, a herélésnek, a jószágok bélyegzésének, de például a Hortobágy vidékén elsősorban a lovakat fűrösztötték (Magyar Néprajz é. n.). Egy időben a bikaborjak herélése a cívis gazda számára jelentős esemény volt, böjti ételekkel, 1-2 kulacs borral felszerelve kiment a tanyájára. A herélés célja a háziállatok hímjeinek ivartalanítása során az alkalmatlan egyedek kizárása a tenyésztésből, a jószágok vérmérsékletének megváltoztatása. A juhok esetében elkötötték a heréket, a ménlovaknál kimetszették azokat, amely nagy szakértelmet igényelt a gazdától. A pásztorok a kivágott heréket tojással megsütve elfogyasztották. Ezen a napon kurtították meg a nőténybárányok farkát is. A herélt állat elnevezése megváltozik, és a rosszul herélt állatoknak is külön nevet adtak (komor ló, komor bika) (Kálnási 2019).

Nagypéntek volt az egyetlen olyan nap az évben, amikor hagyományosan a reformátusok is böjti ételeket⁵ fogyasztottak (Kálnási 2019; Barna 1979). A legszigorúbb formája az volt, hogy nagycsütörtök estétől nagypéntek estig, amíg az esthajnalcsillag nem jelent meg az égen, sem ételt, sem italt nem vettek magukhoz a böjtölők (Molnár 1985).

⁵ Az ünnepkörhöz kötődő ételekről még lentebb szólunk.

A cívisek társadalmában a halottakkal való kapcsolat alapvetően racionális elveken nyugodott. Általános elv volt, hogy „Holtnak holt, élőnek élő a társa”. Közeli hozzátartozó esetén egy évig gyászoltak, fél évig teljes gyászban, fél évig félgyászban. Az első fél évben külön megterítették a halott személynek, vígasságokon nem vettek részt. Ugyanakkor a gyászév után a férfiak, főleg, ha kiskorú gyermeket neveltek, újraházasodtak (nők ritkább esetben). Innentől kezdve a halottat nem nagyon emlegették, úgy tartották, hogy a sokáig tartó siratás nem hagyja a halottat nyugodni. A sírhoz „fütől való fát” állítottak, ha a fejfa kidőlt, a sírt benőtte a fű, az előbb-utóbb feledésbe merült. A cívisek ugyanakkor egy évben egyszer, nagypénteken kimentek a temetőbe (Balogh 1973).

A vallásosságnak egykor a cívis polgár életének szinte minden területén szabályozó szerepe volt. Viselkedési és erkölcsi normákkal szolgált, az egyéni élet fordulópontjain és egyéb válságokon ünnepélyes szertartásokkal segítette át a lelki élet gyakorlóját. Magukat a cívisek vallásos, istenfélő embereknek tartották (Kálnási 2019). A 19. század végétől azonban egyre ritkább az istentiszteleteken való részvétel a cívisek körében. Ugyanakkor a bűnbánati istentiszteleteken az adventi időszakban és nagypénteken az asszonyok, diákok mellett a sír felé ballagók is igencsak megjelentek, a „mégsem lehet tudni, ha nem használ, de nem is árt” elvet követve (Balogh 1973).

Debrecenben is ismert volt a rigmus „nagypénteken mossa holló a fiát” változatban, ezért a – nagyobb folyó nélküli városban, de mégis élő víznek minősülő – Kondorosra jártak le a környéken lakó lányok és asszonyok lemosni a szeplyőt az arcukról. Viszont általánosan elmondható, hogy nagy hagyománya volt a környéken a nagypénteken történő tisztálkodásnak, állatok fürösztésének (Barna 1979). Egy kedves nagypénteki hiedelem szerint a lányok mosakodjanak meg a fecskék felkelte előtt, a legközelebbi fűzfa alatt, aminek következtében olyan frissek lesznek, mint a fecske és a hajuk olyan nagy lesz, mint a fűzfa gyökere (Molnár 1985).

A Tiszántúli Református Egyházkerület gyülekezeteiben a 18. században, de tovább is élt – a tiltások ellenére – a nagypénteki passió szokása. Ekkor a passiót énekelték vagy prózában hallgatták, illetve előadták egy korábbi néphagyomány részeként a gyülekezetekben. Nagypénteken három Istentiszteletet tartottak, és alapvetően ez a nap a legnagyobb református ünnepként jelent meg a gyülekezetek életében (Molnár 1985).

2. Húsvétvasárnap és –hétfő

Néhány, az egyházi ünnepekhez kötődő, egykori cívis kifejezéssel nyitjuk a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó debreceni szokások bemutatását. Csonkahétnek nevezték az olyan hetet is, amelynek egy része ünnepre (karácsonyra, húsvétra, pünkösdre) esett. Ünnep szombatjának nevezték a karácsony, a húsvét, a pünkösd előtti napot. Az ünnepek hétfője, azaz egy kétnapos ünnep (esetünkben a

húsvét) második napja szerepel egy 20. század első évtizedéből származó elemi iskolás versben: Hétfő hetibe, kedd kedvibe, szerda szeribe, csütörtök csűribe, péntek pitvarába, szombat szobájába, vasárnap kétszer az Isten házába. A tojásírás (húsvéti) kifejezés ismert volt a városban (Kálnási 2005). Az öntözés kifejezést a húsvéti locsolkodásra használták (Kálnási 2019).

Népi megfigyelések is kötődnek Debrecenben a húsvéhoz. A „húsvéti, a húsvét körüli eső szűk esztendőre mutat”, illetve „Fekete karácsony, fehér húsvét”, azaz, amennyiben nincs hó karácsonykor, lesz majd húsvétkor (Kálnási 2005). Ismert volt még a „Hármas ünnep, hetes eső” kifejezés is: a hármas ünnepeket gyakran hosszú esőzés követi. Az állatokhoz kötődő megfigyeléshez tartozik, hogy például a szalonkahunzás a holdjárás függvénye, a húsvétot követő 5. vasárnap utáni hétfőn esedékes. Külön figyelmet érdemel a Holnapután kiskedden, bornyúnyúzó/báránynyúzó/birkanyúzó pénteken szólás, amelynek jelentése sohanapján, amely a húsvéhoz és a nagypéntekhez kötődik, és arra utal, hogy egykor a húsvét háromnapos ünnep volt (Kálnási 2019).

Az iskolában húsvétkor és karácsonykor a magaviseletet, a szorgalmat és az előmenetelt osztályozták, csak tanév végén kaptak a tantárgyakból érdemjegyet a tanulók. Egyébként a puritán vallásos nevelés része volt, hogy az egyházi énekeket, így a húsvéti zsoltárokat is, könyv nélkül és énekléssel kellett tudniuk a gyerekeknek (Kálnási 2019).

A konfirmáció (jelentése megerősítés) eredetileg a húsvéti ünnepkör helyi szokásainak fontos része volt. A konfirmáció a református, illetve a protestáns egyházak szertartása, amely során a fiatal (korábban 12, jelenleg 13-16 éves) fiúkat és lányokat a gyülekezet teljes jogú, felnőtt tagjává avatja – manapság felnőttek is konfirmálhatnak. A konfirmandusoknak egy előkészítő után ünnepélyes keretek között vizsgát kell tenniük a gyülekezet előtt a hittételek, imák, vallásos énekek elsajátításából, ezt követően áldásban részesülnek, és jogot nyernek az első úrvacsora vételére. A konfirmáció hagyományos napja a reformátusoknál az áldozócsütörtök mellett a nagypéntek volt, és pünkösdkor, illetve húsvétkor vettek először úrvacsorát. A civis közösségben ez egyébként abból a szempontból is szimbolikus volt, hogy a nagykorúsítást, a legény- és leánysorba lépést jelentette (Kálnási 2019).

A legáció (jelentése ünnepi követség) fogalma is erősen kötődik a húsvéhoz. A református (és unitárius) teológiai akadémiák és kollégiumaik diákjaikat küldik ki legátusként kisebb gyülekezetekbe a nagy egyházi ünnepeken (karácsony, húsvét, pünkösd). Ilyenkor a legátusok prédikálnak, segédkeznek a helyi lelkészeknek, adományokat gyűjtenek. Alapvetően a Debreceni Református Kollégium azokra a helyekre küldi ki a legációt, ahonnan a diákjait toborozza. A szokáshoz tartoznak az elekción (a legáció helyszínének kiválasztása a legátus számára) és a mendikáns (a kislegátus) kifejezések is. A régi időkben többnyire

gyalog és kocsiszekéren jártak a legátusok, ez is ihlette a nép nyelvén élő, vándorló diákokról szóló történetek, anekdoták kialakulását (Kálnási 2019).

Az egész ország területen gyakorolt, eredetileg termékenységvarázsló népszokást, a húsvéti locsolkodást Debrecenben és a körülötte elhelyezkedő tanyavilágban is tartották, bár vidékünkön halványabban élt ez a szokás (Kálnási 2019; Füzes és mtsai 1989). Debrecenben két fő változata volt a locsolásnak: a vödörrel való öntözés és a szagos vízzel, rózsavízzel, később kölnivel való locsolás (más néven locsolózás). Az előbbi szokás a legényekhez, az utóbbi a fiúgyermekhez kötődik. A meglocsolt lányok húsvéti tojást, hímet adtak a legényeknek, de a 20. század elején még nem volt divatban a festett tojás⁶ (Kálnási 2019). Egykor Debrecenben a húsvét másodnapján locsolkodó legények virágot kaptak a lányoktól, amelyet azután a gomblyukba tűztek. A századfordulón mindenhol jártak locsolkodni, gyerekek, fiatalok csapatban, idősebbek egyedül is. A felnőttek, férfiak már csak ettek-ittak, tojást nem, esetleg virágot kaptak. A fiatalok délig járhattak, az idősebbek délután is. Debrecenben összességében a húsvét a barátok és a rokonlátogatások ideje is volt (Barna 1979). A Hajdúságban, Szabolcsban és Szatmárban legfőképpen a keresztszülők a keresztyermeküket ajándékozták meg hímes tojással. Egyébként is a keresztyának az elsők között járt a locsolás és a keresztyermek mindig több tojást kapott, mint más locsoló (Molnár 1985). Ugyanakkor a város legszegényebb társadalmi rétegeiben húsvét másodnapján kéregetni mentek a kisfiúk, és annak is örültek, ha kaptak egy darab kenyeret, kalácsot vagy bármi mást. A nagyobb fiúk, legények a lányokat csak vízzel locsolták: kivitték őket a kúthoz, megpancsolták őket, vagy egy vödör vizet vágtak a nyakuk közé és ezzel kész voltak. Abban az időben így locsolkodtak, nem kölnivízzel. Erről Lajos Gézáné Szabó Margit, református vallású, egykori cseléd-segédmunkás beszélt egy interjú során (Kálnási 1999). Szokásban volt az is, hogy a lányok és az asszonyok húsvét harmadnapján locsolkodtak, ekkor volt erre lehetőségük (Kálnási 2005).

Az országosan elterjedt köszöntő locsolóversek szokása itt sem népi eredetű. A gyűjtések alapján, Debrecenben és környékén ismert néhány vers: 1. Zöld erdőben jártam, kék ibolyát láttam. El akar hervadni, szabad meglocsolni? 2. Zöld erdőben jártam, piros tojást láttam. Bárányhúzza csengős kocsin mindjárt odaszálltam. Nesze hát, rózsavíz, gyöngyöm, gyöngyvirágom! Hol a tojás, piros tojás? Tarisznyámba várom. 3. Kerek erdőn jártam, kék ibolyát láttam. Itt is van egy ibolyaszál, el akar hervadni. Szabad-e locsolni? 4. Én kis kertész legény vagyok, rózsafákat locsolgatok. Itt is van egy rózsafa, el akar hervadni, szabad-e locsolni? 5. Én kis görög hömbörödök. Ha betérek, tojást kérek. Ha nem adtok tojást, lefosom a padlást. Ez utóbbi verset általában huncut felnőttek tanították be a kisfiúknak (Kálnási 2019).

⁶ Az ünnepkörhöz kötődő ételekről, így a húsvéti tojásról még lentebb szólunk.

Balogh István leírása szerint az évnek csak három jeles napja volt a civisek körében: az újév, a pünkösöd és a húsvét (Balogh 1973), ugyanakkor ezt a sort kiegészíthetjük még a nemzeti ünnepek, családi alkalmak és gazdasági ünnepek megtartásával (Kálnási 2019). Húsvét másodnapján kora reggeltől a cigányok zeneszóval jártak köszönteni, pénz és húsvéti kalács volt a fizetségük. Érdekes ellentmondás található Balogh egyik megállapításában: szerinte pünkösöd másodnapján a gyermekek versmondással köszöntötték a rokonokat, a fiatalembereknek pedig az egyetlen alkalom volt hívás nélkül és ismeretlenül is lányos háznál látogatást tenni locsolás címen. A gyermekek néhány krajcárt kaptak, cukorra valót, a fiatalemberek egy-egy szál muskátlit a kabátjukra. A vendégeket pogácsával, borral kínálták, de csak három kínálást illet elfogadni (Balogh 1973). Valószínűleg Baloghnak a pünkösöd említésekor írt megállapításai húsvét másodnapjára vonatkoznak, mert hagyományosan pünkösöd másodnapján a város teljes lakossága a Nagyerdőre vonult népiünnepélyt tartani (Kálnási 2019). A többi megállapítása viszont már teljesen összhangban van más kutatók eredményeivel. Kálnási leírja például az egykori udvarlási szokásokról, hogy megszólították azt a legényt, aki gyakori vendégként sokáig időzött a lányos háznál („odakozmált” – mondták róla). Gyakorlatilag a párvalasztás előtti ismerkedésre a szegényebb rétegeknél csekély alkalom kínálkozott (karácsonyi kántálás, szánkózás, mezőgazdasági munkák, húsvéti locsolás stb.), így szinte átmenet nélkül kerültek a házasságba (Kálnási 2019). A Baloghnál említett húsvéti szokásokról Ecsedi (Ecsedi 1935) is ír. Korábban Debrecenben divat volt az ünnepi köszöntés. Példa az ekkor elhangzott jókívánságra: Boldog ünnepre virrasszon az Isten bennünket! (Kálnási 2019). Az ünnepek első napján templomba mentek az emberek, a szórakozás ideje az ünnep másodnapja volt. Karácsonykor betlehemesek jártak, újévkor kántálók, húsvét másodnapján locsoltak, pünkösöd másodnapján az egész város kirándult a Nagyerdőre. Sok járókelőnek kalács, bor, pálinka járt az ünnepen. Nagyobb gazdáknál megjelentek a házi cigányok – akik egyébként a gazda gyermekeinek fontos alkalmain (kézfogó, lakodalom) is muzsikáltak – és elhúzták az öreg gazda hallgató nótáit. Ingyen zenéltek, de jutalmuk terített asztal volt, rajta sült malac, jó bor (Ecsedi 1935).

A húsvéthoz kötődött még egy táncalkalom, a húsvéti bál is. A városban a 19. század elejéig egyébként a táncvigadalmakat tiltották a kollégiumi diákság és gyakran a polgárság részére. Egykor különböző típusú, időintervallumú bálokat szerveztek (Kálnási 2019).

Ennek az alponthoz a végén pedig említsünk meg két természeti katasztrófát, amelyek a környékünkhöz, illetve az elmúlt húsvétokhoz kötődnek! Húsvét első napján, 1940. március 24-én hatalmas árvíz öntötte el Hajdúböszörmény tanyavilágát. Az arra haladó Újvárossy István kocsiját felborította a víz, a környékbeli lakók pedig futva menekítették életüket, jószágukat, élelmüket (Sőregi 1942). Debrecenben pedig az egyébként szelíd vízfolyás, a Tóció okozott nagy

károkat 1939 húsvétvasárnapján: magasra duzzadt, és az állandó vízszintjénél több mint 2,50 méterrel magasabban fekvő közúton átcsapott, majd kiöntött. Elöntötte a Téglavető (jelenleg Nagysándor-telep) keleti utcáorát (Sápi 1968).⁷

3. A húsvéti ünnepkörhöz kötődő hagyományos ételek, étkezési szokások

Bár fentebb már szó esett néhány ételtípusról, következzen néhány további, a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó debreceni hagyományos étkezési szokás, étel, és a tojásfestés szokására is bővebben visszatérünk. Debrecenben az ünnep szerkes, központi részét képezte az étkezés, amelynek kialakult rendje volt. Alapvetően az étkezés hagyományos rendje a civis paraszttársadalomban is a napi kétszeri étkezés volt, de napszámos és bentkosztos cseléd jelenléte esetén háromszor ettek. A dolgoz hétköznapok étrendje egyhangú volt, ezt nagyban oldották a vasárnapok, illetve az egyházi, a világi ünnepek, a családi közösségi alkalmak étkezési szokásai, kiadós és változatos ételei (Kálnási 2019).

Általában a katolikusokhoz hasonlóan nagypénteken a reformátusok sem ettek húst (korábban más pénteki napokon is böjtöltek), ekkor böjtös napot tartottak. Ciberelevest, mákos laskát fogyasztottak, utóbbi neve ilyenkor szabógallér (Kálnási 2019). Más adatok szerint Debrecenben nagypénteken a böjtös étel köménymagos leves és szabógallér (főtt tészta cukorral), korábban pedig susinka (aszalt alma, körte főzve) és hideg lenmagolajos laska volt (Barna 1979).

A húsvéti kalácsot (gyermeknyelven kácsi) gyakran sütötték az Alföldön, így Debrecenben is. A régi civis konyha egyik legrangosabb ünnepi tésztaétele, egészen a múlt század elejéig csak a legnagyobb ünnepeken (karácsony, húsvét és a lakodalom) készítették (Kálnási 2019). A húsvéti kalács másik neve a pászka volt (Kálnási 2005), egyébként a hagyományos zsidó húsvéti kenyér neve is egyben (Kálnási 2019).

Mint korábban is írtuk, eredetileg a civis társadalomban nem volt nagy hagyománya a húsvéti tojásoknak, de később megjelentek az ünnepkörhöz kapcsolódva, az országos tendenciához hasonló festett, hímes, húsvéti tojás néven. A debreceni tanyavilágban maradt fent legtovább a népszokás. Tojásfestésre – különösen a szegényebb rétegek – növényi festékeket használtak (vöröshagyma héját, csalánlevelet); alapvetően csak egyszínű tojásokat készítettek, különösebb minta nélkül (Kálnási 2019), bár Hajdú-Bihar megyében is ismert volt a viaszíró (batik) és a karcolásos technika, a zöld levél rákötése, de sokan tollal és ecsettel festették meg a tojásokat (Füzes és mtsai 1989). A tehetősebbek a boltban vásárolhattak tojásfestéket, majd a városi házaknál áttértek a csokoládétojás ajándékozására. Ahogy a tanulmány első részében említettük, a húsvéti tojás egykor feudális szolgáltatás is volt, ebből eredhet a civisek körében is használt

⁷ A Nagysándor-telep rövid történetét megírtuk egy korábbi tanulmányunkban, amelyben megemlíjtük ezt a természeti katasztrófát is (Horog 2022).

szólás: „Úgy kell vele bánni, mint a hímes tojással” (Kálnási 2019). Itt említjük meg a kukó kifejezést. Korábbi saját gyűjtés⁸ idején azt tapasztaltuk, hogy a szófordulatot leginkább Debrecenben és környékén használják a kifújt tojás héjára, amit húsvétra kézzel megfestenek.

A legfontosabb egyházi ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) és fontos családi események étvendjében a leves kiemelkedő helyet foglalt el. A 19. század végéig a legkedveltebb levesek az úgynevezett savanyú levesek voltak. A parasztság tiszta húslevest evett a legnagyobb ünnepeken, illetve a civisek kappanlevest (herélt kakasból főzött) ettek a húsvéti ebédkor. A leves fontosságát jól példázza a régi civis mondás: „Nem is ebéd, ha leves nincs” (Kálnási 2019). A fentebb említett kukó megjelenik a kukóleves elkészítésében, de arra vonatkozó információt eddig nem találtunk, hogy hagyományos húsvéti leves lenne-e ez az ételfajta Debrecenben.

Napjaink kedvelt húsvéti állata a bárány és a nyúl. A báránynak fontos szerepe van a húsvéti szimbolikában: Krisztust a Biblia Isten bárányának nevezi. A bárány egyébként feltűnik a debreceni, de a szegedi pecséteken is, ami utal az egykori hatalmas jószágirtásra (Bálint 1973 idézi Barna 1979). A bárány fogyasztása húsvétkor összességében újabb keletű szokás (Balassa – Ortutay 1979), bár egyes területeken az egyházi hatás és a bibliai eredet miatt hagyományos húsvéti étel volt (Barna 1979). A nyúl alapvetően nem húsvéti állatként töltött be fontos szerepet az egykori civisek életében. A debreceniek többek között ismerték a mezei és az üregi nyulat, de a debreceni fehér nyúl régen egy kedvelt és tenyésztett házinyúl fajta volt, amelynek helye a nyulas volt. Ma a Nyulas városrész emlékeztet erre a helytörténeti érdekességre. A nyúlhoz népi hiedelem is kötődik: ha nyúl fut elöttünk keresztül az úton, nem lesz szerencsénk. A nyúlra napjainkban becézésként használt nyuszi kifejezés korábban is ismert volt: egy barnatésztából készített mézeskalácsos terméket jelölt. A húsvéti tojás szinonimájaként környékünkön is ismert a nyuszitojás kifejezés (Kálnási 2019).

Végezetül még egy, időbelisége miatt a húsvéthoz kötődő gyümölcsfajtaról írunk. A jászvadóka egy apró, zöldes színű, húsvét idejére beérő téli almatípus (Kálnási 2005). Gyakran a dülőút mellé ültették árnyékot adó fája miatt, a kutatások alapján a Wolf-telep tulajdonosa is azért telepített ilyen fákat, mert kedveskedni akart a munkásainak (Kálnási 2019).

Bár ünnepnapokon a jószívű civis gazdasszonyoktól, gazdáktól a szegényebb járókelőknek kalács, bor, pálinka járt (Kálnási 2019), az adatok alapján sajnos nem minden háztartásban volt hatalmas választéka és bősége az ételek-

⁸ A Debreceni Diák dalos- és anekdotakönyvben található Nagy Debrecen-szótárban említjük meg a kukó kifejezést, mint a városhoz köthető szófordulatot (Horog 2023), ugyanakkor további kutatásra is érdemes a szó eredete és használatának térbeli elterjedése.

nek. Fentebb már szó esett Lajos Gézáné visszaemlékezéséről. A nehéz életű asszony emlékei szerint nem volt gyerekkorában nyuszi, illetve húsvéti tojás, örültek, hogyha egy karéj kenyeret ehettek. Azt vízbe mártotta az édesanyja, és egy kis cukrot szórt rá. Olyan „csoró” szegények voltak, hogy sem olajuk, sem zsírjuk nem volt (Kálnási 1999).

4. A ruházkodás és a tárgyi emlékek nyomában

Utolsó alpontunkban áttekintjük a régi debreceni húsvétokhoz kötődő ruházkodási szokásokat, egyéb tárgyi emlékeket, kellékeket.

Zsinóros ruhát viseltek a tanyasi lányok a bálokon, azonban erre csak nagy ritkán nyílt alkalom, általában kétszer egy évben, karácsonykor és húsvétkor. A zsinóros ruha úgy készült, hogy a karton vagy a luszter ruhának az aljára zsinórt varrtak, a port tánc közben verték a hosszú szoknya zsinóros végével (Kálnási 2005). Egy visszaemlékezés szerint ugyanakkor a szegényebb réteg ünnepnapokon is a hétköznapi ruháját vette fel, mert nem volt más öltözete. Arra is volt példa, hogy még rendes zárt cipőre sem volt pénz, csak egyszerű saruban jártak (Kálnási 1999).

Írtunk már a húsvéthoz köthető általános ajándékozási szokásokról. A cívisek körében szintén megjelent az ajándék adásának szokása valamilyen ünnepi eseményhez köthetően, így húsvétkor is. Általában a hasznosság elvét nézték (használati tárgy, ruhanemű, játék stb.), nagyobb értékben csak karácsonykor adtak ajándékot. Viszonossági rendszer uralkodott az úgynevezett szerelmi ajándékok váltásánál, a lányok leggyakrabban zsebkendőt, dohányzacskót, húsvéti tojást, kalap mellé való bokrétát adtak. Dohányt, italt nem volt szokás ajándékozni (Kálnási 2019).

Otkolon volt a neve az olcsó locsolóvíznek, vízzel hígított kölnifélének (a valódi kölni elterjedése előtt). A rózsavíz a szegényebb családok házilag készítették, vízből és rózsaszirmokból, egyszerű lepárlással. Egykor minden locsolóvizet rózsavíznek neveztek, a szagos szappanból készültet is. A gyenge minőségű, hígított kölnivíz, a rózsavíz és az illatos szappanból készített oldat gyűjtőneve a szagos víz. A kisfiúk és a szegényebb sorú legények használták: szagos vízzel mentek locsolkodni, és általában maguk is készítették. Miután a szagos vizet kis orvosságos üvegbe töltötték, lekötötték vászondarabbal és azon keresztül locsoltak. A locsolókodók meglátogatták a lányos házat, sietve elmondták a húsvéti verset. A locsolásért és a versért fejenként egy tojást kaptak, de a pénz fontosabb volt számukra, ezt kis vászonzacskóba gyűjtötték (Kálnási 2019; Füzes és mtsai 1989).

Az akkori debreceni társadalomra egyébként jellemző volt az elkülönülés: a debreceni gazdák és kézművesek viszonylagos független életmódja az úri kö-

zéposztály, értelmiségiek, tehetősek világától⁹. Ez megjelent a beszéd szintjén (irigység, de gúnyolták az úrias beszédű parasztot is) és természetesen a vásárlási szokásokban is (a tehetősebbek például „valódi” húsvéti locsolókölnit vásároltak) (Kálnási 2019). A szegényebb rétegek egyes tagjai kis kenyérkosarakat kötöttek, a gyerekek ezt árulták, ezzel növelve a családi kassza bevételét (Kálnási 1999).

Érdekességként megemlítjük, hogy a Debreceni Múzeumbarátok Köre egyik gyűlésén, 1941-ben Nagy József előadást tartott körülbelül 600 darabból álló hímestojás- gyűjteményéről. Az előadáson a műgyűjtő bemutatta legszebb gyűjtött darabjait, és beszélt a tojások történelmi háttéréről (a pogány ősmondáktól a keresztyénségen át a népi és úri szokásokig, érintve azt is, hogy a tojásokkal megváltották és jutalmazták a húsvéti locsolást), valamint a tojások szimbolikájáról (a feltámadás, a tavasz, a természet újra ébredése) (Sőregi 1942).

Végül pedig a Debrecenhez szorosan kötődő Tóth Árpád által írt húsvéti cikkéről és verseiről emlékezünk meg, többek között felvillantva, hogy a húsvéti népi hagyományok milyen módon váltak az újságírás, illetve a szépirodalom részeivé. Tóth Árpádnak tudunk egy *Én és ő a húsvéti locsolásról* című írásáról, amely a debreceni Dongóban jelent meg 1910-ben. A rövid bejegyzés megemlékezik arról a tragédiáról¹⁰, amely során egy Szatmár vármegyei kis településen, a húsvéti bálon kitört tűz miatt elhunyt több száz ember (Gellérné 2015). A Húsvéti apoteózis című verse 1913-as keltezésű, amelynek külön érdekessége, hogy helyszíne az akkoriban megépült Nagyerdei Víztorony. Harmadik húsvéti témájú alkotása a Húsvéti versike 1912-ből pedig többek között azt szemlélteti, hogy a napjainkban a húsvéti ünnepkörhöz kötődő tárgyak, szokások (kölni, versmondás, locsolkodás) már ismertek és gyakorlottak voltak a debreceni emberek körében a századforduló idején is. Megmosolyogtató és egyben elgondolkodtató párhuzamra adhat okot napjaink szélsőséges időjárás-változásaival¹¹ kapcsolatosan a költő azon panasza, miszerint a hideg miatt legfeljebb korcsolyával tudnak kimenni a Nagyerdőre, és ebben az időben se locsolkodni, se randevúzni nincs kedve az embernek.

⁹ Az egykori debreceni társadalmi rétegződésről számos tanulmányban esik szó, most ezzel mélyebben nem foglalkozunk. Egyedül a húsvéti szokások kapcsán megjelent eltéréseket „villantjuk fel”.

¹⁰ Például ebben a cikkben írnak a tragédiáról: Egész családok égtek halálra – 111 éve történt az elfeledett magyar tragédia <https://24.hu/elet-stilus/2021/03/27/okorito-fulpos-tuz-pajta-husvet-evfordulo-szatmarokorito-fulpos-macsa/>

¹¹ Gondoljunk csak a 2023-as országos nagypénteki havazásra (Húsvét van, elő a szánkókkal, mert havazik! https://nepszava.hu/3190398_idojaras-2023-husvet)

Záró gondolatok

A hiánypótló tanulmánynak szánt dolgozatunk végén szeretnénk megköszönni a segítségét több, várostörténettel is foglalkozó múzeumi szakembernek, néprajzkutatónak, valamint annak az újságírónak, aki azzal, hogy interjút készített a témában, hozzájárult ahhoz, hogy ez az írás megszülethessen. Ugyanakkor fontos azt is megjegyeznünk, hogy további kutatásokat is érdemes a témában végezni. Egy lépést máris tettünk ebbe az irányba: egy régi cívis család leszármazottjával strukturálatlan interjú során beszéltünk a családjuk egykori ünnepi szokásairól. Érdekes eredmény, hogy a család egyik, dunántúli ága számára inkább a különböző étkezési szokások jelentették a húsvét jelentőségét, a „tipikus” debreceni ág viszont a locsolkodás hagyományában „jeleskedett”. Megjegyezzük továbbá, hogy hasznos lenne egy-egy kutatást, összegző írást készíteni akár a többi, nagyobb ünnephez kötődő (karácsony, pünkösd, újév) szokásról is, amelyeket egykor a cívisek tartottak.

Végezetül egy személyes gondolatot szeretnénk megosztani. Dolgozatunkban többnyire múlt időt használtunk a hagyományok leírásakor, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy nyomokban ne lenne fellelhető egy-egy eleme ezeknek a hagyományos ünnepi formáknak napjainkban is, mint ahogy írták néhány évtizede: a locsolás szokása napjainkban is virágzik (Balassa – Ortutay 1979). Azonban világunkban, az individualizáció korában azt tapasztaljuk, hogy a korábbi, (kis)közösségi szinten megélt ünnepi és egyéb szokások rendje jelentősen felborult, illetve eltűnik. Csak egy saját tapasztalatból megélt, „friss” példa a húsvéti locsolás szokására az, hogy a COVID-19 járvány előtt, még 2019-ben is gyakran lehetett locsolókkal találkozni Debrecen utcáin. Amikor ezt a tanulmányt lezárjuk, 2024-ben, a húsvéti ünnepkör végén, gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy alig-alig lehetett locsolókat látni (az előbb említett további kutatásokat esetleg a napjainkban élő locsoló és egyéb szokásokról is lehetne folytatni, térbeli elhelyezkedéssel együtt vizsgálva). Természetesen az, hogy ki, milyen módon viszonyul a népszokásokhoz, különös tekintettel a húsvéhoz és a locsolodáshoz, az mindenkinek egyéni joga és döntése, de részünkről elmondhatjuk, sajnálatos lenne azt tapasztalni, hogy ha teljes mértékig eltűnne ez az ősi szimbolikán alapuló, régi hagyomány – a társaival együtt. Bízunk abban, hogy a húsvéti ünnepkör sajátos hagyományaira is igaz lehet az újjáéledés, elvégre magának az ünnepnek is ez az egyik legfontosabb üzenete.

Felhasznált és ajánlott irodalom:

- A néprajzos szerint a kölni Hajdú-Biharban is kivégezte a húsvéti népszokást, <https://www.dehir.hu/bulvar/a-neprajzos-szerint-a-kolni-hajdu-biharban-is-kivegezte-a-husveti-nepszokast/2015/04/04/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Balassa Iván – Ortutay Gyula (1979): Magyar néprajz, Budapest, Corvina Könyvkiadó, <https://mek.oszk.hu/02700/02789/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.

- Balogh István (1973): Cívisek világa, Budapest, Gondolat Kiadó
- Barna Gábor (1979): Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Böjt, nagyszombat és feltámadás: húsvéti hagyományok nyomában, <https://www.dehir.hu/eletmod/bojt-nagyszombat-es-feltamadas-husveti-hagyomanyok-nyomaban/2017/04/10/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- City-Legends.Com, <https://www.city-legends.com/index.php/hu/2014-04-25-16-06-09>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Ecsedi István (1935): A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása In: Ecsedi István – Sőregi János: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934
- Egész családok égtek halálra – 111 éve történt az elfeledett magyar tragédia <https://24.hu/elet-stilus/2021/03/27/okoritofulpos-tuz-pajta-husvet-evfordulo-szatmar-okorito-fulpos-macsa/>, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Egyre kevesebben locsolkodnak húsvétkor, <https://www.haon.hu/helyi-kozelet/2024/03/husvet-szokas-hagyomany-locsolkodas-horog-mate-podcast>, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Füzes Endre és mtsai. (1989): Népművészeti örökségünk, Hajdú-Bihar Megye Népművészete, Budapest, Európa Könyvkiadó
- Gellér Ferencné Keonch Hajnalka: Az ismeretlen Tóth Árpád. A vidéki hírlapíró In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2015, Debrecen, 137- 153. oldal
- Györffy István (1983): Alföldi népelet, Budapest, Gondolat Kiadó
- Győri L. János (2020): Kálnási Árpád: A debreceni cívisek élet lexikona 1–4., recenzió, Debreceni Szemle, 2. szám., https://www.epa.hu/04600/04620/00050/pdf/EPA04620_debreceni_szemle_2020_02_250-253.pdf, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Horog Máté (2022): „A citromszigettől” a „magyar szilikon-völgvig”: dzsentrifikáció és természetes támogatórendszerek a Nagysándor-telepen, https://civisporta.hu/CP/civis-sporta_2022_1.pdf?fbclid=IwAR1Wx4cQQDcB8NJwFXTN4NMRcW6E_jTbxVfGAMQdy1phSykw1mOqj0hpe7M, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Horog Máté (2023): Debreceni Diák dalos és anekdotakönyv, Debrecen
- Húsvét van, elő a szánkókkal, mert havazik! https://nepszava.hu/3190398_idojaras-2023-husvet, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Ibolyás víz és tojásfestés hagyományokkal – amikor még versenyre ment, kinél járt több locsoló, <https://www.haon.hu/helyi-kultura/2024/03/debrecen-jozsa-husvet-hagyomany-podcast>, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Kálnási Árpád (2019): A debreceni cívisek élet lexikona, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=11>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Kálnási Árpád (2005): Debreceni cívisek szótár, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, <https://mek.oszk.hu/03200/03209/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Kálnási Árpád (1999): Cívisek beszélgetések Debrecenből, Debrecen, KLTE, <https://mek.oszk.hu/01600/01691/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.

- Magyar Néprajz (é. n.), <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/> , Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Magyar Néprajzi Lexikon (é. n.), <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/> , Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Miért a nyuszi hozza a tojásokat húsvétkor?, <https://www.haon.hu/helyi-kultura/2024/03/husvet-nyul-nyuszi-tojas-podcast-szokas-demki>, Utolsó megtekintés: 2024. 04. 02.
- Miért civis a civisváros? <https://kultura.hu/miert-civis-a-civisvaros-debrecen-es-nagyvaink/> , Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Molnár Ambrus (1985): A húsvéti ünnepkör református népszokásai a Tiszántúlon In: Dankó Imre – Küllős Imola: Vallási Néprajz 1., Budapest, 297-329. oldal
- Molnár V. József (2022): Kerek Istenfája – Az esztendő körének szokásrendszerre, Budapest, Ós-Kép
- Sági Lajos (1968): Debrecen első csatornázása, In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966-1967, Debrecen, 269-303. oldal
- Sőregi János (1942): A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1941
- Tóth Árpád: Húsvéti versike, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/toth-arpad-1CABE/trefas-hirlapi-versek-rogtonzesek-1D362/husveti-versike-1D488/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.
- Tóth Árpád: Húsvéti apoteózis, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/toth-arpad-1CABE/trefas-hirlapi-versek-rogtonzesek-1D362/husveti-apoteozis-1D5AA/>, Utolsó megtekintés: 2024. 03. 28.

Oppenheimer – És ami mögötte van¹

Benedek Máté

vegyész, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem

Jelen írást a 2023 nyarán megjelent, azóta is töretlen sikernek örvendő, hét Oscar-díjat bezsebelő *Oppenheimer* című film inspirálta, azonban tartalmát illetően nem filmkritika következik, sem pedig „az atombomba atyjának”, Robert Oppenheimer életének vagy a Manhattan-tervnek a részletes bemutatása. Sokkal inkább annak illusztrálása, hogyan jártak az elméleti és gyakorlati természettudományok a történelemmel kéz a kézben, mekkora a tudósok erkölcsi felelősségvállalása egy háború során, és további, ezekhez hasonló kérdések megválaszolása.

A film megtekintése után sokan kezdtek érdeklődéssel fordulni a filmben is bemutatott elméleti tudományok, például a kvantummechanika iránt, kérdésekkel megkeresve a szerzőt is; ezért a „történetet” mindenképpen egy kis tudományos bevezetővel érdemes kezdeni: nevezetesen, hogy hogyan jutottunk el matematikai egyenletektől egy atombomba megalkotásáig.

Az újkor hajnalán a kor fizikusai főleg a mozgással kapcsolatos jelenségek leírásával foglalkoztak. A klasszikus mechanika alapjait a 17–18. században Newton fektette le nevezetes törvényeinek megalkotásával, mint például a tehetetlenség vagy a hatás–ellenhatás törvénye (a klasszikus mechanikát ezért gyakran nevezik newtoni mechanikának is). Bár természetesen ezen időkben is folytak egyéb jellegű – fizikai, kémia – kutatások (például maga Newton az optika területén is maradandót alkotott), a komolyabb fordulatra egészen a 19. századig kellett várni. Ekkor olyan fogalmak jelentek meg a fizikában, mint az elektromágneses jelenségek, a termodinamika, a statisztikus mechanika, a molekuláris kinetikus gázelmélet stb. Magyarul a fizika a 19. század végére főleg a részecskék és az azokkal kapcsolatos jelenségek tanulmányozása felé kezdett fordulni. Több tudós elmélkedéseinek alapját jelentette az ún. fekete test, amely egy olyan ideális test, ami bármilyen elektromágneses sugárzást (pl. fény) teljes egészében elnyel, és ezt jelentős részben ki is sugározza. Azonban a kisugárzott energia hullámhossztól való függését leíró Rayleigh–Jones-törvény csak az elektromágneses spektrum látható színek tartományát (fény) tudta magyarázni, a kisebb hullámhosszúságú, tehát nagyobb energiájú és frekvenciájú tartományok

¹ A *Betekintés a részletekbe – Az Oppenheimer-sztori* című előadás tömörített kivonata, amely előadás már többször megtartásra került magánszervezésben Debrecenben és Budapesten egyaránt, továbbá a Hatvani István Szakkollégiumban (ezek mind 2023 őszén), valamint a Debreceni Egyetem Science Café című tudománynépszerűsítő előadássorozatán 2024. február 21-én.

leírására nem volt alkalmas (ugyanis ebben az esetben akár végtelen energiát is ki tudna egy fekete test sugározni, ami természetesen nem lehetséges). Ezt a problémát nevezték el később „ultraibolya katasztrófának”, amit a klasszikus (newtoni) mechanikával egyszerűen képtelenek voltak megmagyarázni. A „kivezető utat” egy német fizikus, Max Planck jelentette, aki 1900 decemberében

1. ábra: Max Planck

Forrás: www.britannica.com

tett egy olyan állítást, miszerint az elektromágneses tér energiája, illetve az atom energia-felvétele és -leadása nem folytonosan változik, hanem „diszkrét” energiaadagok összességéként. Ez nagy felháborodást jelentett a kor fizikustársadalmában, ugyanis nehezen lehetett elképzelni, hogy az energia ne lenne folytonos (hiszen akár a Nap energiáját, akár egy gyertya által sugárzott hőt sem szakaszosan érzékeljük). A legkisebb energiaadagot Planck a „mennyeséget” jelentő latin „quantum” szó után nevezte el, továbbá megállapította a kvantum energiájának ν frekvenciától való függését: $E = h\nu$, ahol h az ún. Planck-állandó. Nemhogy fizikustársai, de eleinte még maga Planck sem bízott az új elméletben. Önéletrajzában így írt erről: „Valamely új tudományos igazság nem úgy szokott győzelemre jutni, hogy az ellenfelek meggyőzötnek, és kijelentik, hogy megértették, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassanként kihalnak és a felnövekvő nemzedék már eleve hozzászokik az igazsághoz.” [1]. A kvantummechanika következő mérföldkövét Albert Einstein jelentette, aki 1905-ben 4 tézisét hozta nyilvánosságra, amelyekből végül az ún. fényelektromos jelenség leírásáért kapott 1921-ben fizikai Nobel-díjat. Ezen elmélet szerint a fény energiakvantumok árama, amiben a fénykvantumok (amiket ő fotonoknak nevezett el) azonos energiaadagokat szállítanak. Einstein továbbá kijelentette, hogy a fény nemcsak hullám, hanem részecske természetű is rendelkezik. Ezek után már nem volt megállás; 1924-ben Louis de Broglie bejelentette anyaghullámokról szóló elméletét, miszerint nemcsak a fotonok, de az összes részecske, így az elektron is hullám–részecske természetűvel rendelkezik. Míg az elektronra addig csak részecskeként tekintettek, hullám mivoltát is hamarosan igazolták egy viszonylag egyszerű, ún. diffrakációs kísérlettel (ez gyakorlatilag olyan elhajlás vizsgálatát jelenti, amely csak a hullámokra jellemző). Azonban megfigyelték, hogy az elektronok szóródása nem egységes az ernyőn, amin felfogták az elhajlási mintázatot: sokkal inkább hasonlít egy olyan céltáblára, amelyen vannak sötétebb sávok, ahová több elektron csapódott, halványabbak, ahová kevesebb, és fehérek, ahová egy sem. Nem tudták meghatározni, hogy az elektronok pontosan hová fognak becsapódni, csak azt, hogy egyes helyekre milyen valószínűséggel. Míg például egy mozgó golyó végső helyét különböző számításokkal és levezetésekkel

meg tudnánk határozni a klasszikus mechanikát leíró törvények alkalmazásával, addig az 1920-as évekre eljutottunk ahhoz a ponthoz, amikor a valószínűség fogalma belépett a fizikába. Úgy lehetne ezt szemléltetni, mint az időjárást. Ott sem tudjuk pontosan meghatározni, hogy holnap 11 óra 23 perckor 4,6 °C lesz és 10,2 km/h-s széllelkések, esetleg csak ezeknek a valószínűségét. A kor számos fizikusa tehát a következő célt tűzte ki: a klasszikus hullámegyenletek módosítása a részecskéket leíró (valószínűségi) hullámegyenletekre. Ezen terület kiválóságai voltak többek között Max Born, Werner Heisenberg és Erwin Schrödinger is. Born magát a kvantummechanika fogalmat vezette be 1924-ben, illetve bizonyította, hogy a klasszikus mechanika minden mozgási egyenlete átírható kvantummechanikai egyenletté ún. mátrixok által. Heisenberg megalkotta az ún. mátrix formát, valamint határozatlansági relációját, mely kimondja, hogy lehetetlen egy részecske helyét, lendületét, energiáját, élettartamát egyidejűleg megfelelő pontossággal meghatározni. Schrödinger megalkotta a hullámfüggvényt, a hullámmechanika alapegyenletét, továbbá bizonyította, hogy ez ekvivalens Heisenberg mátrix formájával. Összefoglalva tehát a kvantummechanika lehetővé teszi viszonylag kis energiájú atomi folyamatok leírását, és a klasszikus mechanikával szemben olyan jelenségekre szolgáltat magyarázatot, mint például a kvantálás, a hullám-részecske kettősség és a határozatlansági reláció. Nemcsak számos Nobel-díj született az említett területen, de jelenleg is napjaink részecskefizikájának a csúcsát képezi. [1] [2]

A kvantummechanika kialakulásával egy időben az atommodellek is fejlődtek. John Dalton 1803-ban elővette az ókori görög tudós, Démokritosz atomelméletét, miszerint az atom oszthatatlan, csak a különböző elemek atomjai eltérők. 1904-ben az elektronokat felfedező J. J. Thomson megalkotta ún. „mazsolás puding-elméletét”, amely szerint az elektronok úgy helyezkednek el egy pozitív masszában, mint a mazsolák a pudingban. 1911-ben Ernest Rutherford felfedezte, hogy egy atom jelentős része légüres tér, és a pozitív töltés egy kis pontban koncentráldódik az atom közepén. 1913-ban Niels Bohr kimondta, hogy az elektronok meghatározott méretű pályákon mozognak („bolygó modell”), melyeknek az energiája kvantált. Végül 1926-ban Schrödinger kijelentette, hogy atompályák helyett valószínűségi felhők vannak, amelyeken lehetetlen megmondani egy elektron pontos helyét. Ez napjainkban is a legáltalánosabban elfogadott atomelmélet.

No de miért is bomlik egy atom? A nukleáris kémia (a „nucleus” latin szó „magot” jelent, tehát itt az atommagok lesznek a középpontban) történetétől méltatlanul eltekintve, térjünk is rögtön a válaszra. Egyes magok sugárzásának az oka a nem megfelelő proton:neutron arány következménye, ami kisebb rendszámoknál kb. 1:1, míg nagyobbaknál 1:1,4. Túl sok neutron esetén β^- -bomlás, túl sok proton esetén β^+ -bomlás vagy elektronbefogás, míg nagy rendszámok esetén α -bomlás vagy spontán hasadás fordulhat elő legnagyobb valószínűséggel. Amikor egy anyag és a sugárzás kölcsönhatását vizsgáljuk, azon

belül is, hogy mi történik az anyaggal, számunka jelenleg az ún. magreakciók lesznek érdekesekek. Magreakció az, amikor egy anyagot (target) besugárzunk valamilyen részecskével vagy nagy energiájú elektromágneses sugárzással, az reakcióba lép az anyag atommagjaival, melynek eredményeképpen egy másik atommag keletkezik, és kilép egy másik részecske. Az (n, f) reakciók a magreakcióknak egy olyan speciális esete, amikor neutronokkal sugárzunk be egy anyagot, amely során az atommag két kisebbre esik szét kb. 2:3 tömegarányban (f = fission, hasadás). A neutronok előnye, hogy nincs Coulomb-gát, magyarul elektrosztatikus taszítás (proton esetén lenne a pozitív atommaggal szemben), illetve Enrico Fermi olasz fizikus megállapította, hogy a lassabb, ún. termikus neutronok jobbak a maghasadás előidézésére, ugyanis annál több időt töltenek a mag közelében ebben az esetben, magreakciót kiváltva ezzel. A természetben előforduló magok közül egyedül a 235-ös tömegszámú urán (^{235}U , ahol a tömegszám a protonok és a neutronok számának összege) képes nagy hatáskeresztmetszettel erre a reakcióra (a ^{233}U és a ^{239}Pu mesterségesen előállított nuklidok). A folyamatban kb. 200 MeV energia szabadul fel (mivel a keletkezett két mag kötési energiája kisebb, mint a kiindulási magé), ami ugyan egy atom esetén csak kb. $3,2 \cdot 10^{-11}$ J energiát jelent, ám például az Avogadro-számmal beszorozva egy molra már sokkal többet ($1,9 \cdot 10^{13}$ J). [3]

És itt érkezünk meg az atombombához vezető út elejéhez. Szilárd Leó már 1933-ban kimondta a maghasadásról és a nukleáris láncreakcióról szóló elméletét, amely jelenségek azonban addig még nem voltak bizonyítva. Habár több kutatócsoportban is végeztek erre irányuló kutatásokat, például 1934/35-ben Ferminék és csapatának sikerült transzurán elemeket előállítania a neutronokkal végzett kísérleteik során, a nagy mérföldköre 1938 decemberéig kellett várni. Ekkor ugyanis Berlinben Otto Hahn és Fritz Strassmann felfedezték az uránmaghasadást, aminek Lise Meitner és Otto Frish adták meg a magyarázatát. Szilárd Leó 1939 januárjában így reagált a hírekre: „*ha elég neutron kerül kibocsátásra... akkor természetesen lehetségesnek kell lennie egy láncreakció fenntartásának...*” [4], „*az ebben az új reakcióban felszabaduló energiának sokkal nagyobbak kell lennie, mint minden eddig ismert esetben, ami nagymértékű energiatermeléshez és radioaktív elemek előállításához vezethet, sajnos talán atombombákhoz is*” [4]. Szilárd Leó tehát egyfajta váteszként prognosztizálta a felfedezés következményeit, miközben fékezte is a kor tudósait, például Fermit és a Curie házaspárt a publikálástól a náci miatt. Mindössze két hónappal később, 1939 márciusában Szilárd egy munkatársával, Walter Zinn-nel bizonyította, hogy a maghasadás során 2-3 szabad neutron is kilép, amely felfedezésének hírért az anekdota szerint magyarul osztotta meg a telefonban honfitársával, Teller Edével: „*Megtaláltam a neutronokat!*” [1]. A maghasadás elméletét Niels Bohr mutatta be a *Physical Review* című folyóiratban, amely publikáció 1939. szeptember 1-jén jelent meg. Nem erről híres ez a nap az emberiség történelmében (2. ábra).

SEPTEMBER 1, 1939

PHYSICAL REVIEW

VOLUME 56

The Mechanism of Nuclear Fission

NIELS BOHR

University of Copenhagen, Copenhagen, Denmark, and The Institute for Advanced Study, Princeton, New Jersey

AND

JOHN ARCHIBALD WHEELER

Princeton University, Princeton, New Jersey

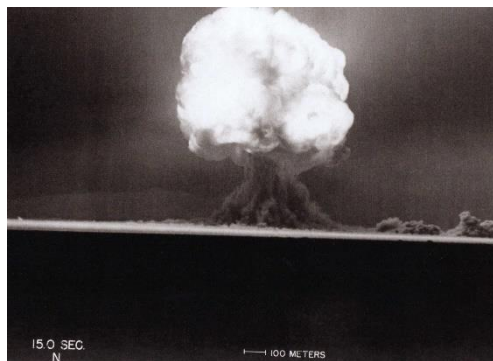
(Received June 28, 1939)

On the basis of the liquid drop model of atomic nuclei, an account is given of the mechanism of nuclear fission. In particular, conclusions are drawn regarding the variation from nucleus to nucleus of the critical energy required for fission, and regarding the dependence of fission cross section for a given nucleus on energy of the exciting agency. A detailed discussion of the observations is presented on the basis of the theoretical considerations. Theory and experiment fit together in a reasonable way to give a satisfactory picture of nuclear fission.

2. *ábra*: Niels Bohr 1939. szeptember 1-jén megjelent, a maghasadás elméletét leíró publikációjának címlapja

A világegés hajnalán, 1939. október 11-én Rooseveltnél megkapta a Teller Ede és Wigner Jenő által is támogatott, Albert Einstein által aláírt Szilárd-féle memorandumot (v. Einstein–Szilárd-levél), amiben egy tervezés alatt álló náci atomfegyver veszélyeire hívták fel a figyelmet. Habár a németek is végeztek maghasadással kapcsolatos kísérleteket, a „tervezés alatt álló atombomba” valószínűleg csak blöff volt a tudomány katonai célú támogatására. Mindenesetre Rooseveltnél felkarolta a projektet; eleinte kisebb összegű és érdembeli támogatással, később, ahogy az USA belépett a II. világháborúba Pearl Harbor után (1941. december 11.) már jóval komolyabban. 1942. június 18-án hagyta jóvá a javaslatot, amellyel kezdetét vette az ún. Manhattan-terv. (A név eredete, hogy Groves tábornok, akit a projekt élére neveztek ki, úgy döntött: követi azt a szokást, hogy a mérnöki testület körzeteit arról a városról nevezik el, ahol található. Az atombomba-projekt így a Manhattan Engineer District [MED], vagy röviden Manhattan Project néven vált ismertté.) Kronológiailag fontos, és a filmben is bemutatott esemény, hogy 1942. december 2-án Fermi és csapata végrehajtotta az első mesterséges önfenntartó nukleáris láncreakciót Chicago Pile-1 vagy röviden csak CP-1 néven („A Fáklya”). A Wigner Jenő mellett a kutatócsoport tagjaként szintén jelen lévő Szilárd Leó állítólag a következőket mondta Ferminek: „*Azt hiszem, ez fekete napként kerül be az emberiség történelmébe.*” [4] A szerző itt most tartózkodik a Manhattan-terv részletes bemutatásától, inkább néhány számadatra szeretné felhívni a figyelmet. A Manhattan-terv költségvetése 1945-ös árfolyamon 1,89 milliárd amerikai dollár volt, ami 2021-es árfolyamon 22,8 milliárd dollárra becsülhető. Ez elsőre hatalmas összegnek tűnhet, ám valójában a háborúban álló Amerika mindössze néhány napos háborús kiadásával egyezett meg. A projektben foglalkoztatottak száma közelítette a 130 ezer főt, míg 30-nál is több helyszínen végeztek munkálatokat (USA és Kanada). Ilyenek voltak például az új-mexikói Los Alamos, ami a tudományos csomópontot jelentette *Project Y* néven; a chicagói Metallurgiai Labor, ahol a nukleáris láncreakciót

vizsgálták többek között Fermiék; a washingtoni Hanford Site, ahol az első ipari méretű nukleáris reaktort alkották meg, és plutóniumtermeléssel foglalkoztak; vagy a Tennessee állambeli Oak Ridge, ahol az urándúsítást végezték. [5]

3. ábra: Trinity-teszt

Forrás: www.ahf.nuclearmuseum.org

Bő két év kellett, mire a Manhattan-terv keretében Amerika tesztelte a világtörténelem első atombombáját. Ez volt a híres Trinity-teszt, amit hetekig, sőt hónapokig tervezett több száz ember. 1945. május 7-én próbarobbantást végeztek 100 tonna TNT-vel, majd 1945. július 16-án, helyi idő szerint 5 óra 29 perckor felrobbant a „Gadget”, azaz „Kütyü” névre hallgató atombomba Alamogordo terület Jornada del Muerto (Halottak ösvénye) nevű részén. Érdekesség, hogy az optimális időjárási körülményeket július 18. és

21. közé jósolták, ám mégis 16-án hajtották végre a tesztet. Ennek az oka a potsdami konferencia volt, ahová Truman elnök már a sikeresen tesztelt atombomba hírével szeretett volna megérkezni. A tudósok még fogadásokat is kötöttek a robbanás erősségéről, illetve a levegőből még B-29-es bombázók is figyelték a tesztet, vizsgálva például a lökéshullámokat egy éles bevetés esetén. Az elbeszélések szerint Richard Feynman, a múlt század egyik leghíresebb elméleti fizikusa volt az egyetlen, aki nem viselt védőszemüveget, bízva a kocsija szélvédőjében, hogy felfogja az UV-sugarakat; míg Teller Ede még kesztyűt és napszemüveget is viselt, továbbá naptejtel kenté be magát, amivel a többieket is kínálta. A Kütyü egyébként a Nagaszakira ledobott plutóniumbombához volt hasonló; a gombafelhő magassága 12 km volt, a lökéshullámok 40 másodperc alatt érték a 32 km-re lévő megfigyelőállásokig. A homokos talaj megolvadt, és egy később trinitnek nevezett radioaktív ásvány maradt vissza kb. 300 méteres sugarú körben. A kráter 1,4 m mély volt, és kb. 80 méter széles. Visszaemlékezések szerint egyedülálló látvány volt a több másodpercig tartó világosság, a váltakozó színek, a hő, a világító hegyek és így tovább. Valaki sírt, valaki örült, valaki szerint gazemberek lettek, valakik szerint megmentők. A spirituális beállítottságú Robert Oppenheimer kedvenc művéből (amit eredeti nyelven is olvasott), a szanszkrit filozófiai költeményből, a hinduista iskolák egyik legszentebb könyvéből, a védikus irodalom egyik alapművéből, a Bhagavad-gítából idézett: „*Ha ezernyi nap ragyogása egyszerre törne az égre, az olyan lenne, mint a hatalmasnak a ragyogása.*” „*Most én lettem a Halál, világok pusztítója.*” [6]

A Trinity-teszt után mindössze három héttel érkezett az emberiség történelmének egyik legsötétebb napja, amikor élesben vetettek be atombombát.

A szerző ebben az esetben is marad a tudománynál, nem térve ki a történelemből ismert részletekre, főleg nem foglalva állást a történeteket illetően. 1945. augusztus 6-án a reggeli órákban Amerika felrobbantotta a „Little Boy”, azaz „Kisfiú” nevű uránbombát a japán Hiroshima város feletti 576 méteres magasságban. 90 ezer ember azonnal, 140 ezer rövid időn belül elhunyt. A bomba 64 kg 235-ös uránt tartalmazott, és a robbanás erőssége kb. 15 kt volt. (A nukleáris fegyverek robbanásának erősségét a klasszikus robbanóanyagokéhoz hasonlítják. 15 kt tehát 15 ezer tonna TNT-nek megfelelő robbanás erőssége.) Három nappal később, augusztus 9-én egy újabb japán város, Nagasaki fölött robbant bomba 549 méteres magasságban, amely a „Fat Man”, azaz „Kövér Ember” nevet viselte. Ez a bomba 6,2 kg plutónium-239-et tartalmazott, és a robbanás erőssége kb. 20 kt-nak felelt meg. 40 ezer ember hunyt el azonnal, 70 ezer rövid időn belül. Mindkét város mérete egyébként nagyjából Debrecenével volt összemérhető.

4. ábra: J. Robert Oppenheimer
Forrás: Corbis Historical, Getty Images

Itt az idő röviden kitérni a címszereplőre, J. Robert Oppenheimerre. Életrajzát bárki könnyen megtalálhatja az interneten, ezért jelen írás keretei között csak néhány, történetünk szempontjából fontos rész fog következni. Eredetileg kémiát tanult, de hamar rájött, hogy a kísérleti fizika és a termodinamika jobban vonzza. Rutherford mellett szeretett volna tanulni, ám ajánlólevelében is ügyetlennek tartották a labormunkára, sokkal inkább volt elméletben kiemelkedő. 1927 márciusában doktorált Göttingenben, Max Born témavezetése alatt; itt ismerkedett meg többek között Heisenberggel, Fermivel és Tellerrel is (a film európai tanulmányútját is hitelesen mutatja be). Visszatérve Amerikába a Kaliforniai Egyetem oktatója és kutatója lett. Az Einstein–Szilárd-levél után Rooseveltnél el is indította az atombomba-fejlesztési programot, amelyhez Oppenheimer heteken belül csatlakozott. 1942 májusában a

neutronokkal kapcsolatos számításokat kapta feladatául, amire nyáron egy kollokviumot is összehívott. Leslie R. Groves, a Manhattan-projekt mérnök végzettségű katonai vezetője és Oppenheimer egy centralizált titkos laboratórium létrehozása mellett döntöttek egy távoli helyen, aminek előbbi utóbbit nevezte ki vezetőjének. (Mások mellett Grovesnak is voltak aggályai Oppenheimer személye felől, de lenyűgözte széles, interdiszciplináris tudása és ambíciója.) A háború után is részt vett tudományos projektekben, például az 1946-ban Los Alamosban a hidrogénbombáról tartott kollokviumon is, majd kinevezték az Atomenergiai Bizottság Általános Tanácsadó Testületének elnökévé. 1947-től 1966-ig az Institute for Advanced Study (Princeton, New Jersey) igazgatója. Ekkor érkezett

el 1947. március 12-e, amikor is Truman elnök kihirdette az ún. feltartóztatás politikáját a kommunizmus ellen. Bár Oppenheimer bizonyítottan nem volt egy kommunista pártnak sem tagja, sok hozzá közel álló személy igen, valamint ő maga is vonzódott a baloldali eszmék iránt. Ellenezte a fasizmust, amely például a náci Németországban is fenyegette tudóstársait, továbbá támogatta a spanyol polgárháborút is, ezért ezen politikai megnyilvánulásaival ő is Joseph McCarty szenátor üldözési korszakának célpontjává vált. (Nem beszélve arról, hogy a hidrogénbombát és a fegyverkezési versenyt is ellenezte, ami sokakban gyanút keltett azon személy iránt, aki oroszlánrészt vállalt az atombomba megalkotásában.) Oppenheimernek 1949. június 7-én kellett vallania kommunista kötődéseiről az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság előtt. 1950. január 31-én Truman elnök hivatalosan is bejelentette, hogy támogatja a hidrogénbombát. A bizottságban 1953 végén ért véget Oppenheimer hivatala, ami után 1954 tavaszán voltak a meghallgatásai. Ezek során többen mellette, míg mások ellene vallottak (köztük Teller Ede is). A meghallgatások végén Oppenheimert biztonsági kockázatnak nyilvánították (miközben Wernher von Braun, a V-2-es rakéták Amerikába „átigazolt” német megalkotója szerint tetteiért Angliában lovagga ütötték volna). Oppenheimer azonban nem tört meg, maradt a tudománynál: népszerű előadásokat tartott, könyveket írt. Más tudósokkal, többek között Einsteinnel karöltve részt vett a World Academy of Art and Science intézet megalapításában. Kennedy elnök Fermi-díjra terjesztette fel, amit utódja, Lyndon B. Johnson elnök adott át neki. (A történelem pikantériája, hogy Kennedy elnök még szenátorként kulcsszerepet játszott azon személy politikai pályafutásának félbeszakításában, aki Oppenheimer legnagyobb ellenzője volt: Lewis Strauss atomenergia-ügyi biztos.) Oppenheimer 1967. február 18-án Princetonban hunyt el gégerákban. Kiemelendő, hogy 2022. október 16-án Jennifer Granholm energiaügyi miniszter hatályon kívül helyezte az 1954-es meghallgatásokat, ezzel végleg rehabilitálva Oppenheimer személyét. [7]

Robert Oppenheimer tehát kiváló elméleti tudós, már-már zseni volt, aki bár nem kapott Nobel-díjat (ez is aggályt jelentett kinevezésekor a Project Y élére), ám több Nobel-díjas tudós munkásságához is hozzájárult. (Ettől függetlenül háromszor is jelölték, 1946-ban, 1951-ben és 1967-ben.) Mélyen spirituális beállítottságú ember volt, akit mindig is vonzottak az elvontabb, misztikus dolgok, mert állítása szerint a tudomány „nem mindig volt számára elég bonyolult”. Kalandos élete a hölgyekkel való kapcsolatára is kiterjedt. Míg főleg fiatalabb korában egy kissé beteges, sovány, magának való ember volt, addig később – talán éppen ezért – a nők rajongtak érte, nagyon karizmatikus egyéniségnek tartották. Nem egy kollégájának kezdett ki a párjával, Linus Pauling például emiatt utasította el Oppenheimer meghívását Los Alamosba, mivel az ő feleségével is volt viszonya. Első komolyabb kapcsolata Jean Tatlock volt, aki 1936-tól volt a szeretője, majd a szakítás után 1943 júniusában találkoztak egyetlen éjszakára, végül 1944 januárjában öngyilkos lett. Feleségével, Katherine (Kitty) Pueninggel

1940-ben házasodtak össze, akinek Oppenheimer már a negyedik férje volt. Két gyermekük született, sajnos egyiknek a sorsa tragikus lett. Házassága mellett volt még egy komolyabb kapcsolata Ruth Tolmannel, aki szintén egy kollégája felesége volt, ám a férj 1948-as halálától még szorosabbra fűződött közöttük a viszony a hölgy 1957-es haláláig. [7]

Oppenheimer személye után muszáj szót ejteni azokról a magyar tudósokról, akik a filmkészítők szerint is kikerülhetetlen szerepet játszottak az események alakulásában. Őket egyszerűen csak „marslakóknak” hívták egy legenda után, amely még Los Alamosban terjedt el. Eszerint „[...] a történet igazi marslakókról szól. Azokról, akik a 20. század első felében beszivárogtak a világ legjobb egyetemeire és kutatóintézeteibe; pontosabban arról az előőrsükről, amelyik bolygónkon első bázisukat létrehozta. Azon buktak le, hogy – bármilyen soká gyakorolták is – egyetlen földi nyelvet sem tudtak idegen akcentus nélkül beszélni. De erre is volt egy ügyes trükkjük: magyar emigránsoknak álcázták magukat, hiszen köztudott, hogy a magyarok beszédének van ez a furcsa sajátossága. Olyan fizikusok tartoztak közéjük, mint Eugene Wigner (marsbeli nevén Jenő), Edward Teller (anyanyelvén Ede) [aki büszke volt E.T. monogramjára – a szerző], Leo Szilárd (eredetileg Leó), vagy a modern matematika géniusza, John von Neumann (a Marson Jancsi).” A *Yankee* folyóirat 1980 márciusában Kemény János matematikusra, a BASIC programozási nyelv megalkotójára hivatkozva részletekkel is szolgált: „Gábor, Kármán, Kemény, Neumann, Szilárd, Teller, Wigner mind Budapestnek ugyanazon szektorában született. Nem csoda, hogy Los Alamosban elterjedt a híre, hogy ezeregyszáz esztendővel ezelőtt egy Marsról érkezett űrhajó kényszerleszállásra kényszerült Közép-Európában. Három kemény bizonyíték van a magyarok földöntúli eredetére: (1) Nagyon szeretnek vándorolni (akárcsak az ugyaninnen szétrajzó cigányok). (2) Rendkívül egyszerű és logikus nyelvet beszélnek, ami gyökeresen különbözik szomszédaiktól. (3) És végül sokkal okosabbak a földlakóknál. Mindehhez Kemény – enyhe marsbéli kiejtéssel – hozzáfűzte a magyarázatot: annyira könnyebb írni és olvasni megtanulni magyarul, mint franciául vagy angolul, hogy a magyar gyerekeknek sokkal több idejük jut a matek gyakorlására.” Isaac Asimov, biokémikus végzettségű amerikai sci-fi író például a következőket mondta: „Az a szóbeszéd járja Amerikában, hogy két intelligens faj létezik a Földön: emberek és magyarok.” A természettudományok mellett azonban volt egy másik terület is, amiben élen jártak a magyarok, ez pedig nem volt más, mint a filmipar. Gondoljunk csak Korda Sándorra (Sir Alexander Korda), Fox Jánosra, a *20th Century Fox* alapítójára, Zukor Adolfra, a *Paramount* megalkotójára, Kertész Mihályra vagy Zsigmond Vilmosra. Norman Macrae, világhírű közgazdász szerint „a magyarok előbb teremtették meg Hollywoodot, s csak azután az ennél ártalmatlanabb atombombát”. [8]

Most következzen egy rövidke kis kitekintő a hidrogénbombára és a hidegháború korára. A hidrogénbomba (más néven fúziós bomba vagy

termonukleáris fegyver) működését tekintve a Napban és más csillagokban lejátszódó folyamatokkal analóg, amely során kisebb rendszámú elemekből egyesüléssel keletkezik egy nehezebb elem, például hidrogénizotópokból hélium. Ezen fúziós folyamat során nagyságrendekkel több energia szabadulhat fel, mint egy maghasadás során, ám földi körülmények között ezt nehezen is lehet kivitelezni... kivéve, ha egy fissziós reakcióból nyerjük az energiát. A hidrogénbomba „beindításához” annak tehát egy kisebb atombombát kell tartalmaznia. Az első hidrogénbombát Amerika tesztelte 1952. november 1-jén, amelynek erőssége 10,4 Mt(!) volt, azaz 10,4 millió tonna TNT-vel volt egyenértékű a robbanás. Míg a hasadó bombát tekintve a szovjetek 4 évvel voltak „lemaradva” (1949-ben tesztelték az elsőt), addig az első fúziós fegyverüket 1953. augusztus 12-én tesztelték. Ennek erőssége „mindössze” kb. 400 kt volt (így is 50 Japán ellen bevetett atombomba „jönne ki belőle”), ám a szovjetek próbálták a legnagyobb amerikaiak által 1954. március 1-jén tesztelt fegyvert, a 15 Mt-ás Castle Bravot is túlszárnyalni. Ez olyannyira sikerült, hogy 1960. február 13-án tesztelték a világtörténelem legnagyobb fegyverét, az ún. Cár-bombát. Ennek erőssége 50 Mt volt, míg tömege 27 tonna. Egy jeges-tengeri sziget, Novaja Zemlja fölött robbantották fel kb. 4000 méteres magasságban. Gombafelhője 67 km magas volt, 780 km-re is törtek be ablakok, a lökéshullám háromszor ment körbe a Földön, az első 36 órán át. A Cár-bombának a legnagyobb következménye az 1963. augusztus 5-én Moszkvában aláírt Nemzetközi Atomcsendegyezmény lett. [9]

5. ábra: Teller Ede
Forrás:
www.britannica.org

Itt érkezünk meg történetünk utolsó fejezetéhez, ami a „háború tudósairól”, azaz moralitás, erkölcs és tudomány kapcsolatáról fog szólni. Teller Ede ekképpen vélekedett a témáról „*Tudomány és moralitás*” című, mindössze kétoldalas írásában a *Science* folyóirat hasábjain 1998-ban: „[...] Négy évvel korábban az Egyesült Államokban a hidrogénbombával kapcsolatos munkálatokat beszüntették. [...] Amin az ember szorgalmasan dolgozik, azt nem szívesen hagyja abba, és nekem két okom is volt arra, hogy csalódottságot érezsek a munka befejezetlenül hagyása miatt. Az egyik az a szilárd meggyőződés volt, hogy a tudás keresése és az emberi képességek bővítése önmagában is érdemes. [...] A második ok az volt, hogy aggódtam amiatt, hogy mi lehet a következménye annak, ha a szovjetek túlságosan is megelőznek minket a haditechnika terén.” Teller Ede ugyanis kifejti, hogy bár mélységesen elítéli a magyarországi fasizmust is, ahogy látta, hogyan vált egy közeli barátja a kommunista meghurcoltatások áldozatául, egy életre megutálta ezt a fajta ideológiát. Enrico Fermi például biztatta is a hidrogénbombával kapcsolatos munkák folytatására – még ha bízott is annak sikertelenségében.

Teller továbbá leírta a cikkben, hogy ugyan kis mértékben kötelességének is érezte a hidrogénbombán dolgozni, a szíve nagyobbik felét a tiszta tudomány kötötte le, hogy a Napban lejátszódó folyamatokhoz hasonló módon tudjon energiát felszabadítani. 90. születésnapjára (1998-ban) orosz tudósok levelet írtak neki, amelyből egy idézet: „*A fejlett nemzetek elegendő bölcsességről tettek tanúbizonyságot ahhoz, hogy legyőzzék a világ problémáinak katonai megoldására való hagyományos hajlamot. Ez most történt meg először. És tartós mintát adott arra, hogy új, békés és közös megközelítéseket alkalmazzanak a legégetőbb világproblémák megoldására. A világtörténelemben először fordult elő, hogy a valaha létrehozott legerősebb fegyvereket nem használták. Ehelyett az emberi tapasztalatok eszközévé, a nagy felfedezések eszközévé, a természet titkaiba való mély behatolás eszközévé váltak. Bizunk benne, hogy ezentúl és örökre elfoglalja méltó helyét a felvilágosult nemzedékek kifinomult eszközei között.*” [10]

Első alkalommal fordult-e elő azonban a 20. században, hogy egy tudós és tudománya katonai célokat szolgált ki? A válasz természetesen nem. Gondoljunk csak például az ókori tudósra, Arkhimédészre, aki különböző harci szerkezeteket alkotott szülővárosa, Szirakúza védelmére. Még ha az óriáskatapult, a sorozatvető számszerij vagy az állítólagos halálsugár egy része is csak valótlan alapokon nyugvó legenda, Arkhimédész akkor is nagyszerű elméjével szállt szembe az ellenséges csapatokkal. Mások mellett meg lehet még említeni Alfred Nobelt, a dinamit megalkotóját. Belátható, hogy bár a dinamit katonai célokat is szolgálhat, nélküle nehezen tudtak volna alagutakat, tárnákat, csatornákat létrehozni. (Nobelt egyébként már korábban is „a halál kereskedőjének” gúnyolták, részben ezért is döntött a tudományt támogató Nobel-díj életre hívásáról.) Vegyészként a szerző kötelességének érzi még megemlíteni Fritz Habert, „a vegyiháború atyját”. Ő kezdeményezte klórgáz bevetését Ypresnél 1915-ben (10 napra rá felesége gyermekeik szeme láttára lett öngyilkos), azonban 1918-ban mégis kémiai Nobel-díjat kapott az ammóniaszintézisért. Ez is jól mutatja, hogy a Nobel-díj odaítélése kizárólag tudományos alapokon történik. Fritz Haber egyébként részt vett a Zyklon-B nevű rovarölőszer megalkotásában is, aminek közismert a zsidók elleni alkalmazása a koncentrációs táborokban. (Fritz Haber egyébként maga is zsidó volt, aki 1933-ban kényszerült elhagyni Németországot.) [6]

Jeffrey Kovacnak 2012-ben jelent meg egy cikke a *Science and Engineering Ethics* című folyóiratban *Science, Ethics and War: A Pacifist's Perspective* címmel a tudomány, etika és háború viszonyáról. Ebben a szerző olyan dolgokról tesz említést, hogy a háború gyakran ösztönözte a tudomány és a technika fejlődését, illetve számos katonai fejlesztés mutatkozik hasznosnak polgári alkalmazásban is, például a radar. Témánk szempontjából különösen releváns gondolat, hogy Einstein relativitáselméletéről sem gondolta senki 1905-ben, hogy elvezethet egy fissziós bomba megalkotásáig. Részletesen fejt ki olyan gondolatokat is az írás, mint például az állam által finanszírozott kutatási

eredményeket az állam fegyverek formájában is felhasználhatja; továbbá a háború viselése néha szükséges a polgárok biztonságának garantálásához, és a tudósoknak kötelességük ennek eleget tenni kutatásaik által. A kérdés analógiába állítható az általános hadkötelezettség esetével. (A cikkben megjegyzik, hogy bár a legtöbb politikai cél lehet igazságos, néhány nem az.) Eisenhower megállapítása az volt, hogy a háború előrehaladtával mindkét fél egyre mélyebbre kerül a gyilkolásban; míg kezdetben például csak katonai célpontok bombázása történik, az eredeti stratégiától függetlenül a konfliktus mindig totális háborúként végződik, amelyben az ártatlan civilek megölését is szükségesnek ítélik. „A háborúban az ember olyanná válik, mint az ellenség, amivel azt vádolják.” A tudósok (cinkosok?) erkölcsi felelőssége közvetett, de „aki megnyomja a gombot, sosem látja a károsultakat”. Továbbá az is nézőponttól függ, hogy egy fegyver támadó vagy védekező célt szolgál-e. A cikk egy lényeges megállapítása, hogy „*a modern hadviselés totális hadviseléssé vált: nemcsak hadsereg hadsereg ellen, hanem ország ország ellen*”. [11]

6. ábra: Szilárd Leó

Forrás: www.mnl.gov.hu

Ami a tudósok politikai szerepvállalását illeti, azt talán pont Szilárd Leó fogalmazta meg leghitelesebben A delfinek hangja című, 1961-ben (Szilárd halála előtt néhány évvel) megjelent rövidke sci-fijében (amit egyébként a szerző melegen ajánl minden kedves Olvasónak). Következzen egy megfontolandó idézet a könyvből: „*Sem a tudósok általában, sem pedig az Elnöki Tudományos Tanácsadó Bizottság tagjai nem kínáltak érdemi megoldást a fegyverkezés visszaszorítására. Kudarcukhoz minden bizonnyal az akkortájt Washingtonban lábra kapott szlogen – mely szerint a tudós, illetve a suszter maradjon a kaptafánál – is hozzájárult. Mint a fenti nézet képviselői hangoztatták, a tudósok politikai szerepvállalása nemkívánatos, hatáskörük nem terjedhet túl a hozzájuk intézett aktuális tudományos kérdések megválaszolásán. Lehetséges tehát, hogy a kudarc oka nem is a tudósokban, hanem a hozzájuk intézett kérdésekben keresendő...*” [12]

Végül pedig, mint számos más szakmának, így a kémikusoknak is van Magatartási Kódexük. Az Amerikai Kémiai Társaság 2019-ben jóváhagyott kódexéből egy részlet: „*A vegyészeknek szakmai felelősségük, hogy a közérdeket és a jólétet szolgálják, valamint a tudományos ismereteket előrébb mozdítsák. A vegyészeknek aktívan törődni kell a munkatársak, a fogyasztók és a társadalom egészségével és jólétével.*” [13]

Történelmi vagy önéletrajzi témájú filmek mindig is voltak, ahogy természettudományos témájú dokumentumfilmek is. Ám egy ezeket ötvöző, tudományos-történelmi, multidiszciplináris témájú film, ráadásul hollywoodi

megközelítésben, ami ekkora sikert ért el, mindenképp egyedülálló. Többféle filmkritikai stílusjelzővel is lehetne illetni az *Oppenheimer* című filmet, de a lényeg bizonyosan az, hogy egy zseniálisan megalkotott, magával ragadó és gondolatébresztő mű, ami mindeközben szakmailag is messzemenőig hiteles és kiegyensúlyozott... népszerűségének oka talán pont ebben keresendő? Bízunk benne, hogy több hasonló filmmel találkozhatunk a jövőben!

Források:

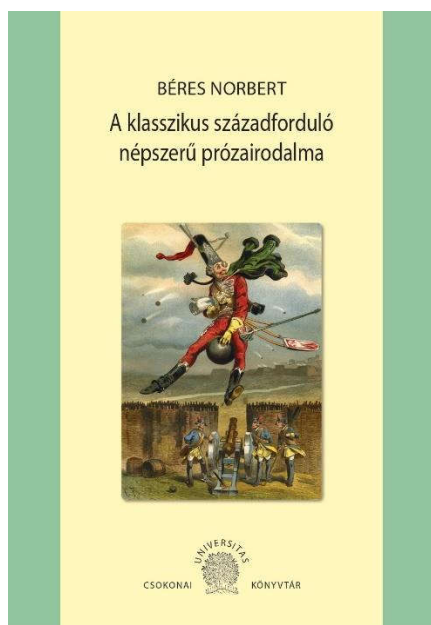
- [1] Szabó Árpád: A fizika története (3., átdolgozott és bővített kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008)
- [2] V. J. Ridnyik: Kvantummechanika mindenkinek (Gondolat, 1975, Budapest)
- [3] Kónya József, M. Nagy Noémi: Izotópia jegyzet a magkémia és radiokémia oktatásához (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007)
- [4] https://en.wikipedia.org/wiki/Nuclear_fission utolsó letöltés 2024. 05. 22.
- [5] https://en.wikipedia.org/wiki/Manhattan_Project utolsó letöltés 2024. 05. 22.
- [6] Thomas J. Craughwell: A háború tudósai: zseniális elmék, pusztító találmányok (Kossuth Kiadó, Budapest, 2012)
- [7] H. A. Bethe; J. Robert Oppenheimer. 1904-1967; Biogr. Mem. Fell. R. Soc., 14, 390-416 (1968)
- [8] Marx György: A marslakók érkezése: magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét (2., átszerkesztett kiadás, Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest, 2022)
- [9] <https://www.britannica.com/topic/Tsar-Bomba> utolsó letöltés 2024. 05. 22.
- [10] E. Teller; Science and Morality; Science, 280, 1200–1201 (1998)
- [11] Jeffrey Kovac; Science, Ethics and War: A Pacifist's Perspective; Science and Engineering Ethics, 19, 449-460 (2013)
- [12] Szilárd Leó: A delfinek hangja (Kairosz, Budapest, 2005)
- [13] <https://www.acs.org/careers/career-services/ethics/the-chemical-professionals-code-of-conduct.html> utolsó letöltés 2024. 05. 22.

KÖNYVSZEMLE

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/279-282>

A siker módozatai

Béres Norbert: *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*,
Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023.

Béres Norbert 2023-ban megjelent tudományos munkája a 2021 végén summa cum laude minősítéssel megvédett doktori értekezésének kibővített könyvváltozata. Az értekezés a klasszikus századforduló románkorpuszával vet számot a népszerűség jelensége felől közelítve, és az elemzést több megközelítési mód és perspektíva felvonultatásával végzi el. Munkájában a téma műfaji, narratopoétikai, irodalomszociológiai, olvasás-, eszme- és társadalomtörténeti

vonatkozásai is feldolgozásra kerülnek. Elemzéseik lehetővé teszik a korszak irodalomtörténeti jelenségeinek komplexebb megértését, és reflektálnak azok irodalmon belüli és irodalmon túli hatásaira.

A kötet felépítése arányos és átgondolt, a bevezető és a zárszó között az irodalmi példaanyag gazdag szakirodalmi apparátus működtetésével történő elemzését több nagyobb fejezetben végzi el a szerző. A főbb fejezetek aszerint kapták címüket, hogy a bennük tárgyalt művek milyen elvrendszerből eredeztethetőek, azaz hogy létrejöttük célját tekintve főként eszmei érdekelttségűek (ideologikusak), pedagógiai rendeltetésűek (funkcionálisak) vagy az eladhatóság szempontja állt a középpontban keletkezésükkor (pragmatikusak). Két további fejezet, melyek a könyv közepén, a pragmatikus elvet tárgyaló fejezet előtt helyezkednek el, további értelmezési horizontokat nyit. *A szerelmi diskurzus alakzatai* címet viselő fejezetben Béres a vizsgált művek tematikus rendszerezésével szélesíti a perspektívát, míg a *Kiadási, népszerűsítési stratégiák* című részben a pragmatikus elvhez kapcsolódva játékba hozza az irodalom gazdaságtanát is.

Béres elemzési módszerére jellemző, hogy a korábbi szakirodalom

téziseihez, teleologikus szemléletéhez, azaz az előzmény-következmény oppozícióhoz és a meghaladottság képzetéhez kritikai reflexióval közelít. Véleménye szerint ez a szemléletmód nem teszi lehetővé hogy a művek önértékükön legyenek tárgyalhatóak. Helyette azok egykorú népszerűségét vizsgálva a műveket nem csupán mint valaminek a kezdete vagy valaminek a még torz, alakulófélben levő vázlata képében láthatjuk. Mindazonáltal a szerző reflektál arra is, hogy vállalkozását megnehezíti a siker és népszerűség nehéz körvonalazhatósága, és alapvetően interdiszciplináris vizsgálódást is megkövetelő jellege, hiszen pusztán irodalomszociológiai szempontokat vizsgálva nem alakítható ki teljes kép.

A bevezetőt követő első fejezet az ideologikus szervezőelvet vizsgálja két korabeli népszerű alkotásnak, Mészáros Ignác *Kártigámj*ának és Dugonics András *Etelkáj*ának az elemzésén keresztül. A két mű párhuzamos áttekintése során feltárja, hogy Mészáros szövege hogyan felelt meg az erkölcsös magatartásra nevelő irodalom felé támasztott igényeknek, és hogyan jelent meg benne az identitás alakulása, folyamatos változása ellenére is megvalósuló feddhetetlen életvitel, és hogy Dugonics *Etelkáj*át hogyan szervezi az őstörténeti érdeklődés és a heroikus barokk próza elegye, hibrid szöveget létrehozva.

A funkcionalitást tárgyazó fejezetben a *Telemakus Bujdosásának*

Történetei, a Haller László által magyarra fordított Fénelon-mű, mint a robinzonádok jelentős magyar példája említődik meg. Általában a robinzonádokról és Defoe műfajteremtő regényéről elmondható, hogy bennük az ideologikus, didaktikus funkció mellett a kalandok szórakoztató funkciója együttesen dolgozik, ám művenként eltérő, hogy melyik funkció kerekedik felül. Béres több magyar robinzonáddal (*Ifjabbik Robinzon*, *Magyar Robinson*) is foglalkozik, és tanulmányában rámutat, hogy az olvasóközönség világi irodalom felé való fokozatos fordulásának folyamata során a robinzonádon keresztül láthatóvá válik a pragmatikus rendezőelvek nagyobb hangsúlya felé tartó átrendeződés.

A szerelmi diskurzus alakzatai című fejezetben Béres olyan szövegeket tekint át, amelyekben a szerelem eltérő formái tematizálódnak, közös vonásuk pedig a szerelmet fékező vagy ellehetetlenítő külső erők és nehézségek felvonultatása, a szerelem megélésének fiziológiás vetülete, elementáris hatása. Az egyes történetek azonban a főhős karakterének függvényében válogatnak a szerelmi viszontagságokkal való megküzdés módozatai közül. Az érzékeny prózairodalom felől is olvasható műveket – köztük Barczafalvi Szabó Dávid ritkán tárgyalt és kortársai körében sikerületlennek tartott *Siegwart*-fordítását és Vitézi Imre *A' tiszta és nemes szeretet' ereje* című fordítását – tárgyal a főhősökkel való azonosulási lehetőségek és a bennük megjelenő embereszmény

alapján, összegzésében kitérve a szakirodalom azon megállapítására, hogy az érzékeny napló- és levélregények tündöklést követő gyors devalválódása az elbeszéléstechnika teljesítőképességének kimerülésével van összefüggésben.

A következő fejezetben a romá-
nok piaci közegben történő vizsgálata, a kiadás és népszerűsítés gyakorlati kerülnék középpontba. A nyomtatás és kiadás görbüléke-
nyebbé válásával a könyv egyre inkább áruvá vált, és ezt a jelenséget nehezen tudták elfogadni azok, akik szerint az alkotás mint tevékenység jellegétől eredendően idegen a gazdasági érdekek befolyása, a műalkotás pedig létmódjából fakadóan ellenáll az árucikké válásnak. Béres áttekintésében a haszonnal mint a könyvkiadás egy lehetséges következményével számot vetni nem akaró, esztétizáló irodalmi hagyományhoz kötődő hozzáállás mellett megjelenik a népszerű szövegek e tekintetben kivételes helyzetével való számvetés is. Ezek esetében ugyanis az üzleti érdekek egyre hangsúlyosabban léptek elő, és a szerialításban rejlő gazdasági előnyök – kiszámíthatóság, elköteleződés az olvasók körében, rentabilitás – is világossá váltak.

A szerző mind a kereskedelmi logika elutasításának elvéhez ragaszkodó, ám a kiadáshoz szükséges tőkét valahogyan mégis megteremteni próbáló, mind az irodalmi alkotások létrehozására termelésként tekintő, az eladott példányszámokra kon-

centráló attitűdöt értelmezi, és a hazai románsorozatok kiadása esetében az utóbbi logika dominanciáját fedezi fel. A fejezetben néhány románsorozat (*Rózsa Szín Gyűjtemény, Téli és Nyári Könyvtár, Flóra, Eredeti Magyar Románok, Mulatságos Könyvtár*) részletesebb bemutatásán keresztül ismerteti meg az olvasóval a szerkesztők és szerzők motivációit, filozófiáját, és hogy hogyan próbálták meg kielégíteni a korabeli olvasóközönség szükségleteit. A kiadói attitűd változását is nyomon követve megállapítja, hogy a korábbi ideologikus szövegek helyébe a művek népszerűsítése során a gyakorlatiasabb, konkrét tevékenységek kerülnek – a periodikák felületeit kihasználva próbálják a szélesebb nyilvánossággal megismertetni a műveket, a hírlapokban közzétett tudósítások már piaci terméként jelenítik meg a kiadványokat.

A zárszó előtti utolsó nagy fejezet a pragmatikus szervezőelv köré rendeződő műveket tárgyalja, két alfejezetében a gótikus irodalmat és a münchhauseniádákat vizsgálva. A pragmatikus elv abban a tekintetben érvényesül, hogy lényegében a kiadók már a megjelenés előtt „piackutatást” végeztek: a megcélzott közönség olvasásgyakorlatát és érdeklődését, szórakozás iránti igényeit felmérve döntöttek a kiadandó mű megformálásáról, és Béres meglátása szerint az idegennyelvű forrásszövegek kiválasztásában is ez az elv érvényesült. A populáris kiadványokban mindig is megfigyelhető ismétlődések, konvenciók, toposzok,

hőstípusok variálható, ám az olvasó számára biztonságosan „ugyanolyan” (vagyis csalódást okozni kevéssé tudó) történeteket hoznak létre, és a kiszámíthatóság mind az olvasóközönség, mind az immár profitorientált kiadó számára üdvös jellemző. A szerző ezt az újratermelődést, variálva ismétlést vizsgálja a két alfejezetben.

A gótikus irodalom reprezentánsainál Béres a német hagyományban kialakult rém- és kísértetirodalom általános alapkarakterétől eltérő változatokat fedez fel, nevezetesen azoknak a lovagtörténetekkel való keveredését, egyesülését. Ezek a művek asszimilálódtak később a magyar regényirodalomba, ahol a kegyességi-erkölcstani szövegek megágyaztak a kedvezőbb befogadásnak. A kísértethistóriák magyar változatai Béres értelmezése szerint a borzongás mérsékléséül a narratíva vezérelvévé a példamutató magatartást tették.

A müncheni adákat tárgyaló alfejezet – melyre a kötet borítóján található München-illusztráció miatt különös figyelmet fordít az olvasó – a hazugságtörténetek tradíciójának revidiálásaként érti ezeket a szövegeket, amelyek a népszerű kiadványok közé bekerülve jelentős hatást gyakoroltak az olvasóközönségre: Béres szerint szerepük van abban, hogy a fikciót fikcióként olvasni és értelmezni lettek képesek. Az olvasók egy rétege túllépett tehát azon a leegyszerűsítő olvasásmódon, hogy „a szöveg megmondja mi a jó és mi a rossz” – az olvasmány mint

esztétikai tapasztalat, élvezet, önmagáért és nem erkölcsnemesítésként létező produktum is bekerült a látómezőbe. Ez a fajta eredmény és siker azonban merőben más, mint a könyv megelőző fejezeteiben taglaltak – a folyamatos szöveggyártásnak, variánsoknak, gyors reprodukcióknak köszönhetően tartós figyelmet inkább csak az egyes frekvenciált tematikák köré szerveződő szövegcsoportok kaptak mint az egyes alkotások, és a nagy volumenű termelés hamar kimerítette ezt az irodalmi formát is.

A zárszóban Béres tömör összefoglalóját adja kötetének, és az egész munkán végigvonuló siker két kategóriáját különbözteti meg: a lassan felfutó, de a befogadói elváráshorizontot kezdetben kielégítetlenül hagyó művek tartós sikerét, és a gyors felfutású ám hasonló gyorsasággal elhaló, a horizontok változásával teljesen elértéktelenedő alkotások rövid népszerűségét. A fogadtatás eleinte lehet bár kedvező, a műfajok automatizációja, redundánssá válása során már nem lesznek képesek olyan hatást gyakorolni a szerzők az olvasóra, mint a felfutás időszakában. Béres ezt a megfigyelést a hazai románkorpuszra vonatkoztatva arra a következtetésre jut, hogy az ismétlődéselv, amely eleinte működtethető stratégiának tűnt, az idők során önmagát számolta fel, visszamenőleges hatást gyakorolva ezzel az utókor megítélésére is.

A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma forrásszövegek széles körének alapos ismeretéről és

értő feldolgozásáról ad tanúbizony-
ságot. Béres elemzései alaposak, az
általánosan használt szaknyelv érthet-
ségre törekszik, de ezt nélkül teszi,
hogy a túlzott leegyszerűsítés és a
sarkos igazságok megfogalmazásá-
nak csapdájába esne. Törekszik min-
den kérdést több nézőpontból és ér-
telmezői hagyományból áttekinteni
– de a szakirodalom kritikáját is el-
végzi amikor ez indokolt. A szerző
olyan forrásszövegeket is tárgyal kö-

tetében, amelyek eddig ritkán képez-
ték a vizsgálat tárgyát, talán korabeli
popularitásukat követő visszhangta-
lanságuk – vagy hagyományozódá-
suk látenciája – miatt.

Béres kötete egy sikeres kutatói
karrier első állomása.

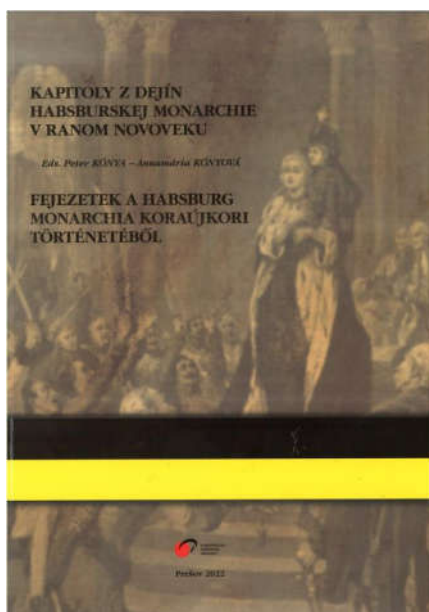
Szolyka Hajnalka
tudományos segédmunkatárs
Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/283-287>

**Szlovák és magyar történészek együttműködése
országaink múltjának megismerésére**

Peter Kónya – Annamária Kónyová (Eds.): *Kapitoly z dejín Habsburskej monarchie v ranom novoveku.*

Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej University 2022

Ahogy az eperjesi egyetem professzora, nem melleleg rektora, és felesége által szerkesztett impozáns megjelenésű (tekintélyes, A/4-es formátumú) kötet címe is kifejezi, nem monográfiát kívántak az olvasó kezébe adni, hanem tanulmánykötetet. Az eperjesi kötetekben már megszokott két nyelven is megadott cím pedig formailag is többnyelvű kötetet takar. A többségében szlovák (8) és magyar nyelvű (6) tanulmányok mellé még egy német nyelvű is befért. Ha pedig nem minden olvasó értene meg valamely közlemény nyelvét, valamennyijüket rövid, de tartalmas, a főszöveggel ellentétes nyelvű magyar vagy szlovák rezümé követi. (A német nyelvű tanulmányt szlovák és magyar nyelvű összefoglaló is kiegészíti.)

A szerkesztők szándékukat az Előszóban fogalmazták meg. Annak a „geopolitikai alakulatnak”, amely 1526-ban Közép Európában létrejött, három alapvető alkotó része maga is meglehetősen összetett volt, sokszínűségét nemcsak az Alsó Ausztriától az Adriáig, vagy Béctől Tirolig húzódó osztrák örökös tartományok, a Morvaországot és az önmagában is több hercegségből és grófságból álló Sziléziát is magába foglaló „Cseh Korona országainak” eltérései, hanem a Magyar Koronához tartozó Erdélynek és Horvátországnak az anyaországtól eltérő sajátos helyzete igazolhatta. Közös neve sem alakult ki, a Habsburg Monarchia elnevezést utólag a történészek aggatták rá, az uralkodó dinasztiáról nevezték el, hiszen kizárólag annak egymást követő tagjai kötötték össze, akik tucatnyit meghaladó címeikkel (császár, király, herceg, gróf stb.) igazolták szerteágazó uralmuk legitimitását. Voltak köztük eredményesebbek, akiknek reformjai erősíthették az együvé tartozást, és voltak kevésbé sikeresek, akiknek emléke is negatívra fordulhatott. Államuk konkrét nevet az 1867-i kiegyezéstől vehetett fel, hogy az utolsó fél évszázad alatt Osztrák-Magyar Monarchia néven szerepeljen a politikában és kerüljön fel a térképekre. Hasonló államegyesülések ugyan nem számítottak kivételesnek az európai történelemben, de többnyire csak egy-két generáció perszónáluniójáig tartottak. A Habsburg Monarchia négyszáz éves fennállása azonban,

amelynek több mint fele a kora újkorra esett, kellő idővel rendelkezett ahhoz, hogy a részállamokban az átalakulás, a fejlődés számtalan rejtett szellemi vagy szemmel látható fizikai jelét tudja felmutatni, amelyek közül sok máig érzékelhető. (A szerkesztők az elvont, mentalitásbeli hatásokon túl a középületek, vasútállomások, iskolák építészeti hasonlóságára utalnak.)

Bő évszázaddal ezelőtt ez az államegyüttes felbomlott, jellemzői, addigi eseményei a történelem lapjaira kerültek. Kutatását, értékelését azonban megnehezíti, hogy a létrejött (utód)államok kutatói a maguk szempontjai szerint más-más sajátosságát emelik ki, sokszor ellentétes következtetésekre jutva. Ezért is fontos az összefogás, a közös munka, egymás eredményeinek megismerése és megismertetése. Ehhez kíván közelebb juttatni a jelen kötet is.

A címben megadott politikai-földrajzi (Habsburg Monarchia) és időbeli (kora újkor) körülhatároláson túl az egyes szerzőket további korlátozások nem kötötték. Tanulmányaik széles spektrumban tekintik át a Monarchia közel három évszázados történetét, anélkül, hogy a kötetben valamiféle belső tagolást, nagyobb részekre való felosztást talál-nánk. Felépítését részben az időrend, részben a témáknak az általánostól a részletkérdésekig tartó rendje határozza meg. Azért persze mégis akad néhány olyan terület, amellyel a szerzők közül többen is foglalkoznak. Így a kötet elején több tanul-

mányt is olvashatunk, amely általánosságban foglalkozik az 1526-ban létrejött Monarchiával. Jozef Bad'urik az „alapító” I. Ferdinánd személyiségét és az egyesülés megteremtésében játszott, eddig nem kellőképpen értékelt szerepét mutatja be. Egyetért az angol Robert J. W. Evans értékelésével, aki „a dinasztia egyik legkiemelkedőbb és legszívósabb” tagjának tekintette, s ezt a megállapítást saját érveivel erősíti. Fontos szerepet tulajdonít a királyválasztásoknak és koronázásoknak a nemesség és a lakosság megnyerésében, Magyarország szempontjából különösen a Pozsonynak juttatott szerepet emeli ki. Fazekas István az I. Ferdinánd által megszerzett területek egyben maradását elősegítő és az azt megnehezítő tényezőket összegezte. Összetartó erőt jelentett a közös uralkodó, elsőjük, Ferdinánd pedig elegendő idővel (38 év uralkodás) rendelkezett ahhoz, hogy közös hatókörű államigazgatási szerveket hozzon létre, az udvar iránt elkötelezett, lojális elitet nyerjen meg, de összetartó erő volt a külső fenyegetettség, az oszmán expanzió is, amely nemcsak Magyarországot, hanem Ausztriát is fenyegette. (Hiszen Ferdinánd uralkodásának korai évében, 1529-ben zajlott le Bécs első török ostroma.) Gátló tényezőnek számított a birodalom részeinek vallási különbsége és az a körülmény, hogy az uralkodó esetenként akár országrészeket bízhatott fiaira. Magyarországnak a Habsburgokhoz fűződő viszonya került előtérbe Pálffy Géza tanulmá-

nyában, amely azzal – a magyar történetírásban a II. világháborút követően sokáig szinte kötelezőnek számító – nézettel száll szembe, miszerint haladónak csak azok a mozgalmak – quasi függetlenségi harcok – tekinthetők, amelyek a Habsburg uralom ellen irányultak. Szerinte ezek a mozgalmak (Bocskaitól Thökölyig) valójában soha nem céllozhatták meg a függetlenség elnyerését, hiszen oszmán támogatással, a vazallus állam megnövelésének szándékával folytak. Ha függetlenségi harcról beszélünk, annak a korszakban egyedül II. Rákóczi Ferenc szabadságharca felelt meg. A Magyar Királyság ugyanakkor fontos helyet töltött be a Habsburg Monarchiában, nemcsak az oszmánok elleni védelemben nélkülözhetetlen szerepe, hanem a gazdaságban és a politikában kialakult kölcsönös függőség miatt is. Nem áll távol ettől a témától Kónya Péter tanulmánya, amelyben a magyarországi Habsburg ellenes felkeléseket sorolja fel, a 17. századot egyenesen e felkelések századának nevezve. Szemléletesen mutatja be, hogy hogyan bővült az egyes mozgalmak társadalmi bázisa, és hogyan gyarapodtak célkitűzéseik, nem egyszer (pl. a protestantizmus elfogadtatásában) sikereket elérve.

A magyarországi szerzők számára mindig is fontos kutatási területet jelentett Erdély, amely két tanulmányban is szerepel. Papp Sándor a diplomácia oldaláról közelíti meg a kérdést, amennyiben a Habs-

burg és erdélyi portai követségek különbségeit elemzi, és – míg a Habsburg külképviselet egy nagyhatalom képviselőjeként Isztambulban európai szintű információs központtá vált, addig – az erdélyi követek megmaradtak a vazallus állam szerény képviselőinek, bár államuk érdekeit becsülettel, és többnyire eredményesen védték. Papp Klára pedig az erdélyi arisztokráta kapcsolatát taglalja a Habsburgokkal. Miután Bécsben Erdélyt a Magyar Korona részének tekintették, de a hatalomba vételére irányuló kísérletek eredménytelenek maradtak, a 17. század végétől a fejedelemségen belüli elitben kerestek híveket szándékaik támogatására arisztokrata címek adományozásával (bár ehhez földadományt nem tudtak biztosítani), valóságos, vagy vélt befolyást biztosító pozíciókkal. Papp Klára ennek során több – Bécs érdeklődését felkeltő, a Gubernium vezetésében jelentős szerepet játszó – főúr életpályáját ismerteti, igazolva, hogy a bécsi udvarral kapcsolatba került erdélyiek helyét fokozatosan a politikailag is megbízható, s főleg, a katolikus elit tagjai vették át.

Több tanulmány foglalkozik hadtörténeti témával. Czigány István a Magyar Királyság északi régiójában létrejött védelmi rendszer közel évszázados (1570–1655) történetét mutatja be. Ez az eredetileg sebtében kialakított végvári hálózat idővel jól kiépített rendszerré nőtte ki magát, bár a két birodalom határainak pontos kijelölése hiányában soha nem

tudta megakadályozni a mindkét oldalt pusztító portyákat, de még a mindkét oldalon a magyar lakosságot sújtó kettős birtoklást sem. A kronológiában közel két évszázados ugrást végrehajtva Vladimir Segeš a Habsburg hadsereg 18. századi állapotát mutatja be, természetesen elsősorban a Mária Terézia uralkodása alatt végbement változtatásokkal (létszámnövekedés, új haditechnika és fegyvernemek – könnyűlovasság, műszaki alakulatok – előtérbe kerülése) a középpontban. Érintőlegesen kapcsolódik a területhez G. Etényi Nóra elemzése az 1683–1686-os török háború idején Bécsben kibocsátott röplapokról. A képekkel ellátott vagy csak szöveges röplapok a korabeliek tájékoztatásában fontos szerepet játszottak, hiszen pozitívan vagy negatívan mutathatták be a politika vagy a közélet szereplőit, számunkra pedig fontos eszköznek mutatkoznak a kibocsátók állásfoglalásának, esetleg hátsó gondolatainak megállapítására.

A 16. század végi és 17. század eleji csehországi reformáció a tárgya Jan B. Lasek írásának, amely már a vallási témákhoz vezet át. Katolikusok és a huszita eredetű irányzatok középkori nyugalmasabb együttélésének a Habsburgok uralma vetett véget, amely idővel – a cseh rendek 1618-i felkelésének veresége után – erőszakos rekatolizációba torkollott. Kapcsolódik a témához Jan Kilián tanulmánya, amely Csehországnak a harmincéves háborúban jutott tragikus szerepét ismerteti. Bár a har-

mincéves háborúban Csehország területén folyó hadiesemények közvetlen pusztítást is eredményeztek, a szerző még súlyosabbnak véli a protestánsok üldözését, amely ezeket kényszerített száműzetésbe. Annamária Kónyová a Habsburg uralkodóknak a magyarországi református egyházhoz fűződő kapcsolatát elemezte. A Ferdinánd és Miksa királyok uralkodása alatt kialakult viszonylag békésebb időszakot Rudolf alatt erőszakosabb rekatolizáció váltotta fel. Időben túlmutat a koraujkoron az osztrák Karl W. Schwarz tanulmánya, amely a protestantizmus Monarchiabeli viszontagságait mutatja be az 1849–1860 közötti ún. Thun korszakban, amely a protestánsok jogait radikálisan csökkentő 1859-i protestáns pátensben tetőzött, de végül – nem kis mértékben a protestáns egyházak ellenállása miatt – eredménytelen maradt.

Talán mindössze két tanulmány akad, amely nem igazán illeszthető be a fenti fősodorba. Ivan Mrva továbból Mária Terézia kap külön tanulmányt. A szerző a legsikeresebb Habsburg uralkodónak nevezi, aki nemcsak családanyai feladata ellátásával, gyermekei nevelésének szigorú felügyeletével tűnt ki, hanem politikájának több területén (művelődés, iskolaügy, szociális vonatkozások) nőként sok problémát érzékenyebben tudott megoldani, mint bármely férfi uralkodó. Bár 18. századi a témája, kissé idegen a többiektől Martin Javor szabadkőművességről szóló tanulmánya is, hiszen e titkos

társaságok maguk is igyekeztek rejtőzni a nyilvánosság elől. Szerző az egyes páholyok összetételével, társadalmi háttérükkel, célkitűzéseik ismertetésével próbálja közelebb vinni olvasóit hozzájuk.

A kötet a magyar és szlovák történészek együttműködésének hathatós és sikeres igazolása, amelyben (legalábbis Eperjes és Debrecen vonatkozásában) Kónya professzornak eddig is oroszlánrésze volt. Tennivaló persze még bőven akad, akár egymás műveinek megismerésében is. Az egyes tanulmányok irodalomjegyzékei sajnos arról tanúskodnak, hogy a két ország, a két nép történései még saját témájukban is kevésbé ismerik a szomszédok eredményeit, de legalábbis ritkán használják azokat. Legfőbb akadály a nyelvismeret hiánya, amit a kötet szerzői esetében legfeljebb néhány mindkét fél által olvasható német vagy angol nyelvű közlemény ismerete tudott áthidalni, és ez a hazai szerzőket is az idegen nyelven való publikálásra ösztönzi. (A szlovákiai szerzők között mindenestre akadnak magyar nyelvű közleményeket használók, a Kónya házaspáron kívül például Jozef Baďurik vagy Vladimir Segeš. Ellentétes példát kivételképpen Pálffy Gézánál találhatunk.) A további kölcsönös megismerés, a közvetlen kapcsolatfelvétel akadálya lehet, hogy a kötetből hiányzik a mostanában megszokott szerzői névsor, amely a neveken túl az érintettek tudományterületét, munkahelyét és elérhetőségét (e-mail címét) is szokta tartalmazni.

Kritikai megjegyzéseim ellenére a *Fejezetek a Habsburg Monarchia koraiújkori történetéből* kötet mindenképpen gyarapítani fogja a két ország kutatóinak egymásra vonatkozó ismereteit, és hasznos olvasmány lesz a történelem iránt érdeklődőknek is.

iff. Barta János
történész, professzor emeritus
Debreceni Egyetem

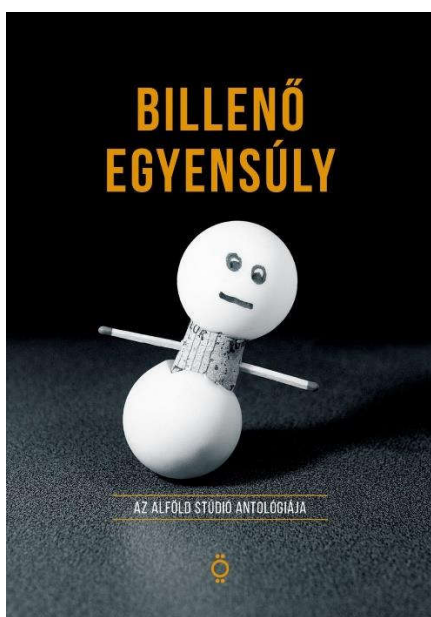
<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/288-292>

Tizenegyes

Fodor Péter, Lapis József (szerk.): *Billenő egyensúly:*

Az Alföld Stúdió antológiája,

Debrecen: Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2023.

Az Alföld folyóirat nagy múltú, bő fél évszázados tehetséggondozó műhelye, az Alföld Stúdió „nemzedékváltásaira” rendszeresen egy tanulmánygyűjteménnyel tesz pontot, útra indítva egy új irodalmár-generá-

ciót, egyben a kurrens beszédmódokról, kérdésirányokról, értelmezői távlatokról is láttelepet ad. A módszertani, tematikai, diszkurzív heterogenitás, a szemléleti pluralizmus a mindenkori Stúdió-antológia jellemző vonása, s ez alól értelemszerűen a *Billenő egyensúly* sem kivétel. A már-már közhelyszerű „felismerésen” túl azonban érdemes azt is nyomtatékosítani, hogy a kritikai műhely foglalkozásain részt vevő csapat húszas éveikben járó fiatal, „pályakezdő” tagjai óhatatlanul eltérő irodalom- és kultúratudományos érdeklődéssel, szakmai kompetenciával, szemléletmóddal és nyelvhasználati attitűddel rendelkeznek, másrésztől az antológiakötet a Stúdióban zajló közös kritikai munka és együtt gondolkodás ellenére mégiscsak a tagok egyéni kutatásainak szöveges lenyomatait közli. A „pályakezdő” szándékosan került idézőjelek közé, mivel a stúdiós csoport(ok) esetében ez

rendszerint relatív fogalom: az egyetemi hallgatók, doktoranduszok, doktorjelöltek, tanársegédek mindegyike már színvonalas publikációkat tudhat magáénak, rendszeresen jelentkeznek a neves irodalmi, művészeti, kritikai folyóiratokban irodalomtörténészként, kultúrakutatóként vagy kritikusként, többen szerkesztőként is tevékenykednek. A „pályakezdés” tehát egyénenként változó hosszúságú időtartamként értendő, amelynek a tengelyén az antológiában közölt tanulmány kétségtelenül hangsúlyos mozzanatnak tekinthető.

Lényeges különbség a legutóbbi kötetekhez képest, hogy a mostaniban egyetlen szerző sem foglalkozik a modernséget megelőző irodalom- és művelődéstörténeti korszakok ágenseivel, kulturális produktumaival; a fókusz látványosan eltolódott a 20–21. századi irodalmi-kulturális jelenségek, művek, termékek felé. Tegyük hozzá: az antológiák többségében korábban is domináltak a 20. századi vagy kortárs irodalmi témák. Az viszont változatlanul öröndetes, hogy a *Nyugvó energia*, az *Otthonos idegenség* és a *Szótér* tematikai-szemléleti-módszertani sokszínűségéhez hasonlóan a *Billenő egyensúlyban* helyet kapó tanulmányok is túltekintenek az irodalomtörténet- és elmélet terepén a kultúra tág értelemben vett termékei, eseményei, mediális szerveződéseire felé közelítve, jóllehet az arányok a jelen kötet esetében mások, mint például a legutóbbi két Stúdió-antológia esetében. Erről az egyik szerkesztő, Lapis

József a következőképpen nyilatkozik a kötet fűlszövegében: „Az utóbbi idők gyűjteményeinek talán legfontosabb tapasztalata, hogy klasszikus irodalomtudományi témák és megközelítések mellett egyre nagyobb teret kapnak a különböző kultúra-, illetve médiatudományi kérdezmódok.” Ilyenformán szerepel a kötetben a gyermek- és ifjúsági irodalom kortárs intézményrendszeréről, a századforduló egyik tömegszórakoztató jelenségéről, valamint egy labdarúgót tematizáló sportfilmről írt dolgozat. Bár a szóban forgó három tanulmány a szerkesztéskor a kötet végére került, épp a nézőpontokat, valamint az értekezői beszédmódokat színesítő mivoltuk miatt érdemes a recenzió elején szólni róluk.

Katona Alexandra azt járja körül, hogy a kortárs ifjúsági irodalom intézményrendszere miként képzeli el/„képzi meg” (társadalmi, piaci, pedagógiai szempontok alapján) azt a potenciális célcsoportot – a kamaszkorú gyerekek körét –, akit a termékeivel megszólít. A kérdéskört problematizáló műhelyesszék feldolgozásán alapuló gondolatmenetében a szerző az intézményrendszer képviselőinek kamasz-képzését igyekszik feltérképezni: hogyan vélekednek a kortárs gyermek- és ifjúsági irodalom szerzői kiskorú olvasóikról, egyáltalán ez a szemlélet hogyan befolyásolja (preformálja) a szövegek létrehozását. Már azon jelenségben is a gyermekkorképet érintő felfogás változása figyelhető meg, hogy a fokozatosan bővülő

gyermekirodalmi könyvpiacra egyre nagyobb számban jelennek meg az igényes, autonóm műalkotásnak tekinthető kiadványok. Rudisch Ferenc a budapesti Vurstli, a századfordulós populáris kultúra egyik látványosságának működ(tet)ési szabályozását tárgyaló dolgozata a fővárosi tömegkultúrával kapcsolatos társadalmi diskurzus kétosztatóságának leírására tesz kísérletet. A városligeti Vurstli társadalmi és politikai vitáktól sem mentes áthelyezési procedúrájának rekonstruálása jelenti a kiindulópontot a szerző számára, hogy aztán a tömegkultúra definíciós nehézségeit sem leplezve a korabeli populáris kultúrával kapcsolatos vélekedésekre, diskurzusokra, igenlő és kárhóztató állásfoglalásokra mutathasson rá. Énekes András Előd médiatudományi irányultságú tanulmánya a legendás francia labdarúgóról, Zinedine Zidane-ról készült, műfaji szempontból nehezen kategorizálható, ám erőteljes dokumentarista vonásokat mutató kísérleti filmet az azt szervező eseményszerűség felől közelíti meg. A film mediális, technikai, esztétikai mibenlétét egyaránt aprólékosan tárgyaló dolgozat az audiovizuális (sport)élmény közvetíthetőségét, a komplex esztétikai tapasztalatot helyezi a Zidane játékát, arcát, „többféle azonosulási alternatívát” (251.) felkínáló (játékos)identitását reprezentáló film elemzésének a fókuszába.

A kötet nyitótanulmányában Hocza-Szabó Marcell Kassák *Képarchitektúra* című elméleti (a művé-

szeti ágak közti mediális váltás lehetőségeivel, a kép poétikai megragadhatóságával számot vető) írását elemzi nyelvfilozófiai és képelméleti távlatból, dolgozatával deklarálta a magyar történeti avantgárd alakításmódjainak új szempontú megközelítésére téve ajánlatot. Szintén egy-egy 20. századi szerző alkotását helyezi vizsgálódásának középpontjába Szemán Krisztina és Szabó Bernadett dolgozata. Szemán Krisztina Weöres Sándor *Tapéta és árnyék* című intermedialis képversének poétikai stratégiáiról értekeznek a vizuális költészeti tradíció kontextusában, tételmeleti megközelítéseket is bevonva az értelmezésbe, míg Szabó Bernadett az *Iszonyt* elemzi: a dolgozat a főhősnő létproblémáit, identitáskriszist, a társadalmi normák és a személyes autonómiát őrizni próbáló egyén közti feszültség identitásrodáló hatásait fókuszba helyezve járja körül az ontológiai bizonytalanság, a másiktól/másoktól történő elidegenedés alakzatait, az elhatárolódás színrevitelének prózapoétikai módzatait. Juhász Tibor írása is a 20. századi témák körébe tartozik, hiszen az 1955-ös prózai antológia, az *Emberavatás* keletkezés- és hatástörténetét feltérképező tanulmány társadalom-, politika- és intézménytörténeti kontextusok mozgósításával a generációs alapon szerveződő szerzőgárda pályakezdésének mediális dokumentumaként, a kortárs irodalom friss tendenciáinak felmutatására tett kísérletként értelmezi a szöveggyűjteményt. Juhász szerint az antológia

egykorú kritikai fogadtatása ráírnyítja a kutató tekintetét a kötetben publikáló, zömében a pályájuk elején álló (a későbbi kánon-átrendezések következtében az irodalomtörténeti köztudatból nagyrészt kieső) szerzők indulásának körülményeire, az irodalmi nyilvánosságba való belépésük („beavatásuk”) politikai-ideológiai feltételeire. Alapvető fontosságú tehát annak tisztán látása, hogy a kánonképződési processzust is meghatározó recepciós gesztusok miként befolyásolták a kötetben megjelenő szerzők későbbi értelmezését. Juhász Tibor alapos, részletesen dokumentált dolgozatának kiemelkedő érdeme, hogy az irodalomtörténet-írásban kevésbé kurrens időszak irodalmi viszonyainak árnyalására tesz kísérletet.

Az antológia számos írása veszi tárgyát a kortárs lírából. Kovács Edward Oravecz-tanulmánya *A hopik könyvének* a mitológia nyelvét kisajátító poétikai-nyelvi műveleteit elemzi. Oravecz életművének korai darabjait Kovács a „versbeszéd »mitologizációs« hagyományának [...] nyelvi megújítása” (43.) okán tekinti kiemelkedő jelentőségűnek, mitopoétikus stratégiáinak a tautológián alapuló mozzanatait emeli ki, végkövetkeztetésében hangsúlyozva, hogy a tautologikusság különböző megnyilvánulásai „(ön)ismétlődésként”, „önteremtésként”, „önmegalapozásként” egyaránt értelmezhetők. A szövegelméleteket is kontextualizáló komplex poétikai elemzésében Urbán Andrea a *Mint mocsári lázban* című Takács Zsuzsa-versnek a

prosopopeia alakzatára építő poétikai eljárásait boncolgatja, a szerepkonstrukció, a perspektíva-váltás nyelvi műveleteinek feltérképezésére téve kísérletet; azonban Pinczési Botond Tözsér-tanulmánya a recepció bevált szemléleti távlatával szemben a nyelvi megalkotottság felől közelít a versekhez, Tözsér Árpád *Lélekvándor* (2019) és *Suttogások sötétben* (2021) című kötetét az ún. „kései” kontextusában a kései költészetet önértelmező alakzatként tárgyalva; míg Vincze Richárd Németh Zoltán *Allati férj* című kötetének összetett poétikai mechanizmusait, az animalitás nyelvi mintázatait olyan hívószavak mentén tekinti át, mint a hibriditás, transzgresszió, posztantropocén, posztumán, magyarán arra kíváncsi, hogy a nyelv performatív működése miként teremti meg a humán–non-humán határt átlépő létezőket, szubverzív kategóriákat és entitásokat. Gregor Lilla minuciózus, líraelméleti tanulságokkal is szolgáló dolgozata Kele Fodor Ákos *Echolalia* című, az intermedialis líra tendenciáit követő (a neoavantgárd költészeti tradícióhoz is kapcsolódó), a hagyományos olvasásmódokat kimozdító, háttérbe szorító vagy egyenesen ellehetetlenítő komplex alkotásegyüttesét (verseskötet, hanglemez, weboldal) veszi górcső alá. A szerző azokat az olvasói interakciót is befolyásoló, az értelemadást sok esetben megnehezítő poétikai eljárásokat veszi számba, amelyek a kötetben szereplő textusokat a nyelvi zavart keltő szándékos rontás, a szabályszegő önkényes

nyelvalkotás aktusai mentén szervezik.

Pintér Dóra a menekülés/megérkezés ambivalenciáját, az üldöztetés tudati élményének színrevitelét elemzi Krasznahorkai László *Mindig Homérosznak* című kötetében, az üldöző–üldözött diszpozíció által generált kérdésekre lételméleti megközelítésben keresve válaszokat. Az alaposan kimunkált elméleti kontextust és szaknyelvet működtető dolgozat a kulcsponthoz alakzatként funkcionáló menekülés nyelvi létmódjának hatásmechanizmusaira kérdez rá. David Foster Wallace két elbeszélését vizsgálja Székely Máté írása, az azokban megfigyelhető „hipperreflektív tudatmozgással” (190.) a középpontban. *A depressziós* és *A Good Old Neon* szoros olvasásával a metareflexív poétikai stratégiát és írásmódot mint a wallace-i prózapoétikai tipikusságát, jellegadó sajátosságát mutatja fel, alkotásmódszertani, -esztétikai távlatok felől. Az erőszakábrázolások szempontjából tesz kísérletet Herta Müller *Szívjószág* című regényének értelmezésére Mikoly Zoltán tanulmánya, a diktatórikus rezsím erőszakos világának, atmoszférájának, a benne élők tapasztalatainak, létproblémáinak elbeszélhetősége köré építve gondolatmenetét, alaposan körüljárva azon kérdést, hogy a regény térábrázolása miként teremti meg a totalitárius rendszer miliójét, a fenyegetettség konstans érzetét. Ekképpen a szerző tételmeleti megközelítésmódokat is

bekapcsol a vizsgálódásába: a bezárt, egyben végtelen, szűkös, egyben tágas tér mint romboló minőség hogyan áll a rezsím szolgálatába, hogyan válik cinkossá a totális államban élő egyének kiszolgáltatottá tételében. Mint rámutat, az erőszakos atmoszféra hangulata a szöveg médiumában (tördelés, szintaxis, központozás) is kifejeződik, hiszen a szándékolt fragmentáltság, a mozaikosság a befogadóban is képes felkelteni a bizonytalanság érzetét.

Mint arról a bevezetőben szó volt, a kötet különböző előfeltevéseket, kérdésirányokat, értekezői beszédmódokat működtető dolgozatai a szerzőik felkészültségéről tanúskodnak, újfent érdemes tehát reflektálni rá, hogy esetükben a „pályakezdes” viszonylagos fogalomként értenődő. Ez a többször emlegetett szakmai felvértezettesség a logikus gondolatvezetésben, az érvrendszerek alapos kidolgozásában, a szemléleti távlatok mozgósításában, az eruditus – néha túltreitorizált – nyelvezetben, fogalomhasználatban ölt testet, egyértelműsítve, hogy az antológia-cím bizonytalanságot sugalmazó oximoronjával ellentétben a kötet szerzői stabil lábakon állnak a tudomány mezején.

Béres Norbert
egyetemi tanársegéd
Debreceni Egyetem

(A szerző a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Zsigmond-ösztöndíjasa)

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/293-294>

A régi református egyházi élet tükrői: a tiszántúli zsinati iratok

Dáné Veronka, Szabadi István (szerk.): *A Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati iratai, I. köt., 1578–1735,*

Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület
Levéltára, 2022 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum
Transtibiscani, 24).

Idősebb Révész Imre, Tóth Sámuel és Borovszky Samu százhusz-százötven évvel korábbi igyekezetét követően 2022-ben megjelent a Tiszántúli Református Egyházkerület 1735-ig terjedő zsinati iratainak kiadása. A sajtó alá rendező Dáné Veronka és Szabadi István bevezetője feltárja az említett egyháztörténet-szek áldozatos munkáját, mint a hiánypótló forráskiadás előzményeit. A forrásokról szólva eloszlatnak egy korábbi félreértést, miszerint a kerületnek létezett egy „nagyobb” jegyzőkönyve, amelyből átmásolták

vagy kivonatolták a Levéltárban őrzött „kisebb” jegyzőkönyvet. Az egyházkerületi zsinati jegyzőkönyv kéziratosa anyaga mellett az egyházmegyei jegyzőkönyvekből és ritka nyomtatott forrásokból állt össze a kiadvány.

A zsinati jegyzőkönyv vezetéséről és a zsinatok tartásának rendjéről értekező szerzők kimutatják, hogy Debrecen és Várad toronymagasan kiemelkedik a gyűlések helyszínül szolgáló települések közül. Ha az összes zsinat helyszínét nézzük, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy a 122 ismert gyűlés közül csak mindent hatodikat tartották Debrecenben, vagyis: nem volt mindig a cívisváros a kerület (egyetlen) központja, a mainál jelentősebb szerepe volt az egyházmegyei (esperesi) központoknak, különösen a bihari traktus központjául szolgáló Váradnak az 1660. évi török ostromig. A régi idők bizonytalan viszonyai között (utak állapota, hadak járása, áradások, járványok, stb.) mindennek gyakorlati jelentősége volt.

Az átírás és kiadás módjára vonatkozó megjegyzések után következik a tulajdonképpeni szövegek közlése, amely három évkörben történik: 1578–1600, 1601–1700 és 1701–

1735. A sajtó alá rendezők a többnyire latin nyelvű régi iratokat nem fordították le magyarra terjedelmi okokból, az eléjük írt magyar nyelvű regeszták segítik a megértésüket. A zsinatok kronológiai rendjében kiadott szövegeken belüli navigálást a szöveg pontokba szedése és utólagos sorszámozása könnyíti meg.

A *Zsinati iratok* első kötetében kiadott szövegekből kirajzolódik a 16–18. századi egyházkerületi gyűlések menete. A személyi ügyek közül a püspökválasztás (a kerületi iratok, oklevelek és a kassa átadása), az esperesek megerősítése mellett a lelkészek új gyülekezetbe való kirendelése (ordináció) rendszeresen visszatér az iratokban. A szolgálatba lépő ifjú lelkészek nyilvános vizsgáztatása (disputatio teológiai témákról: az egyházzól, az Antikrisztusról, az egyházfegyelemről, a Miatyánkról, a lelkészek evangéliumi elhívásáról, a bűnről stb.), az egyház belső életének rendezése, a fegyelmi ügyek és a külső (többségében házassági) ügyek tárgyalása mellett számos olyan történet is megörökítették az iratok, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak a régi korok kutatói számára. Figyelemre méltóak az ordinációs, azaz a gyülekezetekbe kiküldött lelkészeket listázó névsorok, amelyek gyakran az egyetlen források lehetnek a tiszántúli eklézsiák archontológiájára nézve.

A lelkészek és tanítók ellen indított fegyelmi ügyek között felbukkannak az illetlen táncolásért, rágál-

mazásért, verekedésért, részegeskedésért beidézett személyek nevei. Aki az egyházi joghatóság elé került bűnök alapján ítéli meg a kora újkor református egyházi értelmiségijeit, torzképet alkot. Csak a legkirívóbb esetek jutottak el a kerületi gyűlésekre, és azokról, akik évtizedeken át hűségesen szolgáltak, hallgatnak az iratok. Nem csak a települések közrendjét megzavaró ügyeket tárgyaltak a zsinatok, hanem dogmatikai értelemben véve eltévelyedettekről is olvashatunk. A 16. század végén egyeseket anabaptizmus vagy az Erdélyben jelentős hátországgal bíró Szentháromságtagadó irányzat felé hajlókat „arianizmus”; a 1630-as években a németalföldi gyökerű arminianizmus, a század közepén pedig puritanizmus miatt fogtak perbe.

Az iskolai ügyekről nyilatkozó forrásokból adatokat nyerhetünk a tanítás és a vizsgák menetére, olykor még a tananyag tartalmára nézve is. A zsinati iratokba foglalt rendelkezéseket érdemes lehet összevetni a vizitációs iratokból kinyerhető adatokkal, hogy kiderüljön: a kerületi gyűléseken meghozott döntés (például a *Heidelbergi Káté* tanításáról) hogyan valósult meg a hétköznapi életben. A külföldi egyetemjárás egyházkerületi szabályozásáról tanúskodik például a wittenbergi és a heidelbergi akadémiákra utazó peregrinuszok intése a pazarlás és hiábavaló mulatozás miatt. Az akadémiákról visszatérők tudományát és erkölcsét pedig alaposan megvizsgálta a lelkészi testület.

A kiadott zsinati iratokat a latin szavak és kifejezések jegyzéke kíséri, amelyet haszonnal forgathatnak a holt nyelvben kevésbé járatos olvasók. A gyakrabban előkerülő témákat csokorba szedő tárgymutató használatával akár több kisebb résztanulmányra való anyagot is összegyűjthetünk. A hasonló tudományos kiadványok elmaradhatatlan részeként személynévmutató és helynévmutató segít eligazodni a szövegekben.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának csaknem három évtizedes múltra visszatekintő sorozatában megjelent újabb kötetet a legnagyobb haszonnal a tiszántúli reformátusság múltjával foglalkozó

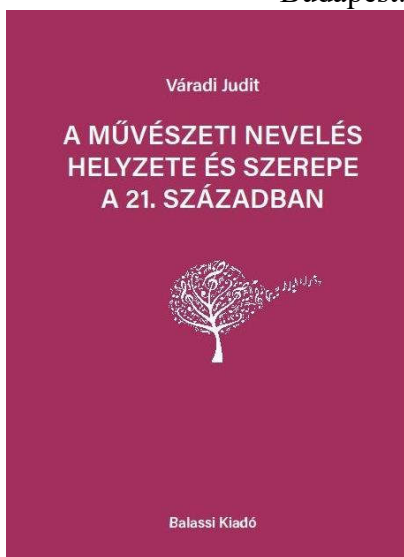
egyház-történetek forgathatják. Ugyanakkor a benne található számos területet érintő adalékok miatt a helytörténetek és a művelődéstörténetek számára is tartogat értékes forrásanyagot. A Levéltár korábbi kiadványaihoz hasonlóan a kötet elektronikus változata ingyenesen letölthető az intézmény honlapján (<https://leveltar.drk.hu/gyujtemenyek/kiadvanyaink/>).

Oláh Róbert
tudományos főmunkatárs
Debreceni Református Kollégium
Nagykönyvtára

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/295-297>

Zenepedagógiai körkép történelmi háttérrel

Váradí Judít: *A művészeti nevelés helyzete és szerepe a 21. században*,
Budapest: Balassi Kiadó, 2023.

A hazai művészeti nevelés átfogó helyzetképét nehéz lenne egyetlen tanulmányban ismertetni. A gyakran ötletszerűnek tűnő módosításokat elszenvadó közoktatás, valamint a családok és a művészeti élet főállású szereplői is érintettek e kérdéskörben, ráadásul a művészeti ágak mindegyikére vonatkozó megállapításokat is csak általánosítva lehet tenni. Bár a címe alapján többet ígér, Váradí Judít monográfiájában arra vállalkozott, hogy összefoglalja főként gyakorló és oktató zenészekből álló Művészetpedagógiai Kutatócsoportjával végzett kvantitatív kutatá-

sának eredményeit. *A művészeti nevelés helyzete és szerepe a 21. században* célkitűzése a realitás elérhető közelében marad, amennyiben az észak-alföldi régióba tartozó három megye többféle – állami, egyházi, alapítványi – fenntartású húszt általános iskolájának mintegy kétezer tanulója, azok szüleit és tanárait faggató kérdőívek alapján felrajzolja évezredünk legelejének művészetpedagógiai képét. Kaphatott volna konkrétabb címet is a tanulmány, mivel a teljes évszázad jellegzetességeit így az elején még lehetetlen megjósolni, sőt akár a regionalitás is belekerülhetett volna. Talán a terjedelmi korlát miatt maradt ennyire széleskörű a benne rejlő ígélet. A feladat viszont a tér- és időbeli korlátokkal együtt sem kicsi.

A kötet logikus felépítése a tág kontextus felől szűkíti a köröket a konkrét kutatás területére. Alapos tekintéssel vezeti be olvasóját a tanórán kívüli művészeti tevékenységek nemzetközi ismereteibe. A nagyon gazdag, főleg angol nyelvű szakirodalmi háttér azonban sajnos figyelmen kívül hagyja a hazai hagyományokat, melyek különösen Debrecenben, a szerző és a kutatócsoport székhelyén kiemelten fontosak. A mai ismereteink szerint Maróthi által 1739-ben létrehozott és ma is működő Kollégiumi Kántus ugyanúgy a diákok önképzésének terepeként szolgálta a helyi közösség igényeit, mint ahogy a Yale Egyetem itt említett irodalmi társasága, melyet 1753-as alapításával elsőnek tekint Váradi

Judit forrása. A tanulói önképzés terepeinek ismertetéséhez az sem adna provinciális mellézköngét, ha önképzésre vonatkozó gondolatokat olvasnánk a szintén helyi kötődésű Karácsony Sándortól, a debreceni egyetem hajdani pedagógiaprofesszorától. Talán a nemzetközi szaktekintélyekre utalás annyira alapvető elvárás a publikációkban, hogy elfelejtjük saját értékeinket. Pedig éppen az önképzés terén nem voltunk lemaradva az újvilági gyarmatok mögött.

Az extrakurrikulum konceptualizálása és a zenei nevelés szocioemocionális tanulásban játszott szerepének bemutatása mellett a zenehallgatás társadalmi dimenzióit is megismerhetjük. A legolvasmányosabb – vagyis a laikus, pedagógiában vagy zenében alig jártas olvasó számára is érdekes – fejezetek a hangversenytermek etikettjének változásait és a koncerteken ma általánosan elvárt viselkedésmódok kialakulásának magyarázatát kínálják. (A IV. fejezet „A zenehallgatás társadalmi dimenziói” címet kapta.) Ezek alapján már nem is olyan egyértelmű, miért is ül még ma is szinte minden elsötétített koncertteremben az elegáns úri közönség csendben, mintha teljesen idegenek lennének. A szöveg nem mondja ugyan ki egyértelműen, de ez az idegenszerű környezet is hathat elidegenítően a legfiatalabb közönségréteg klasszikus zenei előadásoktól való általános ódzkodására. A III. számú fejezet a művészetoktatás tudásalapú társadalomban betöltött szerepéről szól, olyan kutatási területet ígérve, amelyet a

tényleges kérdőívek és azok kiértékelése nem tartalmaz. A zenetanulás kognitív és szocio-emocionális hatásait ugyanis a felmérés nem vizsgálta, bár sejtetni engedi a kutatócsoport további – feltételezhetően akár évtizedeket is átölelő követéses vizsgálatait, melyekkel esetleg olyan kérdésekre keresik a tudományosan igazolható válaszokat, hogy a kisgyerek-, illetve kamaszkori zenetanulás, hangverseny-látogatás, zenekari, énekkari munka milyen áldásos hatással lehet a fiatalok fejlődésén keresztül a társadalom anyagi és jóléti állapotára.

A művészeti oktatásban való részvétel mellett elsősorban a zene befogadói oldalát firtatta a kutatás. A nemzetközi kutatások idevonatkozó eredményeinek ismertetése az „A zenefogyasztás lehetőségei” című V. fejezetben olvasható, majd eljutunk a kötetcímben jelölt saját kutatások érdemi ismertetéséhez a VI. résztől kezdve. A kutatási módszerek részletes ismertetése az empirikus kvantitatív módszernél elengedhetetlen, ahogyan a feldolgozáshoz használt számítógépes programok megjelölése is. Ezek a részek inkább a szűkebb szakmának és a további kutatók elvégzőinek szólnak. Ám mindenki számára hasznos a bőkezűen közölt grafikonok és táblázatok, valamint a hozzájuk fűzött magyarázatok tanulmányozása. Vagyis elsősorban a zenei élet és a közoktatás szervezőinek lenne jó eljuttatni az eredményeket. Sok meglepetést nem szerez ugyan a legtöbb számadat, mégis hasznos lenne figyelembe venni a

tendenciákat, hogy a jövő koncertközönségét bármilyen eszközökkel is, de becsalogassák az élő előadásokra. Az ugyanis látszik, hogy – mint általában a hazai művelődés minden színterén – az otthonról hozott kulturális igényeinket, preferenciáinkat visszük és adjuk tovább. Az iskoláknak és az iskolai szervezőkkel együttműködő koncertszervezőknek közös érdeke lenne, hogy azokkal a tanulókkal is megszeretessék az igényes élő zenét, akik ehhez az otthoni körülményeik miatt valamiért alig jutnak hozzá, vagy ódzkodnak tőle.

Mindenesetre akadtak a kérdőívek alapján nem túl életszerű feltevések is. Vajon hány 4. osztályos tanuló operáról alkotott véleménye alapul valódi operaélményen? Esetleg mennyien nem is tudták a válaszadásnál, hogy mit takar a műfaji megnevezés, hiszen operáink nagy része a felnőtt közönség számára is elitista kalandnak számít, melyre előzetes ismeretek nélkül kevesen vállalkoznak. Ráadásul a fővárostól eltekintve – ahol ugyancsak borsos áron lehet látogatni az Operaházat – a vidéki színházak lehetőségei korlátozottak az erős központosság miatt. Az előzetes feltevéseket többnyire igazoló eredményeket nem ismertetem. Ám sejthető, hogy a társadalmi, anyagi háttér és a település jellege, mérete, kulturális központtól való távolsága jelentősen befolyásolja az ott tanuló gyerekek kulturális eseményekhez való hozzáférését és motivációját a művészeti tevékenységre, még úgy is, hogy a táblázatok alap-

ján elég széles körű kulturális élményt biztosítanak a gyerekeknek, igazodva a lehetőségekhez. Például a szabolcs-szatmár-beregi kistelepülések több iskolája az alapfokú művészetoktatási feladatokat felvállalva nem elsősorban a hangszeres oktatásra, hanem a néptáncra fordít nagyobb figyelmet.

Váradí Judit és a kutatócsoport kitartó munkájának köszönhetően egy fontos kérdéskör néhány elemére kapunk nem túl meglepő válaszokat. Igazolódna a feltevések, további kutatások ötletei merülnek fel, amikhez sok erőt kívánhatunk a művészeti tevékenységük mellett elméleti munkát is vállaló kutatóknak. A további kiadványok esetén azonban fontos lenne egy olyan olvasószerkesztőt felkérni, aki nyelvhelyességi és helyesírási szempontból is hozzájárulhatna a téma jelentőségéhez

méltó kötet minél szélesebb körű kiadásához. Több helyen előfordulnak ugyanis nehezen értelmezhető, túlbonyolított összetett mondatok, esetleg tagmondatok határáról hiányoznak vesszők, vagy éppen a „mint” állapothatározói használatakor talánunk feleslegesen használt vesszőket. A különösen gazdag irodalomjegyzéket felmutató, tiszteletre méltó és nagyléptékű vállalkozás megérdemli az igényes nyelvi megvalósítást.

Kovács Gergely

PhD-hallgató,

Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/298-302>

Útmutató a történettudományhoz

Szerk. Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin:

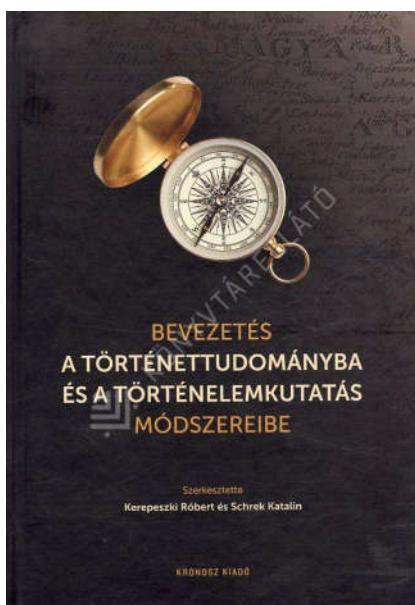
Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe

Pécs: Kronosz Kiadó, 2023.

A bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe című kötet célja, hogy iránymutatást adjon a felsőoktatásban történelemmel foglalkozó hallgatók első kutatásaihoz, valamint betekintést nyújtson az érdeklődő laikusoknak a történészek munkájába. Mivel több mint 20 éve jelent meg legutóbb hasonló témával foglalkozó mű, így hiánypótló volt a 21. századi kihívá-

soknak és követelményeknek megfelelő, a legújabb kutatási lehetőségeket bemutató tananyag kiadása. A kötet szerkesztői Kerepeszki Róbert és Schrek Katalin, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói. A szerzők között rajtuk kívül szerepel még Bodovics Éva levéltáros, Fedeles-Czeferner Dóra, a Magyar Kutatási Hálózat tudományos segédmunkatársa, Novák Ádám és Szendrei Ákos történész, Kapi Péter

és Takács Levente, a Debreceni Egyetem oktatói, valamint Kázmér László és Sipos Nikoletta doktorandusz hallgatók. A szerzőcsapat kialakítása során fontos szempont volt, hogy egy fiatal, mégis tapasztalt kutatókból álló kör dolgozzon együtt.

A kötet funkciója, hogy kézikönyv jellegűen használva segítse a hallgatókat, fiatal kutatókat és a történelem iránt érdeklődőket a saját kutatásuk megtervezésében és lebonyolításában. A mű felépítése ennek megfelelően négy fő tematikai egység mentén történt. Az előszóban többek között a könyv használatára vonatkozó tanácsokat adnak, és az egyes fejezetek absztrakszerű, rövid bemutatását is megteszik, ezzel segítve az olvasót a tájékozódásban. Emellett bemutatják a kötet szerzőit, a mű megírásának motivációit, vala-

mint az anyagi és szakmai támogatókat. Az előszót követően a második fejezetben a történelem és a történettudomány definícióit és funkcióit tárgyalják. A harmadik egységben (3.1-3.14) a források csoportosítását, valamint a legnépszerűbb és legkönnyebben elérhető forráscsoportokat mutatják be. A negyedik rész (4.1-4.8) a kezdő kutató kézikönyve, mivel segítséget nyújt, hogyan lehet egy ötletből jó kutatási témát formálni, hogyan célszerű megtervezni, valamint milyen online és offline módjai vannak a használni kívánt források elérésének. Az utolsó fejezetben (5.1-5.18) a tudományos írásról írnak, mivel a legtöbb kutatás kimenete valamilyen írásos mű, amelynek minőségével jelentősen befolyásolható az egész kutatásról alkotott kép.

A Történelem és történettudomány című fejezetben először azt a kérdést boncolgatják, hogy egyáltalán mi a történelem. Ezt követően a funkcióiról, majd a történelemről mint tudományról ejtenek szót. Utána a történész munkáját és gondolkodásmódját próbálják közelebb hozni az olvasóhoz, majd bemutatják azokat az alaplírajokat, amelyekkel közkinccsé tehetők a kutatási eredmények. (Lásd: Kerepeszki Róbert: Mi a történelem?; A történelem funkciói; A történelem, mint tudomány; A történész munkája és gondolkodásmódja; valamint A történettudomány alaplírajai és Szendrei Ákos Műfaj és módszertan c. fejezeit.) Ezen kívül bemutatják a legfon-

tosabb vizsgálati egységeket és kutatási anyagokat biztosító közgyűjteményeket, a fejezet végén pedig arról írnak, mik a történettudomány legjelentősebb kihívásai napjainkban. Ezek közül kiemelendő a társadalom kollektív emlékezetére gyakorolt hatás, az úgynevezett public history sokszor kevésbé tudományos, ám annak látszó képviselőivel vívott szélmalomharc és a korszerű technikák hatékony beépítése a kutatásba és oktatásba. (Lásd: Schrek Katalin – Bodovics Éva – Novák Ádám: A történettudomány közgyűjteményi háttéré; és Kerepeszki Róbert: A történettudomány legjelentősebb kihívásai napjainkban c. fejezeteket.) Ennek a résznek az egyik legnagyobb tanulsága, hogy mennyire szerteágazóan meg lehet közelíteni a történelem fogalmát.

A harmadik egységet a források bemutatásának szentelik. Ebben a részben ismertetik a kezdő kutató kezébe leggyakrabban kerülő forrástípusokat, mint a sajtóforrásokat, egodokumentumokat vagy statisztikai forrásokat. Továbbá bemutatják az oral history interjúkban, térképekben, vizuális és audiovizuális források elemzésében rejlő potenciált. Végül az úgynevezett „hagyományos forrásokat” veszik nagyító alá, mint a levéltári vagy tárgyi források, valamint a feliratok. Hangsúlyos, ezért külön alfejezetet kapott a forráskritika, mivel e nélkül a kutató nem tudja eldönteni, milyen tartalmi értékkel rendelkezik az elemezni kívánt forrás. (Lásd: Kapi Péter: A források csoportosítása; Forrásérték és

forráskritika; Fedeles-Czeferner Dóra: Sajtóforrások; Schrek Katalin: Egodokumentumok; Szendrei Ákos: Statisztikai források; Sipos Nikoletta: Oral History interjúk; Schrek Katalin: Vizuális források; valamint Kázmér László: Audiovizuális források c. fejezetei.) A második fejezetből kiemelendő, hogy milyen változatos anyagok használhatók forrásként, valamint, hogy hogyan lehet helyesen forráskritikát gyakorolni.

A negyedik részben a sikeres kutatások megkezdéséhez és lefolytatásához adnak gyakorlati tippeket. Ilyenek többek között az, hogy hogyan lehet jó kutatási témát választani, hogyan érdemes megtervezni a kutatás menetét, hogyan kell használni a levéltárakat, és hogyan található meg a legegyszerűbben a szükséges információk a különböző online adatbázisokban. A legtöbb használt adatbázisokat bemutatják, valamint az elérési linkjüket feltüntetik. (Lásd: Sipos Nikoletta: A jó kutatási téma; Kerepeszki Róbert: A kutatás tervezése és a „cédulázás”; Fedeles-Czeferner Dóra: A levéltár használata; Schrek Katalin: Információkeresés; és az Elektronikus adatbázisok; Adatmentés c. fejezetét.) A harmadik egység leghasznosabb tartalmi eleme valószínűleg az elektronikus adatbázisok tételes bemutatása volt, mivel ilyen rendezetten összeszedve nem található meg sehol.

Az utolsó fejezetben sorra veszik a tudományos írás lépéseit, buktatóit, és tanácsot adnak utóbbiak elkerülésére.

sére. Elsőként a kezdő írókat leggyakrabban sújtó nehézségekről és ezek áthidalásáról írnak. Ezt követik a bibliográfia és a tartalomjegyzék lehetséges összeállítási módjai. Utána a mű tartalmi és strukturális összeállításához nyújtanak fogódzót, amit a szisztematikus felépítés bemutatása követ. A szöveg legelemibb alkotóegységeivel, a mondatokkal és a bekezdésekkel, valamint ezek helyes stílusával kezdik, amit az egyes fő alkotóelemek, mint a cím, a bevezetés, a historiográfia, a módszertan és az összegzés követ, amivel végigkísérik az olvasót első tudományos munkájának megírása során. (Lásd: Kerepeszki Róbert: A tudományos írás nehézségei; Felkészülés az írásra; A történeti munka struktúrája és tartalma, A szöveg alkotóelemei; Fedeles-Czeferner Dóra: Bevezetés; A historiográfiai fejezet; A módszertani fejezet; Az összegzés; Az absztrakt; valamint Schrek Katalin: A bibliográfia elkészítése; A tartalomjegyzék összeállítása; A plágium és más tudományetikai vétségek elkerülése; A láb- és végjegyzetek helyes használata c. fejezetei.)

Az utolsó részből kiemelendő, hogy tételesen leírták, pontosan hogyan kell hivatkozni az egyes forrástípusokra.

A szerzők hangsúlyosan kiemelik, hogy ez nem egy szintézis, nem céljuk a fentebb felsorolt tartalmi részek teljes, akár csak hazai viszonylatban történő bemutatása, mivel ahhoz könyvtárnyi mennyiségű helyre

lenne szükség. Ebben csupán a legfontosabb és a saját kutatói tapasztalatuk alapján legpraktikusabb elméleti és gyakorlati tudásukat teszik közzé, ezzel segítve a még kevésbé tapasztalt, de a történelem iránt valamilyen módon érdeklődőket az eredményes kutatás lefolytatásához. A pécsi Kronosz Kiadó gondozásában megjelent, közel 360 oldalas mű nemcsak a címében, hanem a borítótervében is utal erre, az ott szereplő iránytűvel.

A felépítést tekintve fontos megjegyezni, hogy bár a mű legelején található egy részletes tartalomjegyzék, a fejezetek elején egy „mini-tartalomjegyzék” is helyet kapott, ezzel megkönnyítve az adott fejezetben való eligazodást. A fejezetek végére önellenőrző kérdéseket írtak, amik a tudás elmélyítésén túl lehetőséget adnak a könyvet használó oktatóknak a fejezet tartalmának esetleges visszakérdezésére is. Tartalmi sorrendben haladva, ezzel felhívják az olvasó figyelmét a leglényegesebb információkra, ami a legtöbb, egyetemi jegyzetként használatos műből sajnos hiányzik. A kérdéseket az adott fejezethez tartozó felhasznált és ajánlott irodalmak követik, valamint egyedülálló módon felsorolják a fejezet tartalmához kapcsolódó hasznos linkeket. Emellett a kötet végén oldalszámmal ellátva megtalálható az összes ábra, az összefoglaló-áttekintő szövegdobozok, definíciók-magyarázatok, tippek-példák-javaslatok, idézetek, valamint a fontos információkat tartalmazó szövegdobozok jegyzéke. Ezek mind-

mind a főszöveghez tartozó, ám jó-részt gyakorlati tanácsokat tartalmazó információk, amelyek megkönnyítik a tartalom elsajátítását és alkalmazását. Ezen felül elhelyeztek még egy név- és tárgymutatót, hogy azok mentén is meg lehessen keresni a szükséges információkat.

A mű olvasása során, doktorandusz hallgatóként is, számos új információval és ötlettel gazdagodtam, még azokon a területeken is, ahol viszonylag tájékozottnak gondolom magam. A felépítése számomra nagyon logikus volt, egy „laikus szemével nézve” az alapoktól ismerhettem meg a történelemkutatást. A szöveg, stílusából adódóan, könnyen értelmezhető, szerintem még egy laikus számára is érthető, viszont megfelelően informatív. Kifejezetten hasznosnak gondolom a könyv tartalmához kapcsolódóan kifejlesztett online tananyagokat (ami nem a könyv pdf formátumban való megjelentetése, hanem interaktív készségfejlesztő tananyag), amiket a szerkesztők, külön megkeresésre, szívesen megosztanak bármelyik egyetem hallgatójával.

Bár nagyon előremutató, hogy a mesterséges intelligenciáról ejtenek szót, viszont ennek a használatáról, előnyeiről-hátrányairól, a fontosságához képest szerintem kevés szó esett. A szerzők melegségére legyen mondva, hogy az írás idejében még közel sem volt akkora jelentőségű, mint most, valamint Kerepeszki Róbertnek hamarosan megjelenik egy kiegészítő tanulmánya a témával kapcsolatban. Bízom benne, hogy ha az évtized végén megjelenik egy második kiadása a könyvnek, már nagyobb hangsúlyt fektetnek a szerzők erre a témára.

Összességében, úgy gondolom, a kötet betölti a neki szánt funkciót, azaz hiánypótló egyetemi tankönyvként/jegyzetként szolgálhat a történelem szakos hallgatóknak, valamint használható a történelem iránt érdeklődő „hétköznapi” emberek számára is.

Herka Dominik

PhD hallgató

Debreceni Egyetem Történelmi
és Néprajzi Doktori Iskola

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Ifj. Barta János	történész, professzor emeritus, BTK Egyetemes Történeti Tanszék, Debreceni Egyetem bartaj940@gmail.com
Benedek Máté	vegyész, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem mbenedek@science.unideb.hu
Béres Norbert	irodalomtörténész, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem beres.norbert@arts.unideb.hu
Bodó Péter	művészettörténész, Szépművészeti Múzeum peter.bodo@szepmuveszeti.hu
Czegledi Pál	közgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem czegledi.pal@econ.unideb.hu
Futó Judit Edit	közgazdász, adjunktus, Debreceni Egyetem futo.judit@econ.unideb.hu
Herka Dominik	történelem és szociológia BA és szociálpolitika MA, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola herkadominik26@gmail.com
Horog Máté	szociálpedagógus, szociálpolitikus Benita Gyermekvédelmi Szolgáltató, ifjúsági programvezető, a City-Legends.com alapítója, alkotója, citylegends.com@gmail.com
Kovács Gergely	magyar-angol szakos középiskolai tanár Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, koge@drkg.hu
Kulcsár Attila	építésmérnök, tervező, Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építészmérnöki Tanszék, nyugalmazott tanára (1992-2012), tanszékvezető, műteremvezető, Pláne és Plánum Kft ügyvezető, vezető tervező (1992-2024) planeesplanum@gmail.com
Molnár Anna Erzsébet	turizmus-vendéglátás szakos BSc. hallgató, Gazdaságtudományi Kar, Debreceni Egyetem, molnar.anna.erszebet@gmail.com
Nyul Imre	helytörténész, nyugdíjas tanár, imre.nyul@gmail.com
Oláh Róbert	régi könyves könyvtáros, tudományos főmunkatárs Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára lapislydius@gmail.com
Szolyka Hajnalka	tudományos segédmunkatárs Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, Debreceni Egyetem, szolykahajni@gmail.com
Venkovits Balázs	egyetemi docens, intézetigazgató, Angol-Amerikai Intézet, BTK, Debreceni Egyetem, venkovits.balazs@arts.unideb.hu
Vargáné Csobán Katalin	egyetemi adjunktus, Vidékfejlesztési és Funkcionális Gazdálkodási Intézet, Debreceni Egyetem vargane.csoban.katalin@econ.unideb.hu

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXXII. NO.2

NEW ISSUE

2024. II

Contents

ARCHITECTURE: THE PAST AND THE PRESENT

<i>Attila Kulcsár</i> : Creating New Styles in Calvinist Church Buildings.....	157
<i>Anna Erzsébet Molnár and Katalin Csobán</i> : The Rebirth of Castles: The Utilization of Hungarian Castles as Tourist Attractions.....	169
<i>Péter Bodó</i> : Prisms behind the Lion: The Mixing of Modernism and the Art Deco in the Heroes' Mausoleum.....	181
<i>Imre Nyul</i> : A Forgotten Architect: Árpád Stegmüller.....	188

STUDIES

<i>Pál Czeglédi and Judit Edit Futó</i> : A Historic Victory for Women – and for Claudia Goldin.....	215
<i>Balázs Venkovits</i> : “A State Wrapped in the Fog of a Fairy-tale”: The Activities of Sámuel Zágonyi against Hungarian Emigration to Canada.....	234
<i>Máté Horog</i> : Easter Customs in Former Debrecen: A Short Summary.....	249
<i>Máté Benedek</i> : Oppenheimer in Context.....	266

BOOK REVIEWS

Methods of Success. Norbert Béres: The Popular Prose Fiction of the Fin de Siècle (<i>Hajnalka Szolyka</i>).....	279
The Cooperation of Slovakian and Hungarian Historians to Map the Past of the Two Countries. Peter Kónya and Annamária Kónyová (eds.): Chapters from the History of the Hapsburg Monarchy in the Early Modern Age (<i>János Barta, Jr.</i>).....	283
The Eleventh. Péter Fodor and József Lapis (eds.): Unstable Balance: An Anthology of the Alföld Studio (<i>Norbert Béres</i>).....	288
Mirrors Hold up to Life in the Old Calvinist Church: the Transtibiscan Synodic Documents. Veronika Dáné and István Szabadi (eds.): Synodic Documents of the Transtibiscan Reformed Church District (<i>Róbert Oláh</i>).....	293
A Panoramic View of Teaching Music against a Historical Background. Judit Váradi: The Situation and Role of Teaching Art in the 21 st Century (<i>Gergely Kovács</i>).....	295
A Guide to Researching History. Róbert Kerepeszki and Katalin Schrek (eds.): An Introduction into Historiography and Its Methods (<i>Dominik Herka</i>).....	298
<i>Authors of this Issue</i>	303
<i>Contents</i>	304